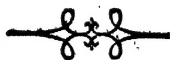

2/50

कुमारसम्भवम् ।

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तम् ।

महाकवि-श्रीकालिदास-प्रणीतम् ।

पश्चिमकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कितम् ।

पञ्चमसंस्करणम् ।

RMIC LIBRARY	
Acc No.	96217
Class No.	89121
	KA
Date	30.5.77
By	Shc
For	ASH
By Card	ASH
Checked	ASH

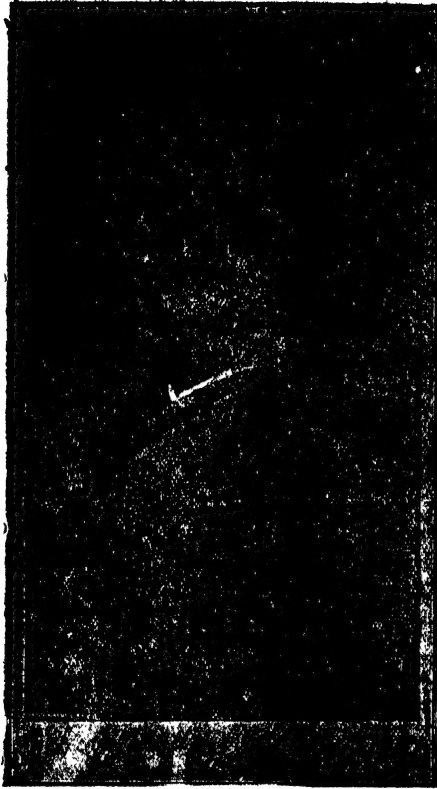
कलिकातानगर

कलिकाता यन्त्रे

मुद्रितम् ।

१९८०।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

विज्ञापनम् ।

—००—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तस्य अस्त्रीचरभागस्य एतद्देशे प्रायशीऽनुपलब्धात्, तदव्याख्याटमिष्य प्रामाणिकैः केषिदप्यव्याख्यानात् सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसम्भवं काव्यमिति बहुभिर्मन्यते । किन्तु १८८४ संवत्सरे मार्सेलसाहेबेन दाक्षिणात्य-देशादेकं पुस्तकमाहृतं तत्पुस्तकञ्च काशीविद्यासुधानिधिसभासद्वैरतो नीत्वा स्वदेशीयपुस्तकेन सङ्ग संवाद्य काशीविद्यासुधानिधयन्ते एतत् सुप्रतिभासीत् । एतस्य रघुवंशकृतकाविदासप्रणीतत्वाप्रणीतत्वाभ्यां सन्देहे यद्यपि विङ्गलशास्त्रिणैव निर-न्त्यायि । तथापि ततोऽरिक्तहेतुप्रदर्शनेनैतस्य रघुवंशकृतकाविदासप्रणीतत्वं निर्णीयते । तथाहि यदि तेन कविचूडामणिना अन्यान्यखल्लकाव्यवत् सप्तम-सर्गान्तमेवेदं प्रणीतं स्यात् नाधिकं तदा एतस्य कुमारसम्भवनामभांगिता न स्यात् प्रत्युत शिवविवाहप्रतिधेयभांगिता स्यात् तावता अन्येन शिवविवाहपर्यन्तस्यैव वर्ण-नात् । किञ्च सप्तमसर्गान्ते “कौतुकागारमागात्” इत्यभिधानेन कविना तदुत्तरं तत्स्थाने वर्णनीयमस्तीत्युपपत्तिः तच्च ज्ञावत्पर्यन्तस्यैव ग्रन्थेऽसङ्गतं स्यात् । तथा द्वितीयसर्गे तारकवधोपायज्ञानार्थमेव देवानां ब्रह्मसन्निधाने गमनेन तारकवध एव ग्रन्थस्य प्रधानफलतया वर्णनीय इत्यपि तत्संगोलीकनेन प्रतिभाति । तस्माद्वर्णनीयत्वे शिवविवाहोपयोगिन्येव कथा देवैः प्रसाविता स्यात् । किञ्च तस्य महाकाव्यता सर्वैः व्याख्याटभिरङ्गीकृता मङ्गिनाथेन च “काशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशी वापि तन्मुखम्” इति वस्तुनिर्देशरूपस्य महाकाव्यलक्षणस्याभिधानात् महाकाव्यस्य “सर्व-दांशमिथुं क्लमटादशभिरप्युत” इतिषादशसर्गान्त्यन्तलक्षणप्रतिपादनाच्च तस्य सप्तमसर्गान्तत्वे मङ्गिनाथादिभिरुक्ता महाकाव्यताऽस्य कथङ्कारं स्यात् । एतत् काव्यस्य प्रतिसर्गान्ते च “इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये इत्यादि लिखनम्” प्रायश्च सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते । अतस्तस्य महाकाव्यतारकार्थमपि अष्टमसर्गाद्यवशेन-भासितं प्रतीयते । एतेन भोजदेवीयकाविदासिन अन्येन वा केनचित् कृतस्तुतर-खल्लमिन्नाचपाया अपि परास्ताः । “काव्यं यत्रसंयुज्यते” इत्यादि शास्त्रैः सप्तसर्गाद्यन्तमाकाङ्क्षयेव कविभिः काव्यस्य प्रचयनात् “प्रयोजनमनुद्दिश्य न

मन्दीऽपि प्रवर्तते” इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च स्वप्रयोजनाभावे परकीययशःप्रस्थापनाच्च स्वकृतिं परकृतितया स्थापयन्तः तत्काव्यरचने कथङ्कारं प्रवर्ततेरन् कथं वा प्रेक्षा-
वतामुपहास्यतां रचयितारी न गच्छेयुः । न च इतरस्य कवेर्नास्माद्यन्निर्माणे
किञ्चित् प्रयोजनं सिध्येत् येन तदपेक्षमात्रतया प्रणयेत् । किञ्च इतरारम्भस्य
ग्रन्थस्यासमाप्ता कवेर्लोकान्तरगमने तत्सम्बन्धिनैव स्तनामस्थापनं पुरःसरं सम्यक्प्रता-
नीयते यथा कादम्बरीशेषभागस्य बाणकवेरुपरमे तत्पुत्रेण परिपूरणम् । न च
भोजदेवकालिदासेन इतरेण वा तत्सम्बन्धिना भवितव्यमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमुप-
लभामहे नापि तथाकरणेऽपि तस्य स्तनामील्लेखः क्वापि दृश्यते । न च मञ्जि-
नाथादिभिरव्याख्यानादेवीकृतभागस्याप्रामाण्यम् बह्वनामपि ग्रन्थानां तैरव्याख्याना-
दप्रामाण्यापत्तेः । तस्याव्याख्याने कारणञ्च विदुःशलशास्त्रिणा यदुद्धृष्टं तदपि
भवितुमर्हति हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनस्य मातापित्रोरिवानास्त्राद्यतया तथा वर्णन-
स्यापि सत्त्वेन तस्मैपिचासम्भवात् तत उत्तरग्रन्थस्य तद्भागस्याव्याख्यानसम्भवाच्च ।
अतएव च कुमारसम्भवसमाख्यापि तत्र सूचिता भवोभूतिर्महिमेति नाथान्तरं सम्यक्
भवः महिमातिशयः कुमारस्य मह्यमहिमा यवेति व्युत्पत्त्या तत्कृततारकवध-
रूपमह्यमहिमवर्णनादस्य कुमारसम्भवनामता प्रसिद्धा सप्तमसर्गान्तस्यैवैतत्काव्यत्वे
तु शिवविवाहनामभांगिता स्तादित्युक्तं प्राक् । शिष्टपालवधादिवत् तारकवधादि-
संज्ञाभागित्वं नास्य शङ्कयितुं शक्यम् सम्भवपदस्य तन्मोक्षारितन्यायेन उत्पत्तिमहि-
मातिशयरूपस्यार्थव्ययस्य उपन्यासायैव न कुमारस्योत्पत्तिमहिमातिशयरूपतारक-
वधरूपयोर्द्वयोर्थयोर्वर्णनीयतया शिष्टपालवधादौ च तदुभयाभावात् तद्वत् संज्ञा-
प्रसक्तिरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

अथादिह नो उज्ज्वलदत्तेन मेरिशब्दस्य ज्ञेयान्तत्वे “रतः प्रगल्भाहृतमेरिसम्भवः
इति कुमारसम्भवः” इति वदता तत्पदस्य कुमारसम्भवसम्बन्धित्वं प्रतिपादितम् । तस्य
च एतत्स्वच्छीयचतुर्दशसर्गस्य द्वाविंशत्यक्षरश्लोकश्लोकतया अस्य ग्रन्थस्य ततः
प्राचीनत्वं प्रतीयते, प्रतीयते चास्य कालिदासकृतत्वं सिद्धान्तकौमुद्यां “शार्वरस्य
तमसो निषिद्धये इति कालिदास इति लिखनात् । तस्य श्लोकस्य च एतदीयाष्टम-
सर्गस्याष्टचत्वारिंशत्संख्यकश्लोकत्वादतः सुव्यक्तमस्य कुमारसम्भवान्निधानत्वं
कालिदासप्रणीतत्वञ्च ॥”

अस्मिन् खण्डे अष्टमे हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनं, सम्यगवर्णनञ्च, नवमे तथोः
सम्भोगस्थानेककालिकतया कुमारोत्पत्तौ विलम्बाधिक्यमाशङ्क्य तारकवधाय त्व-
त्प्राप्तेन शक्ने प्रेषितस्य वज्रेः शिवयोः सङ्गमस्थाने कपीतरूपेण प्रवेशवर्णनम्,

तथा कपटद्वयद्वयेन क्रुद्धस्य शिवस्य वक्रिणा स्तुत्या कीपीयश्मनवर्णनम्, स्तुत्या
 सन्तोषितं शिवं प्रति शक्रादेशकथनम्, शिवेन च कुमारीपत्नये वक्रौ स्ववीर्याभान-
 वर्णनम्, वक्रिं प्रति पार्वत्या अभिष्टापः, दशमे पुनस्तयोः संयोगवर्णनं, जगन्निधि-
 कौतुकवर्णनञ्च । एकादशे शिववीर्यधारणात्मने वक्रिणा शक्रोपदेशेन गङ्गाभसि
 ततोऽजःसङ्गमनम् । तथापि तद्वरं वीरुमसङ्गमानय — कृत्तिकासु तस्मै सङ्गमवर्णनम् ।
 ताक्षिरपि तस्य वीर्यस्य धारणासामर्थ्येन शरवणे त्यागे ततैव कुमारीपतिवर्णनम् ।
 द्वादशे शिववीर्यशङ्खनेन स्नातव्यवीर्यजतया प्रत्यभिज्ञातस्य पुत्रत्वेन वङ्गवर्णनम्, कुमारस्य
 कैशोरलीलावर्णनम् । शक्रेण शिवसन्निधाने स्वाभिभवस्य वर्णनम्, तेन चानु-
 कम्पि ना शिवेन षड्दिग्देशीयस्यापि पुत्रस्य सैनापत्याथं दानाङ्गीकरणम् । चतुर्दशे
 कुमारस्य सैनापत्याभिवेकवर्णनम् । पञ्चदशे युद्धार्थं सुरासुरसेनानियोगवर्णनम् ।
 षोडशे देवासुरसेनयोर्विजयवर्णनम् । सप्तदशे तारकेण सङ्ग कुमारस्य यु-
 वणवर्णनम्, तेन च तारकासुरस्य वधः, इन्द्रादीनां पुनः स्वस्वस्थानलान् इत्येते पदार्था
 अत्र वर्णिताः ।

नेपालदेशात् मया कुमारसम्भवस्य वीर्य आदर्शपुस्तकानि अधिगतानि तेषां
 पाठान्तराणि सम्यक् विविच्य अष्टमसर्गावधि सप्तदशसर्गपर्यन्तं काव्याणां सुष्ठु-
 बीधाय श्रवितया व्याख्यया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

श्रीजीवानन्दत्रिद्यासागर-भट्टाचार्यस्य

—

कुमारसम्भवम् ।

उत्तरखण्डम् ।

अष्टमः सर्गः ।

पाणिपौडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥

पाणीति । पाणिपौडनविधेः विवाहविधानात् अनन्तरं परं शैलराजस्य द्दम-
नतः दुहितुः पार्वत्या इत्यर्थः । हरं प्रति भावः कामाभिलाषः कामजनितमनो-
विकारविशेषी वा साध्वसं भयं तयोः परिग्रहात् यज्ञात् मुग्धत्वेन उभयोरपि
आग्रयणादित्यर्थः । भावः स्वभावेऽभिप्राये चैच्छासत्तात्मजन्मसिद्धि विज्ञः । निर्वि-
कारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । भीतिर्भीः साध्वसं भयमित्यमरः ।
मुग्धालक्षणमुक्तं दर्पणे । प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा । कश्चित्ता
सदुद्यमाने समधिकलज्जावती मुग्धेति । वपुः शरीरं कामदोहदेन मदनाभि-
लाषेण च यदोहदमिच्छाकाङ्क्षेत्यमरः । मनोहरं मनःप्रीतिकरं वभूव । काम-
दोहदमुखं मनोहरमिति पाठे मनोहरं कामदोहदेन सुखमित्यर्थः । सर्गेऽङ्किन्
रथोद्धतावर्णं राक्षराविष्टं रथोद्धता खगाविति तल्लक्षणात् । स्वभावोक्तिरवधारः
तदुक्तं दर्पणे । स्वभावोक्तिर्दुर्द्वयार्थस्त्रिक्रियाद्वयवर्णनमिति ॥ १ ॥

व्याहृतेति । सा पार्वती व्याहृता उक्ता हरिणेति शेषः । व्याहार उक्ति-
रूपितमित्यमरः । प्रतिवचः प्रत्युत्तरवचनं न सन्दधे न दधवती । अवलम्बितं
वृषम् चण्डं वसनं यस्याः तयाभूता सती गन्तुम् ऐच्छत् प्रवृत्तिः स तथा परा-

कैतवेन शयिते कुतूहलात् पार्वती प्रति सुखं निपातितम् ।
 चक्षुरन्मिषति सखितं प्रिये विद्युदाहत मिम न्यमौलयत् ॥३॥
 नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुद्धे तथा करः ।
 तद् दुकूलमथ चाभवत् स्वयं दूरमुच्छसितनौविबन्धनम् ॥४॥
 एवमालि ! निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥५॥

असौ परिवर्तितवदना सती शयनं शय्यां सेवते स्म शय्यायामशेत्यर्थः । तथापि
 तादृशप्रतिकूलवर्त्तनेऽपीत्यर्थः । पिनाकिनः हरस्य रतये प्रीतये बभूवेति शेषः ।
 अत्रापि स्वभावोक्तिसया अनेकक्रियासु एककर्तृत्वात् दीपकं तदुक्तम् अप्रस्तुत-
 प्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति
 दर्पणः ॥ २ ॥

कैतवेनेति । पार्वती कैतवेन कपटेन शयिते व्याजमुत्ते इत्यर्थः । प्रिये हरे
 कुतूहलात् अतिसुखात् सुखं प्रियस्येति शेषः । प्रति निपातितं निश्चितं चक्षुः
 सखितं समन्दहासं यथातथा चक्षिषति नयनविकाशं कुर्वतीत्यर्थः । तस्मिन्निति
 शेषः । विद्युता आहतमिव प्रतिहतमिव न्यमौलयत् सङ्कीचनमयत् उत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः । भवेत् सम्भावनीतप्रेक्षा प्रकृतस्य परिणयदिति दर्पणः ॥ ३ ॥

नाभौति । तथा पार्वत्या शङ्करस्य नाभिदेशं निहितः अपरितः नौविमोच-
 नार्थमिति भावः । करः पाणिः, सकम्पया कम्पमानया सत्या रुद्धे प्रतिरुद्धः ।
 अथ च तथापीत्यर्थः । तस्याः पार्वत्या दुकूलं बन्धनं स्वयं दूरम् अत्यथम् उच्छ-
 सितम् उद्घाटितं नौविबन्धनं वसनमन्यबन्धनं यस्य तथाभूतम् अभवत् सात्त्विकभात्री-
 दयादिति भावः । अत्र वसनरीधेऽपि तत् खलनात् विरोधालङ्कारः परिहारश्च
 सात्त्विकत्वात् उक्तश्च विरोधः सोऽविरोधेऽपि निरुद्धत्वेन यहच इति ॥ ४ ॥

एवमिति । सा पार्वती हे आलि ! सखि ! आली सखी वयस्येत्यमरः ।
 निगृहीतं साध्वसं मयं यन्न तद् निर्भयं यथा तथेत्यर्थः । रहसि विजने शङ्करः
 सेव्यतां परिचर्यताम् इति सखीभिः विजयादिभिः उपदिष्टं शिचितं प्रिये शङ्करे
 प्रमुखवर्त्तिनि सम्मुखीने सतीत्यर्थः । आकुला सम्भ्रान्ता सती न अस्मरत् सुग्धभाव-
 नेनालम्बन्ती फलितार्थः ॥ ५ ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्रुतत्परमनङ्गशासनम् ।
 वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्ध्नि कम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
 शूलिनः करतलद्वयेन सा सखिरुध्य नयने कृतांगुका ।
 तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रक्षस्यभूत् ॥ ७ ॥
 सुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगृह्णन् ।
 क्लिष्टमन्वयमपि प्रियं प्रभो दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥
 यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमव्रणपदं नखस्य यत् ।
 यद्वतश्च सदयं प्रियस्य तत् पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

अपीति । पार्वती अनङ्गशासनं मदनादिं शङ्करं कथायां सभाषणे प्रवृत्तये प्रवर्धनाय अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि अपि प्रश्रुतम्परं प्रियं किनेतदिति पृच्छन्तमपीत्यर्थः । वीक्षितेन नेत्रेण परिवीक्ष्य सकृत् निरीक्ष्यत्यर्थः । मूर्ध्नि कम्पमयं शिरःशालनरुषमित्यर्थः । उत्तरं न तु प्रतिवचनमिति भावः ददौ ॥ ६ ॥

शूलिन इति । रक्षसि विजने कृतांगुका अपनीतवसना रताथमिति भावः सा पार्वती करतलद्वयेन पाणियुगलेन शूलिनः हरस्य नयने सखिरुध्य समाच्छाद्य तस्य हरस्य ललाटलोचने भालचक्षुषि तृतीयनेत्रे इत्यर्थः । पश्यति सति मोघः निष्फलः यत्नः लम्बासम्बरश्चेति भावः । यस्यास्यभूता अतएव विधुरा व्याकुला अभूत् । अत्र तृतीयपादवाक्यस्य हेतुत्वेन कौत्सेनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणेन, हेतीर्वाक्पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ ७ ॥

सुम्बनेष्विति । सुम्बनेषु अधरदानेन अधरापेणेन अथवा अधरखण्डनेन दी-
 ष्वच्छेदे इत्यस्मादनट्प्रत्ययः वर्जितं रक्षितमपि खिन्नी सनयोनिर्दयमर्दनास्त्राभेन दुःखितौ हस्तौ यत्र तादृशं सदयम् अगाढं यथा तथा उपगृह्णन् आलिङ्गनं यत्र तद्योक्तञ्च, सन्नहस्तमदयोपगृह्णे इति पाठे अदयं मिदं य गाढमित्यर्थः । उप-
 गृह्णे आलिङ्गने सन्नहस्तं शिथिलितपाणि अपीत्यर्थः । अतएव क्लिष्टः खिन्नः अपरितोषादिति भावः । मन्वयः कामो, बन्धिन् तस्याभूतं तथा दुर्लभं दुष्करं प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य बलात्कारेण रसाभासमियेति भावः । तथाविधमपि बधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः शङ्करस्य प्रियं प्रीतिजनकम् अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥

अदिति । पार्वती प्रियस्य हरस्य हरस्वेति पाठान्तरम् अदतः अदष्टः अधरी

रात्रिस्तप्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं क्रिया ग्रसितुन्तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेम्ण विम्बमुपविम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्ष्व जननी समाश्वसत् ।

भर्तृवक्त्रभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं बभूजनः ॥ १२ ॥

यत् तद्दृष्टं यत् सुखयद्दृष्टं सुखचुम्बनं नास्ति व्रणपदं चतचिह्नं यत् तथाभूतं यत् नखस्य दानं नखचतमित्यर्थः । तथा सदयं यत् रतं सुरतं तत् विषहते अ, सेह इतरत् दृष्टाधरचुम्बनादिकमित्यर्थः न विषहते अस्ति शेषः ॥ ८ ॥

रात्रीति । सा पार्वती रात्रिहन्तं रजनीहन्तान् प्रियसङ्गविषयमिति भावः । अनुयोक्तुं प्रष्टुमुद्यतं सखीजनं क्रिया लज्जया अपगतं विनष्टं कुतूहलं कौतुकं रात्रिहन्तप्रचौत्सुक्यमित्यर्थः । यस्य तथाभूतं न अकरोत् रात्रिहन्तं नाकघय-दिति भावः हृदयेन तु मनसा तु ग्रसितुं कथयितुं तत्त्वरे त्वरान्विता औत्सुक्यवती बभूवेत्यर्थः । अथवा हृदयेन कर्तृणा तत्त्वरे त्वरितं भावे लिट् ॥ १० ॥

दर्पणे इति । किञ्चेति चार्थः । दर्पणे सुकुरे परिभोगदर्शिनी सम्भोगचिह्न-प्रतिष्ठी सा पार्वती पृष्ठतः पृष्ठदेशे निषेदुषः स्थितस्व प्रणयिनः प्रियस्व हरेस्व विम्बं छायां आत्मनः स्वस्य अनुविम्बं छायासमीपे प्रेत्य दृष्ट्वा लज्जया कानि कानि चेष्टाविशेषाणि इत्यर्थः । न चकार अपि तु सर्वास्तेव सलज्जचेष्टितानि चकारेत्यर्थः । उपविम्बमिति पाठेऽपि स एवार्थः । कानि कान्यपि चकार लज्जयेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ११ ॥

नीलेति । जननी माता मेना तां पार्वतीं नीलकण्ठेन हरेण परिसुक्तां यौवनं यस्यालयाभूतां विलोक्ष्व, समाश्वसत् समीपमिदमिति शब्दन् समाश्वसौदित्यपि पाठः । हि यतः बभूजनः कामिनीजनः भर्तुः स्वामिनः वक्त्रभतया प्रियतया मातुः मानसीं शुचं शोकं दुःखमित्यर्थः । अस्यति क्षिपति निराकरोतीत्यर्थः । अथ समाश्वेन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः तदुक्तं दर्पणे सामान्यं वा विशेषेण विशेषेण वा यदि । कार्येण कारणेनेह कार्येण च समर्थते । साधर्म्येचेतरे-थार्थान्तरन्यासीऽप्येष्टा तत इति ॥ १२ ॥

वासराणि कतिचित् कथञ्चन स्थाणुना रतमकारि चानया ।
 ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥
 सखजे प्रियमुरोनिपौडनं प्रार्थितं सुखमनेन नाहरत् ।
 मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं करोध सा ॥१४॥
 भावसूचितमदृष्टविप्रियं दार्व्यभाक्क्षणवियोगकातरम् ।
 कैश्चिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढ मितरतराश्रयम् ॥१५॥
 तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

वासराणीति । स्थाणुना हरिण कतिचित् अन्यानीति यावत् वासराणि दिव-
 सान् अनया पार्वत्या सदृश्यः । रतं मुरतं कथञ्चन केनापि प्रकारेण मारु-
 भावेनेति भावः अकारि कृतम् । अथवा अनया कक्षां स्थाणुना सह कथञ्चन
 रतम् अकारि । अथ सा शनैः शनैः क्रमशः ज्ञातमन्मथरसा विदितकामास्वादा
 सती रतिदुःखशीलतां मुरतकेशम्भावतां मुमोच तत्प्राज क्रमेण स्वयमेव मुरत-
 मुखमेव दिति भावः । स्थाणुना पदमकार्थं प्रियं पाठं स्थाणुना हरिण प्रिया
 पार्वती पदं समीगस्थानमित्यर्थः । अकार्थं कृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सखजे इति । सा पार्वती उरसः वचसः निपौडनं यस्मिन् तद् यथा तथा
 प्रियं हरं सखजे आलिङ्ग । उरो निपौडतेति पाठे उरसि वचसि निपौडिता
 आलिङ्गिता हरणेति शेषः । अनन हरणं प्रार्थितं चक्षुष्यार्थमिति भावः ।
 सुखं नाहरत् न परावर्त्तयत् । तथा मेखला काशी तस्यां यः प्रणयः प्रियता तेन
 लोलतां चपलतां गतं जिष्ठुमिति यावत् अथ हरस्य हस्तं शिथिलं न तु दृढमिति
 भावः करोध । काञ्चीदामयङ्गोत्सुकं प्रियहस्तं पूर्ववत् न करोधेति यावत् ॥१४॥

भावेति । भावेन चेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितं भावः सत्ता स्वभावाभिप्राय-
 चेष्टाजन्मसिद्धिर्मेदिनी । न दृष्टं विप्रियं परस्परप्रीतिकरं किमपीत्यर्थः ।
 यस्मिन् तादृशं दार्व्यं भाक् सुदृढम् अचलमित्यर्थः । क्षणवियोगं कातरं क्लेशजनकं
 तयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः इतरतराश्रयम् अन्यान्विविधं प्रेम कैश्चिदेव दिवसैः
 तथा तेन प्रकारेण गूढम् अन्तर्निविष्टमित्यर्थः । रुढमिति पाठे जातमित्यर्थः ।
 तथैव तदेति पाठे तदा तस्मिन् काशे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमिति वधूः । पार्वती आत्मसदृशं स्यागुरूपं तं वरं यथा येन प्रकारेण

सागरादनपगा हि जाङ्गवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥
 शिथ्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रङ्गसि प्रपन्नया ।
 शिञ्चितं युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥
 दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपञ्जरा ।
 शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥
 चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।
 उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

अन्वरज्यत अन्वरञ्जयत् वरः हरः तथैव तेनैव प्रकारेण तां वधूम् अन्वरज्यतेति शेषः । हि तथाहि जाङ्गवी गङ्गा सागरात् न अपमच्छतीति अनपगा अनवर्त्तमानेत्यर्थः । सोऽपि सागरोऽपि तस्या जाङ्गव्या मुखरसे मुखचुम्बनास्त्रादे एका केवला या वृत्तिः वर्त्तनं तां भजते इति तथोक्तः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तसु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति । तन्मुखैकनिर्घातिरिति पाठे तस्या मुखे मुखास्त्रादे एका केवला निर्घातिः सन्तीकः यस्य तथोक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शिथ्यतामिति । रङ्गसि विजने निधुवनोपदेशिनः सुरतीपदेष्टः शङ्करस्य शिथ्यताम् उपदेशितां प्रपन्नया तथा पार्वत्या यत् युवतिनैपुणं युवतीनां रतिकौशलमित्यर्थः । शिञ्चितं तदेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरवे शङ्कराय दक्षिणात्वेन दत्तं तत्तत्सुरतकौशलेन गुरुः शङ्करः तीक्ष्ण इति भावः ॥ १७ ॥

दष्टेति । अम्बिका पार्वती दष्टमुक्तम् आदौ दष्टं पयात् मुक्तं त्यक्तम् अधरोष्ठं वेदनया व्यथिता दंशनजनितयेति भावः । विधुतः कम्पितः हस्तपञ्जराः यया तादृशी सती शीतलेन शूलिनः हरस्य मौलिचन्द्रशकलेन शिरःस्वचन्द्रखण्डेन क्षणं क्षणेन वेत्यर्थः । निरवापयत् शीतलीचकार ॥ १८ ॥

चुम्बनादिति । शङ्करोऽपि चुम्बनात् पार्वत्या मुखस्थेति शेषः । अलकचूर्णेन केशप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितं पोषितं ललाटजं नयनं तृतीयनेत्रमित्यर्थः । उच्छ्वसन् उदगच्छन् कमलस्यैव गन्धी यस्य तादृशाय पार्वत्या वदनगन्धवाहिने मुखनादयाश्च ददौ पार्वतीमुखमाहनेन चूर्णदूषितं नयनं नीरुक् चकारेति यावत् ॥ १९ ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्त्रयः ।
 शैलराजमवने सहोमया मासमात्रमवसद्दृषध्वजः ॥ २० ॥
 सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखं खेदितम् ।
 तत्र तत्र विजहार सम्यक्तन्त्रप्रमेयगतिना ककुद्गता ॥ २१ ॥
 मेरुमेव मरुदाशुगोचकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृतौ ।
 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
 पद्मनाभचरणाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
 मन्दरस्य कटकेषु चावसत् पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

एवमिति । दृषध्वजः हरः एवम् इत्यम् इन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः पथः काम-
 व्यापारस्य सेवनात् वर्त्मन इत्यत्र आत्मन इति पाठे आत्मनः स्वस्येत्यर्थः । अनु-
 गृहीतः अनुकम्पितः मन्त्रयः कामो येन तथाभूतः सन् स्वपुत्रा तस्य योजनादिति
 परिबोध्यति पार्वतीं यदेति पूर्वमुक्तमनुसन्धेयम् । शैलराजस्य हिमाद्रेः भवने गृहे
 समया सह मासमात्रं विशिष्टानातीत्यर्थः अवसत् ॥ २० ॥

स इति । स आत्मभूः हरः आत्मजाया दुहितुः पार्वत्या विरहेण खेदितम्
 आकुलितं हिमवन्तम् अनुमान्य ततः अनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । अप्रमेया अपरिच्छेद्या
 गतिर्यस्य तादृशेन ककुद्गता ह्वेण तत्र तत्र अभिमतदेशिचित्यर्थः । सम्यक्तन्त्रं सञ्चर-
 माणः विजहार समया सह इति अध्याहार्यम् ॥ २१ ॥

मेरुमिति । मरुदिव आशु शीघ्रं गच्छतीति तथोक्तः उक्ता ह्यः यस्य तथोक्तः
 कृतौ सर्वकार्यकुशलः हरः मेरुं सुमेरुं गिरिमेव प्राप्य पार्वत्याः स्तनाभ्यां पुरस्कृतः
 सत्कृतः मर्दनेन सन्तोषित इत्यर्थः । अथवा पुरस्कृतः सत्कृतान् आश्रयत्वेन
 सहस्रेणेति भावः । अत्रार्थे किंप्रत्ययनिष्पन्नपुरस्कृतस्य द्वितीयावृत्तवचनां
 बोध्यम् । सुरतेषु यत् मर्दनं दलनं तत्क्षमान् तत्सङ्गान् हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान्
 सौवर्षपल्लवच्छेदरूपश्रया इत्यर्थः । अन्वभूत् सिधेवे सौवर्षपल्लवश्रयायां शशिल
 विजहारिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

पद्मनाभेति । पद्मं नामो वसु तस्य नारायणस्य चरणेन अङ्किताचिह्निता
 अश्रानः प्रसराः येषु तथोक्तेषु नवा अवतविप्रुषः सुधाविन्दून् प्राप्तवत्सु ससुद्र-
 मन्मनकाले इति शेषः । मन्दरस्य कटकेषु नितम्बेषु च कटकोऽस्त्री नितम्बी-

रावणध्वनितभीतया तथा कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।
 एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुहर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २ ॥
 तस्य जातु मलयस्थलीरतेधूतचन्दनवनः प्रियाक्तमम् ।
 आचवाम स लवङ्गकेसरखाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥
 हेमतामरसताडितप्रिया तत्काराभ्युविनिमौलितेक्षणा ।
 सा व्यगाह्यत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

ऽत्रेरिल्यमरः । पार्वत्या बदनमेव पद्मं तत्र घटपदः भ्रमरः सन् भवसत् भ्रमर इव पार्वतीवदनकमलं पितृन् तस्यावित्यर्थः ॥ २३ ॥

रावणेति । जगतां गुरुः हरः एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य यच्चैकपिङ्गलविलम्बीय-
 पुण्यजनेश्वरा इत्यमरः । गिरौ पर्वते कौलासे रावणस्य तदानीं दिग्विजयप्रवृत्तस्य
 पुलस्त्यनस्य ध्वनितेन सिंहनादेन भीतया शङ्कितया कौलासीश्वरणसमसये इति
 भावः तथा पार्वत्या कण्ठे सक्तं दृढं बाह्वोर्बन्धनं यस्य तथाभूतः सन् विशदाः
 स्वप्ना निमला इत्यर्थः शशिप्रभाः कौमुदीरित्यर्थः निर्विवेश बुभुजे । कौमुदीषु
 प्रियया सह विजहारिति भावः ॥ २४ ॥

तस्येति । जातु कदाचित् धूतानि कम्पितानि चन्दनवनानि येन तथोक्तः
 चन्दनलत इति पाठं धूताः चन्दनलताश्चन्दनतरवी येन तथोक्तं विग्रहः एतेन मान्यं
 शैल्यं सौगन्ध्यञ्च व्यञ्जितम् । लवङ्गानां केशरैः किञ्चत्कैः किञ्चत्कैः केशरी-
 स्त्रियामित्यमरः । सह वर्तमानः एतेनापि सौगन्ध्यमुक्तम् । दक्षिणानिलः चाटु-
 कार इव तोषामीदकारीव मलयस्थूलां मलयपर्वततटे रतिः सुरतं यस्य तथाभूतस्य
 तस्य हरस्य प्रियायाः पार्वत्याः क्लमं सुरतजनितं श्रममित्यर्थः आचवाम श्रोत्रया-
 मास ॥ २५ ॥

हेमिति । सा उमा हेमतामरसेन काञ्चनकमलेन ताडितः प्रहृतः प्रियो यथा
 तथोक्ता, तस्य प्रियस्य काराभ्युभिः करग्रहीतजलैरित्यर्थः विनिमौलिते विशेषेण
 सङ्कोचिन्ने ईलये नेवे यस्याः तथाविधा तथा मोनाना मत्स्याविशेषाणां पङ्क्तिः
 आलिः पुनरुक्ता द्वितीयेत्यर्थः मेखला रसना यस्याः तथाभूता मीनराजिमध्य-
 नञ्च नीत्यर्थः सतो तरङ्गिणीं नदीं तरङ्गिणीं शैवलिनीत्यमरः । व्यगाह्यत विजगाहे
 जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयेन् ।
 नन्दने चिरमयुग्मलोचनः ससृष्टं सुरबधूभिरीक्षितः ॥२७॥
 इत्यभीममनुभूय शङ्करः पार्थिवञ्च दयितासखः सुखम् ।
 लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत् ॥२८॥
 तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।
 दक्षिणेतरेभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सङ्घर्षचारिणीम् ॥२९॥
 पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः सङ्गमय्य तव नेत्रयोरिव ।
 सङ्क्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

तामिति । अयुग्मलोचनः तिलोचनः नन्दने देवीयाने पुलोमतनयायाः श्रियाः
 पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः । अलकाशूर्णकुन्तलाः अलकाशूर्णकुन्तला इत्यमरः ।
 तेषु उचितैः अभ्यक्षैः अभ्यक्षेऽप्युचितं न्याये इत्यमरः । पारिजातस्य देवतकविशेषस्य
 कुसुमैः तां पार्वतीं प्रसाधयन् अलङ्कुर्वन् सुरबधूभिः देवाङ्गनाभिः चिरं सुदीर्घकालं
 ससृष्टं सटणम् ईक्षितः दृष्टः । दीर्घकालं नन्दनवने तथा सङ्घे विजहारति
 तामर्थ्यम् ॥ २७ ॥

इतीति । शङ्करः शिवः दयितासखः प्रियासङ्घरः सन् इतीत्यम् अर्भकं दिव्यं
 पार्थिवञ्च सुखम् अनुभूय सुक्ता कदाचित् आतपे सूर्यतेजसि लोहितायति आरक्त-
 तामापद्यमाने इत्यर्थः दिवावसानसमये इति यावत् गन्धमादनस्य पर्वतभेदस्य वनं
 व्यगाहत् प्रविवेश क्रीडार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रेति । तत्र गन्धमादनवने काञ्चनशिलातले सीवर्णपाषाणखण्डम् आश्रयी
 यस्य तथोक्तः सुवर्णशिलातलासीन इत्यर्थः भास्करं सूर्यं नेत्रगम्यं दृष्टिगोचरस्य-
 मिच्छार्थः अवलोक्य दक्षिणेतरेभुजैः वामहस्तः व्यपाश्रयः यस्यासिधाभूतां वामाङ्ग-
 वर्तिनीमिति भावः सङ्घर्षचारिणीं प्रियां व्याजहार उवाच ॥ २९ ॥

पद्मंति । हे प्रिये ! असौ अहर्षतिः सूर्यः अरुणो रक्तो विमानी तृतीयोऽशी
 संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते यथा शतांशः सङ्घातं इत्यादि ।
 यथोक्तयोः तव नेत्रयोरिव पद्मकान्तिं कमलश्रीभां संग्रामय्य संख्याय संख्ये
 कल्पान्ते प्रजेश्वरः प्रजापतिः जगदिव अहः द्विवसं संहरति अत्र गम्योन्मेषा ॥ ३० ॥

श्रीकरव्यतिकरं मरीचिभि रूरयत्यवनते विवस्वति ।
 इन्द्रचापपरिवेजशून्यतां निर्भरास्तव पितुर्ब्रजन्वमौ ॥ ३१ ॥
 दष्टतामरसंकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
 निम्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥
 स्थानमाङ्गिकमपास्व दन्तिनः शङ्खकौविटपभङ्गवासितम् ।
 आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धपट्पदम् ।
 पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे ! विवस्वता ।
 लम्बया प्रतिमया सरोऽश्वसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३३ ॥

श्रीकरेति । अवनते अस्ताभिमुखे इति यावत् विवस्वति भास्करे मरीचिभिः
 स्फुरितैः श्रीकराणाम् अल्पकणानाम् श्रीकरोऽस्य कणाः स्मृता इत्यमरः । व्यति-
 करं सम्पर्के दूरयति दूरीकुरुवति लज्जतीत्यर्थः सति अमौ तव पितुः हिमाचलस्य
 निर्भराः इन्द्रचापेन शक्रधनुषा यः परिवेषः परिधिः वेष्टनमिति यावत् तेन शून्यतां
 राक्षित्यं व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः निर्भरपतिताः सूर्यकिरणाः शक्रचापवद-
 वभासन्ते इति मतमाश्रित्योक्तमिदम् ॥ ३१ ॥

दष्टेति । दष्टा भक्षितेत्यर्थः तामरसस्य रक्तोत्पलस्य रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः ।
 केशराणां किञ्चलकानां स्रक् माला पङ्क्तिरित्यर्थः याभ्यां तथोक्तयोः विपरिवृत्तौ
 पराङ्मुखता मितौ कणौ ययोः तथाविधयोः क्रन्दतोः रुदतोः निम्नयोः परस्पर-
 धीनयोः अधीनो निम्न आधरो इत्यमरः । अन्धोन्मत्तनुरक्तयोरिति यावत् चक्रवाकयोः
 खरांस अल्पम् अल्पकालिकमिति भावः अन्तरं विरुद्धः विरुद्धकालस्य रात्रिमात्र-
 लादन्तलमिति बोध्यम् अनल्पतां दीर्घतामित्यर्थः गतं प्राप्तम् अनुरागिणोरल्पस्यापि
 विरुद्धस्य दीर्घवत्प्रतीयमानत्वाविति भावः ॥ ३२ ॥

स्थानमिति । दन्तिनः गजाः शङ्खकौनां गजप्रियवृक्षविशेषाणां विटपाः
 शाखाः तेषां भङ्गैः खण्डैः वासितम् सुरभितम् आङ्गिकं दैनिकं स्थानम् अपास्व
 लम्बा आविभातं प्रभातपर्यन्तं यत् चरणं देहयावार्धमाहार इति यावत् तथै-
 वारिरुहेषु कमलेषु बद्धाः बन्धनं प्राप्ताः तेषां सङ्कुचितत्वादिति भावः बट्पदाः अनरा-
 धय तादृशं वारि जलं सकमलजलमिति यावत् गृह्णते आददन्ते ॥ ३३ ॥

पश्येति । हे मितकथे ! मितभाषिणि ! पश्चिमदिगन्तलम्बिना अस्मि गच्छतेति भावः

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं गाढपङ्कमतिघाहितातपाः ।
 दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥
 एष हृच्छशिखरे कृतास्यदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।
 ह्रीयमानमहरत्ययातपं पीवरीरु ! पिवतीव वर्हिषः ॥ ३६ ॥
 पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
 खं कृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

विवस्वतां सूर्येण लम्बया दीर्घयेत्यर्थः दीर्घयेति कश्चित् पाठः । प्रतिमया प्रति-
 विम्बेन निर्मितं सरोऽश्वमां सरोवरजलानां तापनीयं सौवर्णं तपनीयं ज्ञातकुम्भ-
 मित्यमरः । सेतुवन्मनमिव पद्म अवलीकय । उत्प्रेक्षालङ्कारः । तदुक्तं द्रुपदे ।
 भवेत् सञ्भावनीतुप्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

उत्तरन्तीति । दंष्ट्रिणः दीर्घदन्तवन्तः वनवराहयूथपाः बन्धयुक्तराशिपतयः
 गाढगङ्गा पल्लवम् अल्पसरः वेश्मनः पल्लवश्चाल्पसर इत्यमरः । विनिकीर्य स्वाधि-
 वासेन दलिलेत्यर्थः । अतिवाहितः अतिक्रान्त आतपः यैः तथाभूताः सूर्यातप-
 क्रेशं परिहरन्त इत्यर्थः । दष्टः मुखनिहित इति यावत् भङ्गुरः भङ्गशीलः विसा-
 ङ्गुरः कृष्णालप्ररीडः यैः तथाभूता इव उत्तरन्ति उत्तिष्ठन्ति सरस इति शेषः ।
 अवतीतुप्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

एष इति । हे पीवरीरु ! स्थूलोददेशे । हृच्छशिखरे हृच्छोपरि कृतास्यदः
 कृतनिलयः जातरूपं सुवर्णं चामीकरं जातरूपमित्यमरः । तस्य यो रसः जलं तद्वत्
 गौरं पीतं मण्डलं वर्हि यस्य तादृशः सीरकिरणयोगादिति भावः । वर्हिषः मयूरः
 मयूरी वर्हिषी वर्हिषीत्यमरः । ह्रीयमानं ह्रीयतामापद्यमानम् अहरत्ययातपं दिवा-
 वसानसूर्यकिरणं पिवतीव । अत्र पिवतीव इति क्रियागतोत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

पूर्वेति । पूर्वभागे पूर्वस्थां दिशि तिमिराणां तमसां प्रवृत्तिभिः प्रसरैः विव-
 स्वता सूर्येण कृतम् आतपी जलमिव यस्य तथाभूतं खम् आकाशम् एकतः एकस्यां
 दिशि व्यक्ताः स्फुटाः पङ्का यस्य तादृशं जातमिव अन्यतः अपरस्यां दिशि किञ्चित्
 ईषत् शेषवत् जलशेषवदित्यर्थः । सर इव सरोवरमिव भाति राजते उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३७ ॥

आविशङ्गिरुज्जाङ्गणं सृगेर्मूलसेकसरसेष्व हृत्चकैः ।
 आश्रमाः प्रविशदयाधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥३८॥
 बह्वकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।
 षट्पदाय वसतिं यद्दोष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥
 दूरमग्नपरिमयरश्मिना वारुणौ दिगर्क्षणेन भानुना ।
 भाति केसरवतेव मण्डिता बभ्रुजोवतिलकेन कन्यका ॥४०॥
 सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्वहृदयङ्गमस्त्रिनैः ।
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

आविशङ्गिरिति । आश्रमाः तापसनिवासाः उटजस्य पर्णशालायाः पर्णशालो-
 टर्जाऽस्त्रियमित्यमरः । अङ्गणं चतुरम् अङ्गणं चतुराजिरे इत्यमरः । आवि-
 शङ्गिः प्रविशङ्गिः सृगेः तथा मूलेषु यः सेकः तेन सरसाः क्षिप्त्वा इत्यर्थः । तैः
 हृत्चकैः सुद्रुतकृमिष उपलक्षिताः उपलवर्णं तृतीया । प्रविशन्त्यः अग्राः श्रेष्ठा
 धेनवः सवत्सा गावो येषु तथाभूताः तथा उदीरिता उदीपिता अग्नयः दक्षिण-
 गार्हपत्याहवनीयाख्याः येषु तथोक्ताः सन्तः होमार्थमिति भावः । श्रियं श्रीभां
 बिभ्रति दधति ॥ ३८ ॥

बह्वेति । बह्वः कीदृशी सुकुलीभावः येन तथाविधमपि अवशेषे कियदंशे
 इति भावः । यत् विवरं किद्रं तेन सह वर्त्तमानं कुशेशयं पद्मं शतपत्रं कुश-
 श्रयमित्यमरः । वसतिं वासस्थानं यद्दोष्यते षट्पदाय भ्रमराय प्रीतिपूर्वं सप्रसन्नम्
 अन्तरम् अवकाशम् अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तरिभेदतादर्थ्येणित्यमरः । दातु-
 मिव क्षणं तिष्ठति असम्पूर्णसुकुलीभावेनेति शेषः । उत्प्रेचालङ्कारः ॥ ३९ ॥

दूरेति । वारुणौ वारुणाधिष्ठिता पक्षिमैत्यर्थः । दिक् दूरम् अत्यर्थं मघाः
 विनष्टा इत्यर्थः । परिमिताः परिमातुं शक्याय रश्मयः किरणाः यस्य तादृशेन
 अक्षणेन रक्तेन भानुना सूर्येण केशरवता किञ्चलकवता किञ्चलकः केशरोऽस्त्रिया-
 मित्यमरः । बभ्रुजोवतिलकेन बभ्रुजोवपुष्परूपललाटभूषणेन मण्डिता अलङ्कृता
 कन्यकेव भाति राजते ॥ ४० ॥

सामभिरिति । सहस्रशः सहस्रं सहस्रं किरणानाम्, उष्मां पितृनीति
 तथाभूताः सह चरन्तीति तथोक्ता उदात्तपरिमिताः बालखिल्या ऋषय इत्यर्थः ।

सोऽयमानतशिरोधरेर्ह्यैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।
 अस्तमेति युगभुग्नकेशरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥
 खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
 तत् प्रकाशयति कावदुहृतं मौलनाय खलु तावतसुप्तम् ॥ ४३ ॥
 सम्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्धमस्तशिखरे समर्पितम् ।
 येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

तेषां मर्यमहचरत्तस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । स्यन्दने रणे सूरैः इति भावः ।
 ये अश्वाः तेषां हृदयङ्गमः मनोरमः स्वनी ध्वनिर्येषां तैः सामभिः सामवेदैः अग्नौ
 परिकीर्णम् अर्पितं तेजो येन तथोक्तम् अग्नौषधीषु च तेजो निधाय रविरस्तं
 यातीति युतः । भानुं सूर्यं संस्तुवन्ति । वन्दनैश्च हृदयङ्गमस्वनेरिति पाठे हृदय-
 ङ्गमस्वनेः मनोहरध्वनिभिर्वन्दनैः स्तुतिवचोभिश्च सामातिरिक्तैरिति शेषः । संस्तु-
 वन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स इति । सोऽयं सूर्यः दिवसं महोदधौ सन्निधाय सस्थाप्य प्रतीयमानोत्-
 प्रेक्षा । सूर्यकिरणवच्छिन्ननभोभागस्यैव दिवसत्वेन तस्य महोदधौ स्थितरस-
 श्वादिति बीज्यम् आनताः शिरोधराः येषां तथोक्तैः कर्णयोर्ध्वं चामराः तैः पतितै-
 रिति भावः । विघट्टिते सङ्कुचिते ईक्षणं नेत्रे यैः तथाभूतैः तथा युगलं स्वन्धधार्य-
 रथकाष्टेन भुग्राः दलिताः केशराः स्तम्बरीमाणि येषां तादृशैः अश्वैः करणभूतै-
 रित्यर्थः । अस्तम् अस्ताचलम् एति गच्छति । अस्तान्तु चरमः आस्तदित्यमरः ॥ ४२ ॥

खमिति । रवौ संस्थिते अस्तं गते सति खम् आकाशं प्रसुप्तमिव भवतीति
 शेषः । महतः तेजसः गतिः अवस्था ईदृशी वक्ष्यमाणरूपा, तत् महोदधौ उदगतम्
 उदितं सत् यावत् यत्परिमितं स्थानमित्यर्थः । प्रकाशयति दीपयति, अतः अष्टम्
 अस्तमितमित्यर्थः । खलु निश्चितं तावतः तत्परिमितस्य स्थानमित्यर्थः । मौलनाय
 अप्रकाशयित्वर्थः भवतः ॥ ४३ ॥

सम्ययेति । सम्ययापि अस्तशिखरे अस्ताचलशिखरं समर्पितं सन्निहितं बन्ध-
 रवैः सूर्यस्य वपुः मण्डलमित्यर्थः । अनुगतम् अनुसृतम् । युक्तचेतदित्याह येनेति
 येन पूर्वं प्राक् प्रातरित्यर्थः । उदये अभ्युत्थानसमये पुरस्कृता अथ कृता सम्पा-
 निता च, आपदि अस्तगमनसमये पुरस्कारिण इति भावः । तं पुरस्कारिणमापन्न-

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां

कोटयः कुटिलकेशि ! भान्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सन्ध्यानया

वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥ ४५ ॥

सिंहकेशरसटासु भूभृतां पञ्चवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव साम्यमातपम् ॥ ४६ ॥

अद्रिराजतनये ! तपस्विनः पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गृहमभिसन्ध्यामादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

मिति भावः कथं न अन्यास्यति ? अन्यास्यति ? अपि तु अन्यास्यत्येव तादृशं जनमनुगन्तुं सूचितं सतीनामेष एव धर्म इति भावः । अतः समेन कार्येण लिङ्गं न च रविसन्ध्यायोनायकनायिकाव्यवहारसमारीपात् समासाक्तिरलङ्कारः । समासाक्तिः समर्थव कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारीपः प्रसूतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ ४५ ॥

रक्तेति । हे कुटिलकेशि ! सभङ्गिकुलज ! अम् परतो दृश्यमाना इति भावः । रक्ताय पीताय कपिशाः पिङ्गलाय पर्यामुचां सेवानां कोटयः अशभागाः, त्वं द्रव्यसौति हृतीः अनया सन्ध्याया वर्तिकाभिः चित्रशलाकाभिः साधु सम्यक् यथा तथा मण्डिता इव रञ्जिता इव भान्ति शोभन्ते । अतः क्रियोत्प्रेक्षा तदक्तं भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्याः प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता । जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं दयोरपीति ॥ ४५ ॥

सिंहैति । हे प्रिये ! इति सन्ध्याधनपदसूच्यम् । भानुना सूर्येण भूभृतां पर्वतानां सिंहकेशरसटासु सिंहानां केशरा इव किञ्चल्का इव याः सटा जटासासु, पञ्चवप्रसविषु सञ्जातपञ्चवेषु द्रुमेषु तद्वेषु धातूनां गैरिकादीनां शिखरेषु उपरिभागेषु च साम्यं सन्ध्याकालभवम् आतपं स्वतज इत्यर्थः । संविभक्तमिव सम्यक् विभज्य दत्तमिव पश्य अवलोकय । यथा कश्चित् निधनसमये स्वजनेषु स्वधनं निधाय म्रियते तथा रविरपि स्वधनभ्रतं स्वातपं सिंहसटादिषु निक्षिप्य अस्तं यातीति ध्वन्यते । अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४६ ॥

अद्रीति । हे अद्रिराजतनये । पार्वति ! अमी विधिविदः सायंकालकर्त्तव्याभिज्ञा इत्यर्थः । तपस्विनः तापसाः आदृताः आदरवन्तः श्रवन्त इत्यर्थः । पावने, पवित्र-

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि
प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो
वल्गुवादिनि ! विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समोपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥
ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्त्रिवान् विधिम् ।
पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

जनकं यत् अस्व जलं गाङ्गमिति भावः । तेन विहिता कृता अञ्जलिक्रिया तर्पणादि-
व्यापारः यैः तथाभवाः सन्तः अभिसन्ध्य सन्ध्यामभिधाय्यत्यर्थः । गुह्ये पूतये गूढं
रहस्यं ब्रह्म श्री इत्येकाक्षरं मन्त्रं गायत्री वा गृह्णन्ति जपन्ति ॥ ४७ ॥

तदिति । हे वल्गुवादिनि । मधुरभाषिणि । तत् तस्मात् साख्यविधेरवश्य-
कर्तव्यत्वादिति भावः । मुहूर्तं ह्यौ दण्डावित्यर्थः । प्रस्तुताय प्रकृताय नियमाय सन्ध्या-
वन्दनविधानायेत्यर्थः । मामपि अनुमन्तुम् अनुज्ञातुम् अर्हसि, नात्र त्वया एकाकिन्या
स्यातव्यमित्याह त्वामिति विनोदे चित्तरञ्जने निपुण चतुरः सखीजनः त्वाम्
विनोदयिष्यति रञ्जयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्येति । ततः अनन्तरं शैलराजतनया पार्वती भर्तुः स्वामिनः वाचि
वचने अवधीरणापरा अवमाननार्थिनी भर्तुवचनसंग्रहणीति भावः । दशनच्छदम्
श्रीं निर्विभुज्य कटिलयित्वा समोपगां सन्निहितां विजयां सहचरीम् अहेतुकं
निष्कारणं सहेतुकमिति पाठे सकारणम् आललाप त्रधावाक्येन आलपितवती-
त्यर्थः । अनुज्ञावचनं न दत्तवतीति भावः ॥ ४९ ॥

ईश्वर इति । ईश्वरोऽपि सर्वाराध्योऽपीति भावः । यः सर्वैः सन्ध्यायामाराध्यते
सोऽपीति अपिशब्दार्थः । दिवसात्ययोचितं साख्यमित्यर्थः । मन्त्रपूर्वं समन्वितमित्यर्थः
विधिम् अनुष्ठानम् अनुतस्त्रिवान् कृतवान् सन् असूयया ईर्ष्याया अवचनां मौन-
भावेन स्थितां पार्वतीं प्रत्युपेत्य अभ्येत्य पुनः सस्मितं समन्दहासम् आह
उवाचेत्यर्थः ॥ ५० ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने । सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।
 किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
 निर्मितेषु पिष्टेषु स्वयम्भुवा यां तनुः सुतनु ! पूर्वमुष्मिता ।
 सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ! ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥
 तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनये ! ऽधुना स्थिताम् ।
 एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिस्त्रगामिव ॥ ५३ ॥
 सास्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा बिभर्ति दिक् ।
 सम्परायवसुधासशोणितं मण्डलायमिव तिर्य्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥

सुचेति । हे अनिमित्तकोपने अकारणकोपिनि । कोपं मुञ्च त्यज, सन्ध्यया प्रणमितः प्रणतीकृतः अस्मि, अन्यथा नार्थ्येति शेषः, न, नाहमन्यनारीसक्त इति भावः चक्रवाकेण समा वृत्तिः व्यवहारः कालासाहचर्यरूपेति भावः यस्य तथाभूतम् आत्मनः स्वस्य सहधर्मचारिण सहचरं मां किं कथं न वेत्सि न जानासि ? ॥ ५१ ॥

निर्मितेति । हे मानिनि । हे सुतनु । शुभाद्रि । पूर्वं स्वयम्भुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु सृष्टेषु पिष्टेषु अग्निष्वात्तादिषु या तनुः मूर्त्तरूपा सन्ध्या तस्या मूर्त्त-मावावयवत्वादिति भावः । उज्झिता त्वक्ता अपिनेति यावत् सा इयं देवी सन्ध्या अस्तम् उदयश्च सेवते आश्रयति, तेन हेतुना अत्र सन्ध्यायाम् अवश्यापूज्यायामिति भावः मम गौरवम् आदरः ॥ ५२ ॥

तामिति । हे शैलराजतनये । पार्वति । तामिमां सन्ध्याम् अधुना एकतः पूर्वस्यां दिशेत्यर्थः । तिमिराणां तमसां वृद्धा आविर्भावेन पीडिताम् आवृतामिति भावः । अतएव तटेषु गिरिनितम्बेषु तमालानां तटाख्यतट्टणां माला राजिः तद्वतीं धातूनां गैरिकाणां रसी द्रवः तस्य निस्त्रगां नदीमिव पश्य अवलीकय । उत्-प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५३ ॥

सास्यमिति । अपरा दिक् पश्चिमेत्यर्थः अस्तमितः विनष्टः शेषो यस्य तथाभूतं सास्यं सन्ध्याकालीनं रक्ता लेखा आकृतितिर्य्यर्थः । यस्य तथाविधं आतपं गौरमयूखं सम्परायः संशामः तस्य वसुधा भूमिः रणक्षेत्रमित्यर्थः तस्याः शशोणितं सरक्तं तिर्य्यक् ऊर्ध्वभावेनेत्यर्थः उत्थितम् उत्पतितम् मण्डलायमिव अवयवायमिव बिभर्ति धारयति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
 एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने ! विजृम्भते ॥ ५५ ॥
 नोर्ध्वमोक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
 लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥
 शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
 सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्महत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥
 नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शर्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
 पुण्डरीकमुखि ! पूर्वदिङ्मुखं केतकैरिव रजोभिराहतम् ॥ ५८ ॥

यामिनीति । हे दीर्घनयन ! आद्यतनेन । यामिनी च दिवसस्य तयोः सन्धिः
 सन्ध्याकालः तन्सम्भवे सन्ध्या इत्यर्थः । तेजसि सूर्यसमयुक्ते सुमेरुणा व्यवहिते आवृत
 मति एतत् निरङ्कुशं निष्प्राप्तमित्ये अन्धतमसं गाढं तमः दिक्षुः विजृम्भते प्रम-
 र्शति । सन्ध्यातीति भावः ॥ ५५ ॥

नोर्ध्वमिति । ईक्षणानां नताम्ना यतिः प्रसर इत्यर्थः । न ऊर्ध्वं न च अधः
 निम्नं न अभितः, उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । न पुरतः अग्रतः, नापि पृष्ठतः पश्चात्,
 चलतीति क्रियाध्याहार्यः । अतः एष लोकः अगत्य लोकेभ्यः सर्वान् जने इत्यमरः ।
 तिमिरौघेन अन्धकारनिचयेन वेष्टितः आवृतः सन् निशि रज्ज्वां गर्भवास इव
 उदरमध्ये इवेत्यर्थः वर्तते तिष्ठति । यथा गर्भस्थाः किमपि न पश्यन्ति तद्वत्
 तिमिरावृतत्वात् लोका अपोति भावः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ॥ ५६ ॥

शुद्धमिति । शुद्धं निर्मलम् आविलं मलिनम् अवस्थितं स्यादव चले जडमवक्रं
 कुटिलम् मार्जवगुणान्वितं सरलञ्च यत् चलं इति शेषः । तत् सर्वमेव तमसा अन्ध-
 कारेण समीकृतं तुल्यतां नीते तस्मात् असतां दुर्जनानां हतं नाशितम् अन्तर-
 प्रभेदः येन तादृशं सदसद्विवेकरहितमिति भावः । महत्त्वम् आदित्यं धिक् धिक्
 निर्भस्मं न निन्दयोरित्यमरः । यत्र गुणागुणविवेकी नास्ति तादृशं खलचरिव' निन्द्या-
 मोत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं सामान्यं
 वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यस्य कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यत ।
 साधर्म्येतरणार्थान्तरन्यासोऽष्टवा तत्र इति ॥ ५७ ॥

नूनमिति । हे पुण्डरीकमुखि ! पद्मनेत्रं यज्वनां दिजाणां पतिः चन्द्रः

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
 त्वं मया प्रियसखीसमागता शोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५८॥
 रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।
 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डलं दिग्रहस्यमिव रात्रिनोदितम् ॥६०॥
 पश्य पक्वफलिनोफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोऽभसा ।
 विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥६१॥

द्विजराजः शशधर इत्यमरः । नूनं निश्चितं शर्वरस्य नैश्वर्यं तमसः अन्धकारस्य निषिद्धये निराकरणाय उन्नमति उदेति, यतः पूर्वदिशः प्राच्या मुखं केतकेः केतकसम्बन्धिभिः रजोभिः परागैः आहतम् आपूरितं व्याप्तमिव दृश्यते इति शेषः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५८ ॥

मन्दरति । हे प्रिये । सतारका तारासहिता निशा मन्दरेण तदाग्रेण पर्वतेन अन्तरिता मूर्तिर्यस्य तादृशेन मन्दरमन्त्रार्थं स्थितेनेत्यर्थः । शशभृता चन्द्रेण प्रिय-सखीभिः समागता सङ्गता त्वं पृष्ठतः वचनामृतानि शोष्यतेव मया लक्ष्यते दृश्यते । उपमालङ्कारः ॥ ५८ ॥

रुद्धेति । आ दिनक्षयात् दिनावसानपर्यन्तमित्यर्थः । रुद्धनिर्गमं निवृत्ती-दयम् उदयरहितमित्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि दृष्टा तनुः अवयवः यस्य तादृशम् एतन् चन्द्रमण्डलं चन्द्रिका एव स्मित मन्दहासो यस्मिन् तद् यथा तथा रात्रिनोदितं निशाप्रकटितमित्यर्थः । दिशः प्राच्या इत्यर्थः । रुद्धस्य गोप्यं वन्तु उदगिरतीव प्रकाशयतीव । यथा काचित् कुपिता सपत्न्या रुद्धस्य केनचित् प्रकाशयति तद्वत् निशाकृपा नायिका सपत्नीरूपायाः प्राच्या रुद्धस्य चन्द्रमण्डलेन प्रकाशयतीति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । स च रात्रिप्राच्योः सपत्नीव्यवहारसमारीपात् समासीकृत्या सङ्कीर्ष्यते ॥ ६० ॥

पश्येति । पक्वं परिणतं यत् फलिण्याः तदाप्यन्तरीरित्यर्थः । फलित्व्यग्रि-श्रिण्याश्च फलिण्यामिति मेदिनी । फलं तद्वत् लिट् कान्तियस्य तादृशेन शुभांशु-नेत्यर्थः । तथा विम्बेन प्रतिविम्बेन लाञ्छितं रञ्जितं वियत् अन्तरीकं सरसां तद्भागानाम् उपलब्धमेतत् जलाशयानामिति भावः । अभः सलिलं येन तथा-भूतेन हिमांशुना चन्द्रेण विप्रकृष्टं दूरं गतं विवरम् अन्तरं प्रमेदज्ञानमिति यावत्

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाञ्छेत्तुमग्रनखसम्पुटैः कराः ॥६२॥

अङ्गुलीभिर्विवेकेशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलौकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥६३॥

पश्य पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्भिसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लङ्घ्यते हिरदभोगदूपितं सप्रसादमिव मानसं सरः ॥६४॥

यस्य तथोक्तं हिमांशुविम्बमेतत् न फलिनीफलमित्य' विवेकरहितमिति भावः । चक्रवाकमिथुनं चक्रदन्त विडम्बने प्रतीयते । पश्य अवलोकय । सरसि प्रति-विम्बितं चन्द्रविम्बं दृष्ट्वा फलिनीफलभूमेण चक्रवाकयुगलं तदृशदृष्ट्या गच्छता विफलमनोरथेन प्रत्यावर्त्यते इति भावः । अत्र भान्तिमानलङ्कारः । उपमया अङ्गु-प्राप्यते । तदुक्तं सास्यादतस्मिन्लदुबुद्धिभान्तिमान् प्रतिभोत्यतेति । साम्यं वाच-मवैधर्म्यं वाक्येको उपमा दयोरिति च ॥ ६१ ॥

• शक्यमिति । हे प्रिये । ओषधिपतेरन्येन्द्रस्य ओषधीशो निशापतिवित्यमरः नवः उदयो येषां तथोक्ताः प्रत्यर्थादिता इत्यर्थः । अप्रगल्भा अपरिणता यवानाम् ओषधिविशेषाणां सूचयः अङ्कुरा इव कोमलाः सदवः कराः किरणाः कर्णपूरस्य कर्ण-भूषणस्य रचनाकृते रचनार्थमित्यर्थः । तव अया र्थे नखसम्पुटाः नखावयवा इत्यर्थः । तैः नखाद्यैरिति भावः । हेतुं खण्डयितुं शक्यं चन्द्रकराणामतीव सान्द्रतया नखायकर्तृनस्य सन्भाव्यमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । शक्यमित्यत्र भावे गतम् । अयं चन्द्रकरोऽतिसान्द्रः येन त्वया इमं खण्डयित्वा कर्णपूरीकर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीमिरिति । हे प्रिये । शशी चन्द्रः मरीचिभिः करैः अङ्गुलीभिश्च तिमिरं केशसञ्चयमिव कुललनिचयमिव सन्निगृह्य अपसार्य कुङ्कुलौकृते मुकुली-कृते सरोजे एव अन्यत्र सरोजे इव लोचने यस्य तथाभूतं रजनीमुखं निशासुखं चुम्बतीव । अत्रोत्प्रेक्षया उपमया च शशिरजन्मोनायकनायिकाव्यवहारसमाराप-रूपसमासोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

पश्येति । हे पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्नवोदितचन्द्रसदृशैः भिन्नम् अपनीतं सान्द्रं गाढं तिमिरं यस्मात् तथाभूतं नभस्तलम् अनरीचं हिरदानां कृत्तिमां

रक्तभावमपह्नाय चन्द्रमा

जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा

निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

सखलतरुपु निद्रितानमून् बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

भोगिन दानेन दूषित प्राक् आविलित पद्मात् सप्रसादं प्रसन्न खच्छमित्यर्थः । मानस
मर इव लज्जते दृश्यते । उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

रक्तभावाविति । हे प्रिये । एष चन्द्रमाः रक्तभावं लौहित्यम् अपह्नाय विमल
परिशुद्धं विभक्त यस्मित्यर्थः । मण्डलं यस्य तथाप्यतः जातः । उक्तमर्थमथो-
क्तरिण दृढयति विक्रियेति । कालदीर्घेण जाता विक्रिया विक्रितिः प्रकृतेरन्यथाभाव
इत्यर्थः । निर्मला विशुद्धा प्रकृतिः स्वभावा येषां तथाभूतेषु जनेषु सन्निवृत्त्यर्थः । न
खलु नेव स्थिरोदयः चिरस्थायिनोऽत्यर्थः । अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्था-
न्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

उन्नतेष्विति । शशिनश्चन्द्रस्य प्रभा उन्नतेषु उन्नतेषु स्थानेषु स्थिता, निशातमः
नेश तिमिर निम्नमेव सन्त्ययः परं प्रधानं यस्य तथोक्तं निम्नगामित्यर्थः । हि
तथाहि गुणदोषयोर्गतिः व्यवस्थितिरित्यर्थः । वेधसा विधिना आत्मन गुणस्य
दीपस्य चेत्यर्थः । सदृशी उपयुक्ता प्रकल्पिता नूनं निर्धारितेत्यर्थः । नीचिन सह नीचस्य
सङ्गतिरुच्चैः सह उच्चस्य सङ्गतिर्विधिव्यवस्थितेति फलितार्थः । अत्रापि सामा-
न्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

चन्द्रति । गिरिः पर्वतः चन्द्रपादेः चन्द्रमयूखैः जनिता उत्पादता प्रवृत्तिः
प्रसरणं येषां तथाभूतं चन्द्रकालानां मणिविशेषाणां जलविन्दुभिः कारणैः सखला-
तरुपु नितम्बस्यद्वयेषु निद्रितान् अमून् इमानिति वा पाठः शिखण्डिनः मयूरान्
असमये निद्राभङ्गातिरिक्ते काले बोधयति जागरयति ॥ ६७ ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्पति प्रस्फुरद्भिराजदभिरंशुभिः किरणः ।

हारयष्टिरचनामिवांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

उन्नतावनतभाववत्तया

चन्द्रिका सतिमिरा गिरिरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरपिता

भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ ६९ ॥

एतदुच्छसितपोतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

सुतपटपदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमानिवन्धनात् ॥ ७० ॥

कल्पेति । हे सुन्दरि ! सम्पति शशी प्रस्फुरद्भिराजदभिरंशुभिः किरणः
हारयष्टिरचनां मुक्ताहारनिर्माणं कर्तुमिव आगतम् उपस्थितं कुतूहलम् आत्सुक्यं
यस्य तथाभूत इव कल्पवृक्षाणां सुरतरुणां शिखरेषु शिरोदेशेषु वर्तत इति शेषः
पश्य अवलोक्य । यथा कश्चित् नीलकान्तमौक्तिकयोद्धारकृत एकं नीलकान्तं ततो
मौक्तिकमेकं परोपाध्या हारं रचयति, तथा किरणानां हव्यपदान्तरालेषु पतनात्
चन्द्रस्य मौक्तिकनीलकान्तमणिहाररचनौत्सुक्यमुत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
शशिनि मालाकारव्यवहारसमारीपात् समासोक्तिं परिपुष्पातीत्यनयोद्गाङ्गिभावः
सङ्करः । प्रस्फुरद्भिरविकल्पासुन्दरीति पाठः हे अविकल्पासुन्दरि । यस्याः सौन्दर्यं
सन्देहं नावगाहते सा अविकल्पासुन्दरी तत्सम्बुद्धौ यद्यर्थसौन्दर्यशालिनी-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

उन्नतेति । हे प्रिये ! गिरिः पर्वतस्य उन्नतावनतभाववत्तया बभ्रुरत्नेन इयं
सतिमिरा सान्धकारा उन्नतेषु प्रदेशेषु सम्यक् चन्द्रालोकस्य पतनात् अवर्तते च
अप्रवेशादिति भावः । चन्द्रिका बहुभिन्नानाविधाभिर्भक्तिभिः रचनाभिरपिता
जनिता मत्तहस्तिनः भूतिरिव अङ्गलघ्नं भवेव भूतिभेदानि सम्पदीत्यमरः । भाति
राजते । मत्तेति विशेषणं तादृशहस्तिनः शुष्कादृष्टेन स्वाङ्गे भक्षोत्क्षेपण-
कारित्वं सूचितम् । उपमालङ्कारः ॥ ६९ ॥

एतदिति । एतत् पुरोवर्त्तित्वार्थः । उच्छसितम् अतिस्फूटितम् अत्यन्तमित्यर्थः ।
यथा तथा पीतम् ऐन्दवं चान्द्रं प्रभारसं किरणामृतं वोढुं धारयितुमक्षममिव अस-

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया

ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके ! बलाद्

व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

प्रव्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

एष चारुमुखि ! योग्यतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीप्तया वरः ॥ ७३ ॥

मद्यमिव सूक्तः त्यक्तः षट्पदस्य भसरस्य विरागो गुञ्जनमिति यावत् येन तथाभूत
भसरगुञ्जनच्छर्जनं कृत्वा इत्यर्थः । आ निवस्यनात् सम्यक् बन्धनात् सुदृगादिति
यावत् भिद्यते स्वयं विदलितं भवति विकसतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि लट् । अर्चोत्-
प्रे चालङ्कारः । कुमुदे बहुरसपायिनी जठरभङ्गरूपव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिं
गमयतीति बोध्यम् ॥ ७० ॥

पश्येति । हे चण्डिके । अतिकोपने । चण्डकृत्यत्वात् कोपन इत्यमरः । शुद्धया
विशदया ज्योत्स्नया जनितः उपादितः रूपस्य अवयवस्य संशयः सन्देहः यस्य
तथाभूतम् उभयोरपि शुभत्वादिति भावः । कल्पतरु लम्बि लम्बमानम् अंशुकं वस्त्रं
मारुते वायो चलति वहति सति बलात् वेगात् विपरिवृत्तम् आन्दोलितमित्यर्थः सत्
व्यज्यते व्यक्तत्वेन अंशुकर्मतम् न चन्द्रकर इति प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शर्कामिति । हे प्रिये । अधःपतितानि पुष्पाण्यैव पेशलाः मृदुलाः तैः पतित-
पुष्पकोमलैरिति पाठे स एवार्थः । अतएव अङ्गुलिभिः उद्धृतेः उद्धर्तुं शक्यैरिवे-
त्यर्थः । एभिः पुरतः दृश्यमानैरित्यर्थः । प्रव्रजर्जराः पचान्तरपतिता इत्यर्थः । ये शशिन-
श्चन्द्रस्य प्रभालवाः किरणविन्दवः तैः तव अलकान् चूर्णकुल्लान् उत्कचयितुं
रञ्जयितुं शक्यम् । एतेन चन्द्रकिरणस्यातीव सान्द्रत्वमुक्तम् । काचित्तव सखी
एतान् हवाधःपतितचन्द्रकरान् गृहीत्वा तव केशान् रञ्जयलिति परिहासोक्ति-
रिति भावः ॥ ७२ ॥

एष इति । हे चारुमुखि । सुवदने ! एष शशी चन्द्रः साध्वसात् नवसङ्गमभया-
दित्यर्थः । उपगतप्रकम्पया कम्पमानया न । दीप्तया नवीदृश कम्पया वरः प्रिय इव

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताक्षिचन्द्रिका ॥ ७४ ॥

लोहिताकर्मणिभाजनापितं कल्पवृक्षमधु बिभ्रति स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतौमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखम्

मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं

किं विलामिनि ! मदः करिष्यति ॥ ७६ ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदोषनम् ।

तरलविम्बया चञ्चलमण्डलतया योग्या अनुरूपा या तारा तथा युज्यते सङ्गच्छते
सङ्गमेन शोभते इत्यर्थः । उपसालद्वारः ॥ ७३ ॥

पाकति । चन्द्रविम्बं निहा । अपितं अतिणो नेत्रं यया तथोक्ता तदास्वप्नी
हे चन्द्रदर्शनोत्थः । चन्द्रिका पाकेन परिणत्या भिन्नः वर्णान्तरं गतः यः शरकाण्ड
वृक्षविशेषादयवन्दत् रंगी तयोः उपसन् स्फुरन् प्रकृतिजः स्वाभाविकः प्रसादः
वैश्रव्यं ययालयाभतयास्तव गण्डलेखयोः कपोलयोः रोहतीव प्रस्फुरती
वेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

लोहितीति । इयं गन्धमादनस्य आर्द्रे वनाधिदेवता काननाधिष्ठात्री देवी स्वयं
लोहित रक्तवर्णं यत् अकर्मणिभाजनं सूर्यकान्तमणिपातं तव अपितं स्थापितं
कल्पवृक्षमधु सुरतकृपपरमं बिभ्रती दधाना मती स्थितिमतीम् अत्र तिष्ठन्ती त्वाम्
उपगता पानार्थं तुभ्यं दातुं प्रार्थत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आर्द्रोति । हे विद्यामिनि । ते तव मुखं स्वभावतः आर्द्रं मधुसंयोगादिति
भावः । यत् केशरं वकुलकुसुमं तद्वत् सुगन्धिं समीरभं तथा मत्ते चपले रक्तं नयने
यस्य तथाभूतम् अतः अत्र सुखं लब्ध्वा वसतिराश्रयो येन तथोक्तः लब्धा पीत इति
भावः मदः किं गुणान्तरं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः । ये ये मदगुणास्ते सर्वे एव
स्वभावतस्तन्मुखे वर्तन्ते अतः किं मर्दनं फलमिति भावः ॥ ७६ ॥

मायेति । अथवा सखीजनः मान्या आदरणीया भक्तिरनुरागो यस्य तथाभूतः

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमश्विकाम् ॥ ७७ ॥
 पार्वती तदुपयोगसम्भवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।
 अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामास्त्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥
 तत्क्षणं विपरिवर्त्तितङ्घ्रियोर्नेष्यतोः शयनमिह्वरागयोः ।
 सा बभूव वशवर्त्तिनी हयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥
 घूर्णमाननयनं खललक्ष्यं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।
 आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

मखोजनादरी माननोयः न त्ववहेलनौय इत्यर्थः । तस्मात् अनङ्गदोषं कामीदोषं न करम् इदं सन्त्या वनदेवतया नीतं मध्वित्यर्थः । सव्यतां पीयताम् इतीत्यम् उदारं मनीह्वरं यथा तथा अभिधाय अनुनीयेत्यर्थः । शङ्करः ताम् अश्विकां पीयते इति पानं मधु अपाययत पायितवान् ॥ ७७ ॥

पार्वतीति । पार्वती तस्य मधुनः उपयोगेन पानेन सम्भवः जननं यस्यास्तथीकृतं मद्यपानजनितमित्यर्थः । विक्रिया विक्रितिर्मापि आसता रसालत्वम् अप्रतर्क्येण अचिन्त्येन विधियोगेन देवगत्या निर्मिता जनिता सतां माधूनाम् उपलक्षणमेतत् सर्वमित्यर्थः । मनोहरा चित्तहारिणी सहकारतामिन अतिसीरभत्वमिव ययो प्राप । आसयूती रसालीऽसौ सहकारीऽतिसीरभ इत्यमरः । आसः स्वभावमनीह्वरीऽपि यथा विधियोगेन सहकारत्वप्राप्त्या अतिमनोहरत्वं लभते तथा पार्वत्या विक्रितरपि नितरा हरमनीहारिणी अभूदिति भावः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणमिति । सा सुवदना सुमुखो पार्वती तत्क्षणं मद्यपानानन्तरक्षण एवेत्यर्थः । विपरिवर्त्तिता विहीना झीलञ्जा याभ्यां तथीकृतयोः त्यक्तवपयोरित्यर्थः । इङ्गः दीप्तः रागः कामावेश इत्यर्थः । याभ्यां तथाभूतयोः अतएव शयनं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोः शूलिनः हरस्य मदस्य च हयोः वशवर्त्तिनी अधीना बभूव ॥ ७९ ॥

घूर्णमानेति । ईश्वरः शम्भुः घूर्णमाने नयने यस्य तथीकृतं खललक्ष्मी कथा यस्य तथाभूतं स्वेदविन्दुभिः सह मदकारणं मोहनमित्यर्थः । क्षितं मन्दहासः यत्र तादृशम् उमाया मुखम् आननेन न तु तावत् चिरमित्यर्थः । चक्षुषा चिरं पपौ सातिशयादरं ददशेत्यर्थः ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपत्नीयमेखलामुद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।
 ध्यानसम्भृतविभूतिरोत्तरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥
 तत्र हंसधवलस्ररच्छदं जाङ्गवीपुलिनचारुदर्शनम् ।
 अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥
 क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समक्षरम् ।
 तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न हृत्पथे ॥ ८३ ॥
 केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तामिति । ध्यानेन योगेन सम्भृता समाहृता विभूतिः सत्यद् उपभोगसामग्री-
 त्यर्थः । येन तथाभूतः विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमित्यमरः । ईश्वरः शिवः विलम्बितौ
 विशेषेण लम्बमाना तपनीयस्य काञ्चनस्य मेखला रशना यस्यास्तधीक्षां जघनस्य
 भारेण गौरवेण दुर्वहं बोटुमशक्यामित्यर्थः । विशालजघनामित्यर्थः । तां पार्व-
 तीम् उद्वहन् गृह्णन् रहः एकान्ते मणिशिलागृहं प्राविशत् । ध्यानसम्भृतविभूति-
 भूषितमिति पाठे ध्यानसमृताभिर्विभूतिभिर्भूषितं सञ्ज्ञितं मणिशिलागृहमित्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८१ ॥

तत्रेति । तत्र मणिशिलागृहे प्रियायाः पार्वत्याः सखेति प्रियासखः कान्ता-
 सङ्गचर इत्यर्थः । हर इति शेषः । रोहिणीपतिः रोहिण्या सहितश्चन्द्र इत्यर्थः ।
 शारदं शरत्कालीनम् अभ्रमिव मेघमिव निर्जलत्वाच्छुभमिति भावः । हंसवत्
 धवल स्ररच्छदः आस्तरणं यस्य तथाभूतं जाङ्गव्या गङ्गायाः पुलिनमिव चारु
 शोभनं दर्शनं यस्य तादृशं शय्यते अस्मिन्निति शयनं शय्याम् अध्यशेत अधिशिष्ये ।
 उपमालङ्कारः ॥ ८२ ॥

क्लिष्टेति । क्लिष्टः पर्येस्ता इत्यर्थः । केशा यस्मिन् तत् अवलुप्तं निश्छेदं
 चन्दनं यस्मिन् तथोक्तं व्यत्ययेन विपरीतभावेन अर्पिता नखाः यत्र तादृशम् अतएव
 समक्षरं सप्रणयकीर्णं तथा छिदुरः छेदं गतः मेखलागुणः काञ्चीम् यस्मिन् तथा-
 भूतं पार्वत्या रतं सुरतव्यापारः तस्य हरस्य हृत्पथे परितोषाय न अभूत् । भोग-
 लक्षणाया आतिशयादिति भावः ॥ ८३ ॥

केवलमिति । ज्योतिषां पङ्क्तिषु नक्षत्रमण्डलमित्यर्थः । अवनतासु अक्षां
 गतास्त्रिति यावत् प्रभातकल्पायां शर्व्व्यामिति भावः । केवलं प्रियतमायां पार्वत्या

तेन तद्यतिगृहीतवक्षसा नेत्रमौलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

तो क्षणं शिथिलितोपगूहन्तौ दम्पती रचितमानसोर्मयः ।

पद्मभेदपिशुनाः सिधेविरं गन्धमादनवनान्तमाकृताः ॥ ८६ ॥

दशालना बल्यन्तसम्भोगे इयं क्लिष्टा स्यादिति दशवतेत्यर्थः । न तु स्वयमशक्तेनेति भावः । तेन हरेण तथा कालया प्रतिगृहीतम् आश्लिष्टं वक्षो यस्य तादृशेन वक्षसि प्रियतमं वहनेति भावः । सता नेत्राणां मौलनस्य सुद्रणस्य निद्राया इत्यर्थः । कुतूहलं कृतं निद्रितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स इति । बुधानां विदुषां लवे स्तुत्याम् उचितः लवधीज्यः बुधैर्देवप्रभैः लयमान इति भावः । उषसि प्रत्युषे मूर्च्छनया स्वरारोहवरोहक्रमभेदेन परिगृहीताः कैशिका वीणातन्त्रवः यैः तादृशैः किन्नरैः देवधीनिभैः गीतं मङ्गलं यम् यस्य तथाभूतः सन् शातकुम्भकमलानां स्वर्णपद्मानाम् आकरैः समूहैः समं सद् व्यबुध्यत जागरितवान् ।

स व्यबुध्यत तथा निशाक्षये शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतवंशिकैः किन्नरैः समुपगीतमङ्गलः ॥

इति पाठान्तरम् ।

तत्र मूर्च्छनया परिगृहीता वंशी वैश्वर्यैः तथाभूतैः किन्नरैः समुपगीतं सम्यक् समीपे गीतं मङ्गलं यस्य तथाभूतः स हरः तथा शातकुम्भकमलाकरैः स्वर्णपद्मानिलयः मानस सर इत्यर्थः । समं युगपत् निशाक्षये प्रभाते व्यबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥

ताविति । रचिता अनिता मानसस्य सरसः जर्मयस्वरङ्गा येन तन्नाभूतः चलितमानसोर्मय इति पाठे चलिताः कम्पिता मानसस्य जर्मयः येनेति स एवार्थः एतेन वायोः शैत्यं सूचितम् । पद्मानां भेदस्य दलविसारणस्य पिशुनाः सूचकाः पद्मगन्धवहा इति भावः । एतेन मान्यं सौरभञ्च सूचितम् । गन्धमादनस्य पर्णस्य वनाकमहताः चण्डम् अल्पकालं शिथिलितं त्यक्तम् उपगूहन्तौ आश्लिङ्गनं यावत् तादृशौ तौ दम्पती पार्वतीपरमेश्वरी सिधिविरं सेवितवन्तः । गान्धस्यैव सुखो-
च्छ्रित्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऊर्ध्वमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनी हरः ।
 वाससः प्रश्रितिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
 स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम् ।
 आकुलालकमरंस्त रागवान् प्रेष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
 तेन भिन्नविषमीत्तरच्छदं
 मध्यपिण्डतविसूत्रमेखलम् ।
 निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
 नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
 स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।
 दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥ ९० ॥

ऊर्ध्वमिति । हरः ऊर्ध्वमूले ये नखमार्गा नखचतानीत्यर्थः । तेषां राजिभिः पङ्क्तिभिः तत्क्षणं तद्दर्शनक्षणेनैवेत्यर्थः । हृतानि विलोचनानि यस्य तथाभूतः सन् प्रश्रितिलस्य प्रकर्षेण खललत इत्यर्थः । वाससः वसनस्य संयमं संवरणं सस्यमिति पाठे स एवार्थः । कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीम् अवारयत् मा वसनेनाङ्गमाच्छादयेति निवारितवान् ॥ ८७ ॥

स इति । रागवान् अनुरागप्रवणः स हरः प्रजागरेण कषाये कलुषे लोचने यस्य तथोक्तं गाढं यथा तथा दन्तैः परिताडितः क्षतः अधरो यस्य तथाभूतं गाढ-दन्तपदताडिताधरमिति पाठे गाढं यथा तथा दन्तपदेः दशनक्षतैः ताडितः अधरो यस्य तथाभूतम् आकुलाः व्यत्यस्ता अलकार्थं कुन्तला यस्मिन् ताड्यं भिन्नतिलकं निर्धटतिलकं प्रियामुखं प्रेत्य दृष्ट्वा अरंस्तं तुतोष पुनर्विजहार वा ॥ ८८ ॥

तेनेति । निशाया अत्यये अवसाने प्रभाते इत्यर्थः । निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि तेन हरेण भिन्नः विपर्यस्तः अतएव विषम उत्पत्तान्त इत्यर्थः । उत्तरच्छदः आक्षरं यत्र ताड्यं मध्ये पिण्डिता मिलिता विसूत्रा क्लिप्तमेत्यर्थः । मेखला काष्ठी यस्मिन् तथोक्तं तथा चरणयोः रागेण अलक्तकद्रवेत्यर्थः । लाञ्छितं चिह्नितं रञ्जितमिति वा शयनं शय्या न उज्झितं त्यक्तम् ॥ ८९ ॥

स इति । स हरः दिवानिशं हर्षवृद्धिजननम् आनन्दतिशयदं प्रियायाः पार्वत्याः मुखरसं वदनादृतं सिषेविषुः पिपासुरित्यर्थः । विजयायाः पार्वतीसख्या निवेदनात्

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः

शतमगसद्वतूनां सार्धमेका निशिव ।

न च सुरतसुखेभ्यश्चिन्तयन्तो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेभ्यः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमासुरतवर्णनं नाम अष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

आपनात् विजयानिवेदित इति पाठे विजयया निवेदितः भवद्दर्शनार्थिनः आगता इति विश्वापितीऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनां दर्शनार्थिनां देवानामिति शेषः । अपिरवाध्याहार्यः । अदृश्यताम् आजगाम न दर्शनं ददौ केवलं प्रेमासक्तौ निभृतं तस्याविति भावः ॥ ८० ॥

समेति । तत्र गन्धमादनादौ सङ्गिनः पार्वतीसङ्गमवत इत्यर्थः शम्भोः समी तुल्यौ दिवसनिशीथौ दिवारजन्यौ यत्र तादृशं सार्धम् चतूनां शतम् एका निशिव अगमत् सुखातिशयेन तादृशदीर्घकासस्य क्षणिकत्वावगमादिति भावः । समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः बाहुवाग्निर्इत्यर्थः । तस्य समुद्रस्य जलेभ्य इव सुरतसुखेभ्यः हिन्ना विगता लम्बा यस्य तादृशः विलम्ब इत्यर्थः न च बभूव । भोगलम्बाया आगत्यादिति भावः ॥ ८१ ॥

इति अष्टमः सर्गः ।

तथाविधे इति । प्रियायाः पार्वत्या मुखारविन्दे मधुपिबतीति तयोक्तः मधु-
पानरतः भस्मरमृत इत्यर्थः । ईशः शम्भुः तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारे अनङ्गरसप्रसङ्गे
कुमारसप्रसक्तौ सम्भोगवेश्म क्रीडागृहम् अनः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपीतं

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
 प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यक्षितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
 विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममौषद्धानमानन्दगतिं मदेन ।
 शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥
 रतिहितीयेन मनोभवेन
 ऋदासुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
 तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवीत्य-
 मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

ददर्श । उपजातिवृत्तमत्र सर्गे तदुक्तं स्यादित्यत्र यदि तौ जगौ न इति उपेन्द्र-
 वजा प्रथमे लघौ सेति अनन्तरीदौरित लज्जभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता
 इति च ॥ १ ॥

हाभ्यां पारावतं विशिनष्टि सुकान्तेति । सुकान्तम् अतिमनोहरं यत्
 कान्ताया मणितं सुरतकूजितं मणितं रतिकूजितमित्यमरः । तस्य अनुकारः
 अनुकरणं यस्मिन् तद् यथा तथा कूजन्तं रुचन्तम् आघूर्णितं रक्ते नेत्रे यस्य तथो-
 क्तम् । प्रस्फारितः विलारितः उन्नम्रः कदाचित् उन्नतः विनम्रः कदाचिद्विनतः
 कण्ठो यस्य तथाभूतं मुहुर्मुहुः पुनः पुनः न्यक्षितः सङ्क्षितचारुपुच्छः येन
 तादृशम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलमिति । विशृङ्खलं शृङ्खलारहितं निगडशून्यमित्यर्थः । स्वेच्छा-
 चारिणमिति यावत् ईषत् अत्यं पक्षतियुग्मं पक्षमूलद्वयं तथा मदेन सञ्जासेन
 आनन्दगतिं दधानं पक्षतिः पक्षमूलं स्यादित्यमरः । शम्भा धवला अंशवः प्रभा
 यस्य तादृशी वर्णी यस्य तथोक्तं श्वेतकान्तिमित्यर्थः । जटिलौ जटायुकौ अग्रपादौ
 यस्य तथोक्तम् । तथा मण्डलकैः मण्डलाकारगतिविशेषेण चरन्तं विचरन्तम् ।
 तं कपोतं ददर्शेत्यन्वयः । चिभिः श्रीकैः विशेषकम् ॥ ३ ॥

रतीति । इन्दुमौलिः शिवः तं पारावतं रतिहितीयेन कान्तासङ्घचरेण मनो-
 भवेन प्रविगाह्यमानात् आलीढ्यमानात् सुधाया अमृतस्य ऋदात् सरसः नवीत्यग-
 अभिनवमुत्पिबं फेनस्य चयं पुञ्जमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा अभ्यनन्दत् तृतीयम् ॥ ४ ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवच्छब्दविहङ्गमग्निम् ।
 विचिन्तयन् संविविदे स देवो भूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥
 स्वरूपमास्थाय ततो हुताशस्त्रसन् बलत्कम्पकृताञ्जलिः सन् ।
 प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वचो व्यक्तमथाध्युवाच ॥ ६ ॥
 असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गैकसां त्वं विपदो निहंसि ।
 ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो ! त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥
 त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरताट्टतूनाम् ।
 रहः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

७६८१७

तस्येति । स देवो भवः शम्भुः, तस्य पारावतस्य कामपि अनिर्वचनोयामित्यर्थः ।
 दिव्याम् आकृतिम् अवयवं तदाकृतमिति पाठे स एवार्थः । वीक्ष्य दृष्ट्वा विचिन्त-
 यन् ध्यायन् सन् कृद्गता^१ 'विहङ्ग' विहङ्गाकृतिम् अग्निं देवमिति शेषः । अन्तः
 मनसा संविविदे ज्ञातवान् । रुषा कोपेन भूभङ्गभीमः भुक्तोभीषणश्च बभूव ।
 असमयीपस्थितेरिति भावः ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति । ततः हस्त्यान्तः स्वज्ञानानन्तरं हुताशः अग्निः स्वरूपं निज-
 मूर्तिम् आस्थाय आश्रित्य तमन् विभ्यत् बलता प्रवलेन कम्पेन कृतः अञ्जलियेन
 तथोक्तः तथा नितरामत्यर्थं प्रवेपमानः प्रकम्पमानः सन् अथ स्मरारिं हरम् इदं
 वक्ष्यमाणं वचः व्यक्तं प्रकाशं यथा तथा अभ्युवाच अभ्युवाचेति वा पाठः । तस-
 स्त्रलत्कम्पकृताञ्जलिरिति वा पाठे तसिन् भयेन स्त्रलन् विथीमं गच्छन्नित्यर्थः ।
 कम्पेन कृतः अञ्जलियेन तथाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असिति । हे देव ! एकस्त्वं जगताम् अधीशः अधीश्वरः असि, नाभ इति
 शेषः, त्वं स्वर्गं श्रीकः स्थानं येषां तेषां देवानामित्यर्थः । विपदः निहंसि नाश-
 यसि । हे प्रभो ! ततः कारणात् विपत्पातादित्यर्थः । दैत्यवरैः तारकादिभिः
 विधूताः कम्पिता उपद्रुता इत्यर्थः । सुरेन्द्रः देवराजः प्रमुखोऽग्रणीयेषां ते देवाः
 त्वाम् उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

त्वयेति । त्वया प्रियायाः कामायाः प्रेमवशंवदेन प्रणयासक्तोऽतएव रहसि
 एकान्तस्थितेन सता सुरतात् सुरतमाश्रित्येत्यर्थः । यवर्धे पृथ्वी । ऋतूनां शतं
 व्यतीये अतिवाञ्छितं बहवः काला व्यतीता इत्यर्थः, सुरेन्द्रः भूवीपतिः सुरैः देवैः

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्भितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।

उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहङ्गरूपेण विद्वन् ! समयोचितेन ॥ ८ ॥

इति प्रभो ! चेतसि सम्प्रधार्यं

तन्नोऽपराधं भगवन् ! क्षमस्व ।

पराभिभूता वद किं क्षमन्ते

कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

प्रभो ! प्रसीदाशु सृजात्सपुत्रं

यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।

स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य

जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥

मह तव अवीक्षणेन अदर्शनेन आर्त्तः व्यथितः सन् परम् प्रत्यर्थं दैन्यं वैकल्यं प्राप ।
व्यतीयेऽवभवद्भृतानामिति पाठे हे अवभवन् पूज्य । इत्यर्थः । त्वदनीक्षणेनेति
पाठे तव अनीक्षणेन अदर्शनेनेति स एवार्थः ॥ ८ ॥

त्वदीयेति । हे विद्वन् जानन् । सर्वानर्थोभित्तिर्यर्थः । त्वदीयः यः सेवावसरः
सेवासमयः तं प्रतीक्षन्ते इति तथोक्तेः त्वत्सेवार्थिभिरित्यर्थः । शक्रमुखैः इन्द्रा-
दिभिः सुरैः अभ्यर्भितः भवत्सकाशं गन्तुं प्रार्थितः अहं समयोचितेन विहङ्गरूपेण
पचिच्छन्नेत्यर्थः । त्वाम् अन्वेष्टुम् उपागतः प्राप्तः ॥ ८ ॥

इतीति । हे भगवन् ! हे प्रभो ! निगृह्णानुग्रहसमर्थः इति चेतसि सम्प्रधार्यं
सम्यक् विचार्य नः अस्माकं तम् अपराधं कृद्वा भवद्दिङ्गारदेशगमनरूपं क्षमस्व
सहस्व । कथं यूयं समयं न प्रतीक्षासक्तध्वे इत्याशङ्गाच्च परेति परैः शत्रुभिः अभिभूताः
प्रपीडिताः अतएव शरणार्थिनः अमी देवाः किं कालातिपातं कालविलम्बं क्षमन्ते
सहन्ते वद नैव इत्यर्थः । आर्त्तैः कालविलम्बी न सञ्जते इति भावः ॥ १० ॥

प्रभो इति । हे प्रभो ! आप्य शीघ्रं प्रसीद प्रसन्नो भव, आत्मनः पुत्रं सृज
उत्पादय, असौ सुरेन्द्रः देवराजः यं भवत्सृष्टं पुत्रं सेनान्यं सेनापतिं प्राप्य
आश्रित्येत्यर्थः स्वर्लोकलक्ष्मीं या लक्ष्मीं श्रीं तस्याः साम्प्रतं परैर्द्वं ताया इति भावः ।
प्रभुताम् अधिकारित्वं शत्रुजयेनेति भावः । अवाप्य अधिकम्प्य तव प्रसादात् अनु-

स शङ्करस्त्रामिति जातवेदो-

विज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।

अभूत् प्रसन्नः परितोषयन्ति

गोभिर्गिरौशा रुचिराभिरौशम् ॥ १२ ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः

स तारकारिर्जयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय

व्यचिन्तयन्नेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥

युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।

रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥

यज्ञात् जगतां त्वयं विभुवनमित्यर्थः । पाति पालयति भविष्यत्सामौघे लट् । प्रसीदायेति पाठे अथ प्रसादानन्तरमित्यर्थः । स्वर्गेकलक्षोप्रभुतामिति पाठे स्वर्गस्य एकः अद्वितीयः यः लक्ष्मीप्रभुः तस्य भावस्तां स्वर्गस्यैकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स इति । स शङ्करः इति उक्तप्रकारां ताम् अर्थवतीं सत्यामित्यर्थः जातवेदसः अग्रेः विज्ञापनां निवेदनं निशम्य युला प्रसन्नः प्रीतः अभूत् । तथाहि गिरां वाचाम् ईशाः वागीश्वराः सुवक्त्रार इत्यर्थः । रुचिराभिः सनीह्वराभिः गौभिः वाग्भिः ईशं प्रभुं परितोषयन्ति प्रसादयन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नं चेती यस्य तद्योक्तः स मदनालकारः स्मरारिः जयिनः जय-श्रीलस्य जयाय शत्रु जयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेः तारकारेः तारकासुरघातकस्य स्वप्नस्येत्यर्थः । भवाय जन्मने चेतसि भावि भविष्यत् किञ्चित् व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् ॥ १३ ॥

युगान्तेति । अथ चिन्तनानन्तरमित्यर्थः ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वगामीत्यर्थः नत्वधोगामि तेन पार्वतीयोनी न पतितमिति भावः रेतोवौघ्यं यस्य तथाभूतः स ङरः मन्मथ-रङ्गभङ्गात् कामक्रीडायाः भङ्गादित्यर्थः । परिच्युतं खलितं युगान्तकालाग्निमिव अविषह्यं सीढमश्वत्थं तत्प्रसिद्धम् अमोघम् अव्ययं रतान्तरेतः सुरतालवौघ्यं हिरण्यरेतसि अग्रे आधात् निहितवान् ॥ १४ ॥

अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।

बभार भूम्ना सङ्घसा पुरारिरितः परिच्छेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

त्वं सर्वभक्ष्यो भव भौमकर्मा

कुष्ठाभिभूतोऽनल ! धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्विसृता कुताशं

रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

दक्षस्य शापेन शशी ज्यौष झुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

वहन् विरूपं वपुरुग्रेतश्चयेन वक्रिः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

स पावकालोकरूपा विलक्षां स्मरचपास्मेरविनम्बवक्त्राम् ।

अथेति । अथानन्तरं रेतीनिधानात्परमित्यर्थः । विशुद्धं पवित्रं सद्गुणमल-
मित्यर्थः । आत्मनः देहं सङ्घसा उष्णेन वाष्पानिलेन सुखमावृतेन दूषितः मलिनो-
क्तः अनलः उपरिभागः यस्य तथोक्तम् आदर्शमिव दर्पणमिव भूम्ना अतिशयेन
पुरारिर्हरस्य रेतःपरिच्छेपेण वीर्यसंकेतं कुवर्णं मलिनवर्णं बभार दधौ । कुवर्ण-
मित्यत्र विवर्णमिति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

त्वमिति । अद्विसृता पार्वती रतानन्दस्य सुरतसुखस्य भङ्गात् नाशान् रेतःखलने-
नेति भावः । रुष्टा कुपिता सती हे अनल ! त्वं सर्वं खाद्यमन्नाद्यं वा भक्ष्यं यस्य
तथाभूतः भौमं भयङ्करं कर्म यस्य तथोक्तम् कुष्ठेन रोगविशेषेण अभिभूतः प्रपीडितः
तथा भूमी गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशः भव इत्यम् अनेन प्रकारेण कुताशनम् अग्निं
शशाप अभिशप्तवती ॥ १६ ॥

दक्षस्येति । वक्रिः दक्षस्य प्रजापतेः शापेन ज्यौष ज्यौषरोगवान् शशीव चन्द्र इव
हिमेन शिशिरेण झुष्टः दग्धः ज्वलित इत्यर्थः । सरोजकोश इव पद्मकोश इव
उपस्थ हरस्य उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठ इत्यन्तरः । रेतसां वीर्याणां ज्यौषेण सङ्घातेन
विरूपं कुक्षिताकारं वपुः शरीरं वहन् क्लिप्तं प्रसिद्धौ निर्जगाम ततः सम्भोग-
गृह्णादिति शेषः ॥ १७ ॥

स इति । स हरः पावकस्य अग्नेः आलोकेन सम्भोगसमये इति भावः ।
या रुष्टः कोपः तथा विज्ञतः लक्ष्यविज्ञं भाव इत्यर्थः । यस्याल्लघोक्तो तथा स्मरच-
पाभ्यां कामलज्ज्याभ्यां स्मेरं विनम्रं विनतच वक्त्रं वदनं यस्यास्तादृशीं गीरीन्द्रपुष्पीं

विनीदयामास गिरौन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भेर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्गं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्जलेनाह्वयमुखिन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

मन्देन स्विन्नाङ्गुलिना करेण कम्पेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशन् घर्मजलं अहार हरः सङ्कलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

रतिस्रग्धं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।

स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या सजा बबन्धामृतमूर्त्तिमौलिः ॥ २१ ॥

पार्वतीं शृङ्गारः सुरतं गर्भे मध्ये धेवां तथोक्तैः मधुरैः मनोहारिभिः वचोभिः विनीदयामास प्रसादितवान् । पावकालीकरुषित्वं पावकालीकनत इति पाठे पावकस्य अग्निः आलीकनतः दर्शनात् तादृशसमये इति भावः । विलम्बां विलम्बितामित्यर्थः ॥ १८ ॥

हर इति । हरः हृदयप्रियायाः हृदयादपि प्रिया तस्याः प्राणप्रियाया इत्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः अकलङ्किनः निष्कलङ्कस्य मुखेन्दोर्वदनचन्द्रस्य सम्बन्धिनं घनघर्मतोयैः घनानि सान्द्राणि यानि घर्मतोयानि प्रस्नेहविन्दव इत्यर्थः । तैः विकीर्णं व्याप्तं नेत्रयोरञ्जनमेव अङ्गः कलङ्कः तं द्वितीयस्य उत्तरीयभूतस्येति भावः । कौपीनस्य स्तम्बलम्बिनी वस्त्रखण्डस्य कौपीनं स्यादधीवस्त्रं योगिनः स्तम्बलम्बि चेति मेदिनी । अलेन अञ्जलेन प्रान्तदेशेन अहरत् अपनीतवान् । हृदयप्रियाया इत्येव सदयं प्रियाया इति पाठान्तरम् । अहरदित्येव हरमिति पाठे परश्रीकेनान्वयः कार्य इत्यलम् ॥ १९ ॥

मन्देनेति । हरः मन्देन लघुप्रचारेण स्निग्धा घर्माक्ता अङ्गुलयः यस्य तादृशेन कम्पेण वेपथुमता करेण तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दात् घर्मजलं परामृशन् अपनयन् सङ्कलं सविलासं व्यजनानिलेन अहार शोषयामास ॥ २० ॥

रतिस्रग्धमिति । अमृतमूर्त्तिमन्दः मौली शिरसि यस्य स चन्द्रशेखर इत्यर्थः । पारिजातात् उद्भवतीति तथोक्तं यत् पुष्पं तन्मय्या सजा पारिजातकुसुममालयेत्यर्थः । रथ्या सुरतविहारेण स्रग्धं स्तुलितमित्यर्थः अतएव विगलन्ति शीतलि । प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मात् तथाभूतम् अंसावसक्तं स्तम्बविलम्बं तस्याः पार्वत्याः कवरीकलापं केशचयं बबन्ध संयमितवान् ॥ २१ ॥

कपोलपाण्यां मृगनाभिचित्रपद्मावलीमन्दुमुखः सुमुख्याः ।
 स्मरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोज्ज्वलितः ॥ २२ ॥
 रथस्य कर्णवन्मि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात् सः ।
 जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥
 तस्याः स कण्ठे पिहितस्तनाग्रां
 न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
 या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
 स्थितस्य गङ्गाघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

कपोलिति । इन्दुचन्द्रः सुखे शिरसोति यावत् यस्य तथोक्तः अथवा इन्दुरिव
 मुखं यस्य तथोक्तः हरः सुमुख्याः सुवदनायाः पार्वत्याः कपोलपाण्यां गण्डलिखायां
 मृगनाभिः कल्पायाः चित्रा मनोहारिणी विविधप्रकारा वा या पद्मावली पद्मरचना
 नां सिद्धस्य अभौष्टविषये सिद्धिं गतस्य कामस्य जगतां विमुञ्चते अनेनेति विनीष्टः
 प्रः मन्त्रः तस्य अक्षराणां वणाणां श्रेणिमिव पङ्क्तिमिव उल्लिखित लक्षणेण लिखि-
 तवान् ॥ २२ ॥

रथस्येति । स हरः कर्णौ अभि कर्णसमीपे कर्णयोरिति यावत् तस्याः पार्वत्या
 मुखस्य रथस्य रथभूतस्य ताटङ्के कर्णभरणविशेषौ एव चक्रे तयोर्वितयं न्यधात्
 लिहितवान् अपितवानित्यर्थः । एष विषमेषुः पञ्चशरः पुष्पचापः कुसुमधन्वा कामः
 जगत् जिगीषुर्जंतुमिच्छुः सन् यं पार्वतीमुखरूपं रथम् आरोहति ध्रुवमुत्प्रेक्षे ।
 ताटङ्कभूषितेन पार्वतीमुखेन कामी जगत् जयतीति सम्भाव्यते इति भावः । उन्-
 म्चालकारः ॥ २३ ॥

तस्या इति । स हरः तस्याः पार्वत्याः कण्ठे पिहितम् आहतं क्षणयोरयं यया
 याभूतां स्नावरणकारिणीमित्यर्थः । मुक्ताफलानां मङ्गलिकानां हारवल्ली हार-
 ष्टिं न्यधत् अपितवान् । या हारवल्ली मेरुद्वितयस्य समीपवर्तकस्य मूर्ध्नि शिरसि
 स्थितस्य गङ्गाया घायुगस्य प्रवाहद्वयस्य लक्ष्मीं श्रियं प्राप उवाह । अत्र एकस्य
 मर्मः कथमन्यत्र गच्छतीति असम्भवस्तुसम्भवेन लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमित्यौपम्ये पर्यु-
 सागतात् निदर्शनालङ्कारः तदुक्तं सम्भवन् वस्तुसम्भवेऽसम्भवन् वापि कुतश्चित् । यत्
 वेत्यानुविम्बत्वं बोधयत् सा निदर्शनेति ॥ २४ ॥

नखत्रणश्रेणिवरे बबन्ध नितम्बविम्बे रश्मनाकलापम् ।

चलस्वचेतोऽमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जनं स

भङ्गा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाच्याः पुलकोपगूढे

कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाये सरोरुहाच्याः किल सन्निवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकौये सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।

नखति । स्मरारिः ब्रह्मः नखानां व्रणश्रेणिविः क्षतपङ्क्तिभिः वरे मनीहरे धरेति पाठे नखव्रणश्रेणीनां धरे नितम्बविम्बे तस्या इति शेषः चलं चक्षुर्ल यत् स्वस्य चेतः क्षितं तदेव मृगः तस्य बन्धनाय मनोभुवः कामस्य पाशमिव बन्धन-
रञ्जुमिव रश्मनाकलापं काञ्चीदाम बबन्ध अपिप्तवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्राविति । स हरः भालेक्षणं ललाटनेत्रमेव अग्निः दीप इति यावत् तत्र स्वयम् अञ्जनं कञ्जलं भङ्गा पातयित्वा स्वाङ्गुलाविति भावः । नवोत्पलाच्या सस्याः पार्वत्याः दृशोः नैवयोः साधु सम्यक् चारु यथा तथा निवेश्य अप्रियिला कञ्ज-
लेन दृशौ रञ्जयित्वेति भावः । पुलकैर्लोमाच्चैः उपगूढे व्याप्ते विशेषेण नीले श्यामले कण्ठे स्पर्शेति शेषः अङ्गुलिस् उज्जघर्ष उदृष्टवान् । यथा कश्चिद्दीपको-
परि कञ्जलं पातयित्वा स्वस्य कान्ताया नेत्रे रञ्जयित्वा स्वाङ्गुलिं केशादावुद्वर्षति तद्वदिति भावः । स्वभावीतिरलङ्कारः ॥ २६ ॥

अलक्तकमिति । इन्दुचूडः हरः सरोरुहाच्याः पद्मनेत्रायाः पादसरोरुहायं चरणारविन्दप्रान्ते अलक्तकं लाञ्छारामं सन्निवेश्य लालारामिण चरणौ रञ्जयित्वे-
त्यर्थः । स्वस्य आत्मनः मौलीया गङ्गा तस्याः सलिलेन हस्तस्य अरुणत्वम् अल-
क्तकरागम् अक्षालयत् क्षालितवान् । अपनीतवानित्यर्थः । इन्दुचूडः इत्यनेन्दु-
मौलिरिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

भस्मेति । स हरः सख्यभिर्विभूतिभिरनुलिप्ते आङ्गादिते स्वकौये वपुषि शरीरे
प्लादशतलं दर्पणानां विमृज्य परिकृत्य विमृदीकृत्येति यावत् नेपथ्यलक्षणाः वेश-

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयन्जीवितवङ्गभां सः ॥ २८ ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा सम्भोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्बेन वह्निर्बभार ॥ २९ ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृप्तां सम्भेरमादर्शतले विलोक्य ।

अमंस्तु सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्धूतविलक्षभावा ॥ ३० ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र

स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।

सुसम्पदोपाचरतां कलाना-

मङ्के स्थितां तां शशिखण्डमौलेः ॥ ३१ ॥

श्रियः परिभावनार्थं परिदर्शनार्थं जीवितवङ्गभां प्रायेचरौ पार्वतीं सहजं सविलासम्
अदर्शयन् अर्पयामासेति भावः । नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमित्यत्र नेपथ्यलक्ष्मीपरि-
भावनार्थमिति पाठाक्षरम् ॥ २८ ॥

प्रियेणेति । सा पार्वती प्रियेण हरेण मणिदर्पणे मणिमये आदर्शे सम्भोगस्य
चिह्नानि नखच्छतादीनि यत्र तादृशं स्वस्या वपुः शरीरं विभाव्य निरीत्य त्रपावती
लज्जिता सती वन प्रिये हरे रोमाञ्चदम्बेन पुलकच्छलेन घनं निविडम् अनुरागं
प्रेम वह्निः वाद्यदेशे बभार धृतवती हृदयस्य प्रेम रोमाञ्चव्याजिन प्रकटयामासेति
भावः । अपङ्गुविरलङ्कारः तदुक्तं प्रकृतं प्रतिषिध्यान्वस्यापनं स्यादपङ्गुति-
रिति ॥ २९ ॥

नेपथ्येति । दयितेन प्रियेण हरेण उपकृप्तां विन्यस्तां नेपथ्यलक्ष्मीम् अलङ्कार-
श्रियम् आदर्शतले दर्पणविम्बे संस्मितम् समन्दहासं विलोक्य उदभूतः जातः विलक्ष-
भावः सलक्ष्णभावः यस्मात्सुखाभूता सती आत्मानम् सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं विद्यते
यासां तथोक्तासु पतिप्रियतमासु नारीष्वित्यर्थः । मध्ये निर्हारे सप्तमौ धुर्यं
अश्वीं अमंस्तु मेने ॥ ३० ॥

अन्तरिति । अथ अन्तरं नेपथ्यरचनान् परमित्यर्थः । स्निग्धे प्रवयवस्यौ
वयस्ये सख्यौ विजया जया च आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः । अन्तः अभ्यन्तरं
प्रविश्य तत्र अकर्वेऽगमि शशिखण्डमौलेः हरस्य अङ्के उक्ते स्थितां तां पार्वतीं
कलानां कानीपकरश्चित्रशेषाणां सुसम्पदा श्रीमनया सृष्ट्या उपाचरतां सेवित-

पूर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।

व्यु-
जगुश्च

गन्धर्वगणाः सशङ्खस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां

शांस्तदालोकनतत्पराङ्माम् ।

ग

प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दौ

हारि

तामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥

निवेदय

हंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

महेश्वरो मानसराज

लं हरो वहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

सम्भोगलीलालयतः सह

दूरे स्थितां तां शशिखण्डमौलिरिति पाठे

वयो । उमां तदीपाचरतां कलाभां

तस्य हरस्य दूरे शिरोव्यतिरिक्ते देवं

तां शशिखण्डः चन्द्रकला मौलौ यस्य तथा

कलासदृशीं ताम् उमाम् उपाचर-

समौपे इत्यर्थः । क्रीडे वा स्थितां कलाभां ध्रुव

तामित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

नवपाठकाः पिनाकपाणेश्वरस्य

व्यभूतिः । वहिः बाह्यप्रदेशे वैतालिका २

नांशं मङ्गलगानं माङ्गलिकं

प्रमोदाय हषाय चित्रेण चरित्रेण तदीयेन चारु म

स शङ्खस्वनं शङ्खवाद्यपुरः-

गीतम् उच्चैः तारस्वरैरेत्यर्थः । व्यभुः चक्रुः गन्धर्वगणाश्च

मिति पाठे चित्रिता

सरं जगुश्च गीतवन्तश्च । चित्रचरित्रचावित्यत्र चित्रितचारुवेष

तमूमिलतः स्थित-

अलङ्कृता मुसञ्जितेत्यर्थः । चारुर्मनोहारिणी या वेदिः परिष्कृ

इत्यस्य विशेष-

क्षेति शेषः । पिनाकपाणैर्विशेषणं स्थितायेति शेषः । वैतालिका

शम् । सशङ्खस्वनमित्यत्र सशङ्खध्वनिमिति पाठे स एवार्थः ॥ ३२ ॥

नतरं कृता-

तत इति । ततः अनन्तरं नन्दौ हारि प्रविश्य प्रणतः अथ प्रणामान्

। शेषः ।

ञ्जलिः सन् स्वस्य आज्ञानः हरस्येत्यर्थः सेवावसरे परिचर्यासमये आगतानिति

णान्

तदालोकनतत्पराणां हरदर्शनाभिलाषाणामित्यर्थः । सुराणां देशानां ग

निवेदयामास ॥ ३३ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरी हरः तां मानसे चित्तमेव मानसे सरः तत्र राजहंसी

रुद्रयविहारिणीमिति भावः । अद्रेस्तनयां पार्वतीं करे दधानः सन् सम्भोगलीला-

लयतः सम्भोगलीलामुहात् सहेलं सलीलं यथा तथा तान् देवान् अभि अभिलक्ष्येत्यर्थः ।

क्रमाद्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेसुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
 प्रालियशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥
 यथागतं तान् विबुधान् विस्तृज्य
 प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।
 स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुद्ध
 हृषं हृषाङ्कः सह शैलपुत्रा ॥ ३६ ॥
 मनोऽतिवेगेन ककुद्भता स
 प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्तः ।
 वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
 विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥
 स्वर्वाहि नीवारिविहारचारौ रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

वहिः निर्जगाम देवानां समीपमागमदित्यर्थः । हर इत्यतः हसन्निति पाठे महेश्वर-
 विशेषणम् ॥ ३४ ॥

क्रमादिति । महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रादयस्त्रि देवाः शिरसि निबद्धः अञ्जलिः यैस्तथा-
 भृताः सन्तः यथा हस्तक्रमेणेति भावः । महेशं सम्भुं प्रालियशैलाधिपतेः हिमाद्रेः
 तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य विभुवनस्य मातरं जननीं देवीम् उमाञ्च प्रणेसुः नम-
 शक्रुः ॥ ३५ ॥

यथागतमिति । स हृषाङ्कः हरः तान् विबुधान् देवान् मानक्रियया सम्मान-
 नेन प्रसाद्य परितोष्य यथागतं विस्तृज्य प्रस्थाप्य च नन्दिना दत्तभुजः दत्तहस्ताव-
 लम्बः सन् शैलपुत्रा पार्वत्या सह हृषम् अधिरुद्धं प्रतस्थे चञ्चल ॥ ३६ ॥

मग्न इति । मग्नोऽपि अतिरिक्तो वेगो यस्य तादृशेन ककुद्भता हृषेण गगन-
 मीबाध्वा तस्य अन्तः मध्ये प्रतिष्ठमानः गच्छन् गिरीशः हरः विहारे क्रीडायां हेलया
 विलासेन गतिर्येषां तथाभूतैः वैमानिकैः क्षेत्रैः साञ्जलिभिः सञ्जिः ववन्दे नम-
 स्कृतः । कर्मणि लिट् । गगनाध्वनोऽन्तरित्यत्र गगनाध्वनीन इति पाठे गगन-
 भार्गचारौत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वरिति । स्वर्वाहिन्या मन्दाकिन्या वारिभिर्यो विहारः तेन चरतीति तथोक्तः

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गी मरुत् सिधेवि गिरिजागिरौशौ ॥ ३८ ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः

कैलासनाम्ना कलिताम्बरांशः ।

धृताईसोमोऽङ्गुतभोगिभोगो

विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्ती

सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिविम्बमारात् ।

भ्रात्र्या परस्या विमुखीभवन्ति

प्रियेषु मानग्रहिला नमस्तु ॥ ४० ॥

मन्दाकिनौश्रीकरवानित्यर्थः एतेनास्त्र श्रैत्योक्तिः । रतान्ते सुरतावसाने नारीणां यः अमः तस्य शान्तिकारी शमयितेत्यर्थः । एतेन मान्योक्तिः, तथा पारिजातस्य प्रसवैः पुण्यैः प्रसङ्ग आसक्तिर्यस्य तथाभूतः एतेन सौगन्ध्योक्तिः । मरुत् वायुः तौ गिरिजागिरिशौ जलामल्लहरी सिधेवे परिचरति च ॥ ३८ ॥

पिनाकिनेति । पिनाकिना हरेरपि कलितः स्फटः अम्बरस्य आकाशस्य अंशः स्फटदेशः येन तथोक्तः अभङ्गः इति भावः । अन्यत्र कलितः व्याप्तः अम्बरांशः आकाशभागः येन तथाभूतः आकाशमयैकमूर्त्तिवादिति भावः । अईः सोमचन्द्रः यत्र सोऽईसोमी हरः धृतः अईसोमी हरी येन सः हरस्य कैलासवासिलादिति भावः । अन्यत्र धृतः गृहीतः अईसोमः शत्रिखण्डः येन तथाभूतः, अङ्गुतः विचित्रः भोगिनां सुखभोगरतानां भोगः भोग्यं वस्तु इत्यर्थः । यत्र तथाभूतः देवनिलयत्वादिति भावः । अन्यत्र अङ्गुतः भोगिनः भुजङ्गस्य भोगः कायः फणो वा यत्र तथाभूतः भुजङ्गभूषणत्वादिति भावः । भूतभोगिभोग इति पाठेऽपि स एवार्थः । विभूतीः सम्पदः धरतीति तथोक्तः विविधसम्पत्तिपुक्तः अन्यत्र विभूतिधारी भस्मावतशरीरः भूतिर्भस्मणि सम्पदीत्यमरः । कैलासनाम्ना स्फटिकाचलेन्द्रः रजतगिरिः स्व इव निजस्वरूपमिव प्रपेदे प्राप्तः । कर्मणि लिट् । स्वपदां लङ्कारः । विभूतिधारीत्यत्र विभूतिधार इति पाठे स एवार्थः ॥ ३९ ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशगुप्ते-
 चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
 गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र
 कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥
 यदीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्ग-
 मात्मानमालोक्य रुषा करौन्द्राः ।
 मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
 दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
 शिशासु यत्र प्रतिविम्बितानि
 ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।

विलोकीति । यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तौ कुड्ये आरात् समीपे स्वं निर्जं प्रतिविम्बं विलोक्य सिद्धाङ्गनाः परस्याः परकौयायाः सपत्न्या इति भावः । आन्या भ्रमण इयं सपत्नी वा अन्या कामिनोति अभवदुद्देश्यार्थः । प्रियेषु पतिषु नमस्कु नाङ्ग-मन्यासक्त इति प्रणतेष्वपीति यावत् मानयद्दिलाः मानवत्यः सत्यः विसुखीभवन्ति कथ्यन्ति ॥ ४० ॥

सुविम्बितस्येति । यत्र कैलासे सुविम्बितस्य सुष्ठु प्रतिविम्बं गतस्य अतएव स्फटिकानाम् अंशुभिः शुभिमर्गोपनं यस्य तथामृतस्य उभयोरपि समवर्णत्वात् पार्थक्ये-नाप्रतीयमानस्येति भावः । चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः कलङ्कनिलयः गौर्या पार्वत्या अप्रितस्य कुवचिन्निहितस्य कस्तूरिकाया समनामेः शकलस्य खण्डस्य रसेन रागेण लीलां साम्यशीलां करोतीवेत्युग्रेचा ॥ ४१ ॥

यदीयेति । यदीयभित्तौ यस्य कैलासस्य भित्तौ करौन्द्राः गजपतयः आत्मानं स्वस्वरूपं प्रतिविम्बिताङ्गम् आलोक्य दृष्ट्वा मत्तानाम् अन्येषां कुम्भिनां गजैन्द्राणां भ्रमतः आन्या रुषा क्रोधेन अतिभीमः अत्युत्कटः यः दन्तैरभिघातः भित्तिषु ताडनं तेन व्यसनं दुःखं दन्तभग्नत्वादिति गतितामित्यर्थः । वहन्ति भुञ्जन्ते भ्रमज्ञानस्य परिणामदुःखजनकत्वादिति भावः । अत्र भानिमानलङ्कारः तदुक्तं सास्यादतस्त्रिंशद्वुद्धिर्भानिभान् प्रतिभोत्विति ॥ ४२ ॥

निशासिति । यत्र कैलासाद्री सिद्धवधः सिद्धानां देवयौगिदिशिषाणां बधः

दृष्ट्वा रतान्स्थिततारङ्गार-

सुक्ताभ्रमं बिभ्रति सिद्धबध्वः ॥ ४३ ॥

नभसरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४

समीयिवांसो रजसि स्मरार्ता

रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो

विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्त्रैः ॥ ४५ ॥

अङ्गनाः निशास रजनीषु स्फटिकालयेषु स्फटिकमण्डपेषु ताराकुलानि नक्षत्र
हन्दानि प्रतिविम्बितानि दृष्ट्वा रतान् सुरतावसाने श्रुतानां वृटितानां तारङ्गाराण
समुच्चलद्गराणां या सुक्ता मौक्तिकानि तेषां भ्रमं नैतालाराः प्रतिफलिताः पर-
मशार्कं ह्यारमौक्तिकान्यकैतानीति भ्रान्तिं बिभ्रति वदन्ति । अत्रापि भ्रान्तिमान
लङ्कारः ॥ ४३ ॥

नभसरीति । नभसरीणां खेचरीणां मण्डनस्य अलङ्करणस्य विलासस्य वा यः
दर्पणः आदर्शः तस्यैव श्रीः शैला यस्य तथाभूतः सुधानिधिर्यस्य यस्य कैलासस्य
मूर्धनि शिरसि तिष्ठन् उद्यन्नित्यर्थः शैलाधिनाथस्य गिरीशस्य हरस्य शिवः शोभनः
आलयः निजैतनं तस्य अनर्घ्यः अमूल्यः यच्चूडामणिः शिरीरवं तस्य भावक्षाम्
उपैति प्राप्नोति । अथवा यस्य शैलाधिनाथस्य कैलासस्य मूर्धनि तिष्ठन्
शिवालयस्य हरमन्दिरस्य अनर्घचूडामणिताम् उपैतीति योजना । रूपकीप्रमयीः
संस्पृष्टिः ॥ ४४ ॥

समीयिवांस इति । यत्र कैलासादौ स्मरार्ताः कामपीडिताः सुराः देवाः
प्रियाभिः कान्ताभिः सह रजसि विजने रिरंसवः रन्तुमिच्छवः अतएव समीयि-
वांसः सङ्गताः सन्तः एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजः स्फटिकभिन्नौ प्रतिफलितान्तर-
इत्यर्थः । अतएव भूयोभिर्बहुभिः स्त्रैरिव सदहैरिवेत्यर्थः अन्विताः अनुगताः
विभान्ति राजानो उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलि-

र्यदृक्क्या स्फाटिकशैलशृङ्गे ।

शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभि-

मनोहराभिर्यहराचिराय ॥ ४६ ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।

सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गो पुरोगेण कलं च चाल ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः

सुदन्तुरः शृङ्गसुतीक्ष्णतुण्डः ।

भ्रुवोपदिष्टः स तु शङ्करेण

तस्या विनोदाय ननर्त्त भृङ्गौ ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थलोलोलकपालमाला

दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।

देव इति । देवः चन्द्रमौलिहरोऽपि गौर्या सह स्फाटिकशैलस्य केशासस्य शृङ्गे यदृक्क्या स्फेक्या अनारताभिः सनताभिर्मनोहराभिः शृङ्गारचेष्टाभिः चिराय चिरं कालं व्यहरत् विजहार ॥ ४६ ॥

देवस्येति । सुष्टु विभ्रमः विलासो यस्यालाटश्री शीर्यस्यालयाभूता सा पार्वती स्मरसूदनस्य कामशवीः तस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य समाश्रित्य पुरोगेण अग्रगामिना वेत्रभृता वेत्रधारिणा नन्दिना उपदिष्टः प्रदर्शितः मार्गः पन्था यस्यलाटश्री सती कलं मधुर यथा तथा चचाल भ्रमति स्नेह्यर्थः ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाय इति । शङ्करेण हरेण तस्याः पार्वत्या विनोदाय आनन्दवर्धनाय भ्रुवांश्च भ्रुवालानसङ्केतमेत्यर्थः । उपदिष्टः नृत्यं कुर्वति नियुक्त इत्यर्थः । सुदन्तुरः सुष्टु, वडिर्गतदन इत्यर्थः । शृङ्गं शृङ्गं सुतीक्ष्णं तुण्डं वक्त्रं यस्य तथाभूतः भृङ्गौ चलन्ति शिखायाणि चूडायाणि यस्य तथाविधः तथा विकटः अङ्गानां भङ्गः यस्य तादृशः सन् ननर्त्त नृत्यं चकार । चलद्विषाण इति पाठे चलत् विषाणं शृङ्गं यस्य तथीकृत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थश्रीति । प्रीतेन हृष्टेन प्रसुप्ता हरेण प्रियस्य दयितस्य कण्ठस्थ

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता

काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४८ ॥

भयङ्करो तौ विकटं नदन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

सरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसङ्गं स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससम्भ्रमं तत्परिरम्भमौशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रुद्धप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

इति गिरितनुजाविलासलौला-

विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।

अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे

कृतवसतिर्वशिभिर्गच्छेन्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्योकालिदासकृती कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

कान्तायाः गौर्याः मुदे आनन्दाय नियुक्ता काली कण्ठस्थत्यां कण्ठदंशं लीला
अञ्जला कपालमाला मुण्डमाला यस्यास्तथाभूता सती दंष्ट्राभिः करालं भौषणम्
आननं यस्मिन् तद् यथा तथा अभ्यवृत्यत् अभिती नृत्यति स्म । नियुक्तेत्यत्र प्रणेत्रेति
पाठे स एवार्थः ॥ ४८ ॥

भयङ्कराविति । बाला मुग्धा गौरी तौ कालीभङ्गिण्यौ भयङ्करी तथा विकटं
नदन्तौ शब्दं कुर्वन्तौ विलोक्य भयेन विह्वलानि विवशानि अङ्गानि यस्याः तादृशी
सती प्रसङ्गं बलात् अनङ्गशत्रोः सदनारिर्हस्य उत्सङ्गं क्रीडं गाढं तथा सरागं यथा
तथा आलिलिङ्गं आस्निष्टवती । सरागमित्यत्र सरङ्गमिति पाठे सरङ्गं सविलास-
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्तुङ्ग इति । ईशः शिवः उत्तुङ्गाभ्याम् उन्नतभ्यां पीनाभ्यां पुष्टाभ्यां स्तन-
पिण्डाभ्यां पीडा यत्र तादृशं ससम्भ्रमं समर्थं तस्याः गौर्याः परिरम्भम् आलिलङ्गं
प्रपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणात् पुलकेन लोमाञ्चेन उपगूढः गृहीतः रीमाञ्चिताङ्ग
इत्यर्थः । स्मरेण कामेन रुद्धः जातः प्रमदः उल्लासः यस्य तथाभूतः कामोल्लासित
इत्यर्थः । ममाद मत्प्रीतिं वभूव ॥ ५१ ॥

इतीति । अमृतकरश्चन्द्रः शिरोमणिश्चूडारत्नं यस्य तथोक्तः गिरीन्द्रे पर्वतराजे

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।

एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वज्रिर्महम्महः ॥ १ ॥

सहस्रेण दृशामीशो कुक्षिताङ्गं च सादरम् ।

दुर्दर्शनं ददर्शान्निं धूस्वधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा तथाविधं वज्रमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।

व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कान्दर्पणं पिरोषजम् ॥ ३ ॥

कैलासे वशिभिः त्रितेन्द्रियैः गणैः प्रमयैः सह कृतवसतिः कृतावस्थानः एष हरः इतीत्यं गिरितनुजाया गौण्यां विलासिन या खीला विहारः तस्या विविधाभिर्नैक-विधाभिर्भङ्गिभिः प्रकारैः तोषितः प्रीणितः सन् मनन्द आनन्दमलभत । गिरि-तनुजेत्यत्र गिरिसुतयेति पाठान्तरं तत्र गिरिसुतयेति पृथक् पदं तोषित इत्यस्य कर्तुं कारकं बीधम् पुष्पितायावसम् ॥ ५२ ॥

इति नवमः सर्गः ।

आससादिति । एष वज्रः तीव्रं तीक्ष्णं वाक्स्वकस्य इदं त्रैयम्बकं जैतमित्यर्थः । महत् महः तेजः वहन् दधानः सन् सदसि समायां त्रिदशेन्द्रैः सह स्थितमिति शेषः सुनासीरम् इन्द्रम् आससाद प्राप । एष इत्यत्र गत्विति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

सहस्रेणेति । ईशः देवेन्द्रः दृशां नेत्राणां सहस्रेण कुक्षिताङ्गम् अतएव दुर्दर्शनम् असुदर्शनमित्यर्थः धूस्वं लणलीकृतवर्णं भूमितं सञ्जातधूमं धूमीझारौ-त्यर्थः । मण्डलम् अवयवो यस्य तादृशम् अपि सादरं ददर्श । कुक्षिताङ्गं सादरमित्यत्र युसदां सोऽतिसादरमिति पाठे द्विवि सोदनीति युसदः देवाः तेषाम् ईशः स देवराज इत्यर्थः । अतिसादरं क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥

इति । इन्द्रः वज्रं तथाविधं विरूपमिति भावः । दृष्ट्वा क्षुब्धेन व्यथितेन चेतसा कान्दर्पणं पिरोष इत्यस्य रीपजं कीपजं किञ्चित् एतत् वैरूप्यमिति शेषः । चिरं बहुकालं व्यचिन्तयत् चिन्तयासास ॥ ३ ॥

कुंमारसम्भवे

स विलम्बमुखेर्देवैर्विन्दमानः क्षणं क्षणम् ।
 उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥
 हव्यवाह ! त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।
 इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निश्चिन्त्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥
 अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरेनायक ! ।
 पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥
 अभिगौरीरतासक्तं जगामाह महेश्वरम् ।
 कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा छद्मविहङ्गं मां सुष्ठो विज्ञाय जम्भभित् ! ।
 ज्वलद्भालानले होतुं कोपनो माममन्वत ॥ ८ ॥

स इति । स वक्त्रः विलम्बानि वैकृतदर्शनेन स्नानानि सुखानि येन तथाभ
 देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् सुरेन्द्रेण सादरम् आदि
 निर्दिष्टम् आसनम् उपाविशत् । स विलम्बमुखैरित्यत्र स्रवज्जलमुखैरिति प
 स्रवत् गलत् जलम् अश्रुवारि यस्मात् तादृशं सुखं येषां तथाभूतैः देवैरित्य
 विशेषणम् ॥ ४ ॥

हव्यवाहेति । हे हव्यवाह ! अग्रे । त्वया इयं दुर्दशा दशा कुतः समासा
 प्रोक्ता इति सुरेन्द्रेण पृष्टः सः अग्निः निश्चिन्त्य वचः वक्ष्यमाणं वाक्यम् अवदत्
 दुर्दशेयं दशेत्यत्र सुमहादुर्दशेति पाठे सुमहतौ दुर्दशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयादिति । हे सुरेनायक ! सुरेन्द्र ! अनतिक्रमणीयात् अतिक्रमि
 तुमशक्यात् ते तव शासनात् आदेशात्तेतोः अहं पारावतं वपुः कपीतशरीरं प्रा
 धृत्या अतिसाध्वसात् अतिभवात् वेपमानः कम्पमानः सन् अभि गौरि गीर्थाभि
 त्यर्थः । विभक्तार्थे अव्ययीभावः । रतासक्तं रममाणमित्यर्थः । महेश्वरं जगाम
 अहं स्मरारातेः सदनारिहृरस्य कालस्येव स्वं रूपम् अतिभयङ्करमिति भावः । आस
 दम् अपश्यम् । अभिगौरि रतासक्तमित्यत्र अति गौरीरतासक्तमिति पाठे गौर्वा
 अतिशयेन रतासक्तमित्यर्थः । स्वं रूपमहमासदमित्यत्र उपान्तमहमासदमिति पाठे
 उपान्तं समीपमित्यर्थः । युष्मकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दृष्टेति । हे जम्भभित् जम्भामुरारे ! सुष्ठु जानातीति सुष्ठुः सर्वात्म्यमीत्यर्थः ।

वचोभिर्मधुरैः सार्धैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ८ ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शङ्करः ।

क्रोधान्मेर्ज्वलतो यासाञ्चासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरिः ।

कामकेलिरसोक्ते कादु ब्रौडया विरराम सः ॥ ११ ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगद्दाहकं सद्यो मद्दिग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

: हरः कृष्णविहङ्गः कपटकपोतं मां दृष्ट्वा कोपनः क्रुद्धः सन् मां ज्वलन् यः ।
। लस्य ललाटस्य अक्षलः अग्निः तत्र होतुं दग्धुमित्यर्थः । अमन्यत इत्येष । जम्ब-
। दित्यत्र ज्ञानभृदिति पाठे हे ज्ञानभृत् ज्ञानिन्निति इन्द्रसम्बोधनम् । कोपनी
। ममन्यतेत्यत्र कोपनीऽयममन्यतेति पाठे अयं हरः कोपतः कोपात् । अन्यत्
मानम् ॥ ८ ॥

वचोभिरिति । मया विनम्रेण विनतेन सता सार्धैः यथार्थैः मधुरैः वचोभिः
तः स देवः प्रीतिमान् प्रसन्नः मयीति शेषः । अभवत् तयाङ्घ्रि स्तोत्रं कस्य जनस्य
इति सन्तोषाय न ? अपि तु सर्वस्यैव तुष्टये भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थ-
। त् अर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

शरण्य इति । शरण्यः शरणे रणणे साधुः सकलानां जगतां त्राता रक्षिता
ङ्करः ज्वलतः दीप्यमानस्य क्रोधान्मेः दुर्निवारतः निवारयितुमशक्यादित्यर्थः ।
। सात् यस्त्रासः भयं तस्मात् माम् अत्रायत रक्षितवान् । यासाञ्चासत इत्यत्र यास-
सत इति पाठे यासत्रासत इति समस्तं पदम् अर्थेऽन्तु स एव ॥ १० ॥

परिहृत्येति । सः महेश्वरः गिरिः दुहितुः पार्वत्याः परीरम्भरभसम्
। लिङ्गनावेगं परिहृत्य विहाय ब्रौडया लज्जया परपुरुषदर्शनजनितयेति भावः ।
। मकेली सुरतव्यापारे यः रसः रागः तस्य उत्सिकात् उद्रेकात् विरराम
। ब्रूते ॥ ११ ॥

रङ्गेति । तदा तस्मिन् समये रङ्गस्य सुरतव्यापारस्य भङ्गात् व्यगमनात् च्युतं
। लितम् अमोघम् अव्यर्थं सुदुर्वहं बौद्धमशक्यं त्रिजगतां दाहकं रेतः शुक्रं मम

दुर्विषष्टेण तेनाहं तेजसा दह्यन्तात्मना ।

निर्दग्धमात्मनी देहं दुर्वहं वोढुमश्वमः ॥ १२ ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहोयसा ।

मम प्राणपरित्वाणप्रगुणो भव वासव ! ॥ १४ ॥

इति श्रुत्वा वचो वक्त्रेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परासृशन् ।

किञ्चित् कृपीटयोनिं तं दिवस्यतिरभाषत ॥ १६ ॥

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान् पितॄन् मनुष्यांस्वमेकस्तेषां सुखं यतः ॥ १७ ॥

विरुद्धं शरीरम् अधि मदात्मनीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणात् न्धात् निहितवान् । सुदुर्वा
मित्यत्र सुदुर्धरमिति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

दुर्विषष्टेणेति । अहं तेन दुर्विषष्टेण सीदुमश्वमेन दह्यन्तात्मना अग्निस्वरूपे
तेजसा निर्दग्धम् अतएव दुर्वहम् आत्मनः स्वस्य देहं वोढुं धारयितुम् अश्व
संवत्स इति शेषः ॥ १३ ॥

रौद्रेणेति । हे वासव इन्द्र ! रौद्रेण रुद्रसम्बन्धिना अतिमहोयसा मह
तेजसा दह्यमानस्य मम प्राणानां परिचाये परिरक्षणे प्रगुणः अनुकूलः तस्य
इत्यर्थः भव ॥ १४ ॥

इतीति । विबुधानां देवाग्रासीश्वरः इन्द्रः इति वचः श्रुत्वा मनसा वक्त्रं
परितापस्य देहदाहस्येत्यर्थः । उपशान्तये हेतुम् उपाद्यं विचिन्तयामास ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानीति । दिवस्यतिः देवराजः पाणिना अस्य वक्त्रेः तेजसा रौद्रेणे
शेषः । दग्धानि गात्राणि परासृशन् सृशन् तं कृपीटयोनिम् अग्निं कृपीटयोनि
ज्वलन इत्यमरः । किञ्चित् वक्ष्यमाणं वच इत्यर्थः अभाषत उक्तवान् ॥ १६ ॥

प्रीत इति । हे अग्ने ! त्वं स्वाहास्वधाहन्तकारैः स्वाहाकारैः स्वधाकारै
हन्तकारैः मन्त्रभेदैः स्वयं प्रीतः सन् देवान् पितॄन् तथा मनुष्यान् प्रीणयसे तर्पयसि
यतस्त्वम् एकः केवलः तेषां सुखम् असीति अध्याहार्यम् ॥ १७ ॥

त्वयि जुहति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्पाः ।
 भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
 हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश्च ! त्वयि जुहतिः ।
 तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥
 निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
 ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥
 अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
 ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

त्वयीति । होतारः याज्ञिकाः त्वयि हवींषि जुहति समन्तं प्रक्षिपन्ति, तेन ध्वजं नष्टं कल्पं पापं येषां तथाभूताः सन्तः स्वर्गं भुञ्जन्ति अतस्त्वं हि त्वमेव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । भुञ्जन्तीत्येव भुञ्जते इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

हवींषीति । ॐ हुताश्च ! अग्ने ! तपस्विनः त्वयि मन्त्रपूतानि हवींषि जुहतिः अपर्यन्तः सन्तः तपसां सिद्धिं साफल्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः त्वं तपसां प्रभुः अधीश्वरः ॥ १९ ॥

निधत्से इति । त्वम् अर्काय सूर्याय सूर्यदेवीद्वेषेनेति भावः । प्रक्षिप्तं हविरित्यर्थः । निधत्से त्वयै ददासीति यावत् सः अर्कः पर्जन्यः जलदः सन् अभिवर्षति ततः वर्षणात् अन्नानि उत्पद्यन्ते इति शेषः, तेभ्यः अग्नेभ्यः प्रजा लोका जीवन्तीति शेषः । तेन हेतुना त्वं जगतः पिता पालकोऽसि उत्तमश्च अग्नौ प्राप्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते इष्टिर्दृष्टेरश्वं ततः प्रजा इति । त्रिधत्से इत्यत्र नयसे इति पाठे स एवार्थः । प्रजास्तेभ्य इत्यत्र प्रजायन्ते इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अन्तश्चर इति । त्वं भूतानां देहिनाम् अन्तश्चरः अन्तर्व्यापी असि, तानि भूतानि त्वत्तः भवन्ति सम्पद्यन्ते च । ततः कारणम् त्वं जगतः जीवितभूतः जीवन्स्वरूपः प्राणदः जीवनदश्चासि । त्वत्तो भवन्ति सैत्यत त्वद् बलवन्ति चेति पाठे तानि भूतानि त्वत् त्वत्तः सकाशादित्यर्थः । बलवन्ति तेजस्वलानि भवन्तीत्यर्थः । ततो जीवितभूतस्त्वमिति पाठे त्वत्तः सकाशात् जगतः जीवितभूतस्त्वं प्रायेण जीवनधारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकः ।
 कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥
 अमीषां सुरसङ्गानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
 विपत्तिरपि संज्ञाध्योपकारव्रतिनोऽनल ! ॥ २३ ॥
 देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्त्राभिः प्रतोषिता ।
 निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥
 गङ्गां तद्वच्छू मा कार्षीं बिलम्बं हव्यवाहन ! ।
 कार्येष्ववश्यकार्येषु मिद्वये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥
 शम्भोरश्वोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
 स्वतः स्मरद्विषो वीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २५ ॥
 इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

जगत इति । त्वम् अस्य सकलस्य जगतः एकः केवलः मुख्यो वा एके मुख्यान्-
 केवला इत्यमरः । उपकारकत्वं उपकारकः असि, त्वत्तः अन्यः की जनः तत्र जगति
 कार्यस्य उपादाने साधने प्रगल्भते समर्थयते शक्नोतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अमीषामिति । हे अनल ! एकः त्वम् अमीषां सुरसङ्गानां देवदेवानाम्
 अर्थसमर्थने कार्यसाधने समर्थ इति शेषः, ननु सत्यमेतत् किन्तु विपत्त्या बाधते
 इत्यत आह विपत्तिरिति उपकारव्रतिनः उपकारपरस्य जनस्य विपत्तिरपि सम्यक्
 ज्ञात्वा प्रशंसनीया परोपकारसाधने विपदपि वरमिति भावः ॥ २३ ॥

देवीति । पूर्वम् अस्त्राभिः भक्त्या प्रतोषिता प्रसाहिता देवी भागीरथी गङ्गा
 निमज्जतः स्नानं कुर्वतः तव उदीर्णम् अत्युत्कटं तापं निर्वापयिष्यति नाश-
 यिष्यति ॥ २४ ॥

गङ्गामिति । हे हव्यवाहन ! अग्रे ! तत् तस्मात् गङ्गां गच्छ बिलम्बं मा
 कार्षीः न कुरु । अवश्यकार्येषु कार्येषु क्रियासु क्षिप्रकारिता द्रुतकारित्वं
 विद्ये भवतीति शेषः । बिलम्बमित्यत्र विषादमिति पाठे विषादं दुःखमित्यर्थः ।
 कार्येष्वित्यत्र अर्थेति पाठे स एवार्थः ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । सैव देवी सुरापगा गङ्गा शम्भोर्हरस्य अश्वोमयी जलमयी

तद्विच्छेदस्तमापृच्छ प्रतस्थे स्वधुनीमभि ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।

तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशमाश्रिणी ॥ २८ ॥

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतरिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।

सरागान्धयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

मूर्तिः, अतएव त्वत्तः सकाशात् स्वरुपः कामशक्तीः शिवस्य दुर्धरं दुर्गं वीजं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

इतीति । सुनासीरः देवेन्द्रः इति वाचम् उदीर्य उक्ता विरराम । स च अनलः अग्निः तेन सुनासीरेण विच्छेदः विमुक्तः तं देवेन्द्रम् आपृच्छ सन्ध्याय स्वधुनीं गङ्गामभिप्रतस्थे चलितः । तमापृच्छेत्यत्र तमानन्दोति पाठे स एवार्थः ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसेति । तेन हिरण्यरेतसा वज्रिणा तीर्णाध्वना गतमार्गेण सुता सा देवी निःशेषक्लेशमाश्रिणी अशेषतापनिवारिणी स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा प्रपेदे प्राप्ता । निःशेषक्लेशमाश्रिणीत्यत्र निःशेषाद्यनाश्रिणीति पाठे सर्वपापनाशिनीत्यर्थः ॥ २८ ॥

त्रिभिर्गङ्गा विशिनष्टि स्वर्गेत्यादि । स्वर्गस्य आरोहणे निःश्रेणी सीपानपङ्क्तिः, मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी । उदारारणां मङ्गलां दुरितानां पापानाम् उद्धारस्य प्रसरस्य हारिणी नाशिनी । दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी निवारकारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरेति । महेश्वरस्य जटाजूटे कपदे वसतीति तथोक्ता, पापनाशिनी हुरितच्छकारिणी, सरागाणां विषयानिलाबिम्बान् अन्धस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षसाधनी, धर्मधारिणी धर्मरक्षिणीत्यर्थः । सरागान्धयनिर्वाणकारिणीत्यत्र सागरान्धयनिर्वाणकारिणीति पाठे सागरान्धस्य समरवंशस्य निर्वाणकारिणी मुक्तिदायिनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विष्णुति । विष्णोः पादोदकात् पादसखिणात् उद्भूता ब्रह्मलोकात् उपागता

त्रिभिः स्रोतोभिरग्नान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥
 जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।
 आजुहावार्थसिद्धैः तं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥
 सम्मिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिर्गन्धैः ।
 ददे अयांसि दुःखानि निहन्तीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥
 कङ्गोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।
 प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥
 अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

पतिता, तथा त्रिभिः स्रोतोभिः सर्गमन्त्र्यपातालगामिभिरिति भावः । भुवनत्रयम्
 अग्नान्तं सततं पुनाना पवित्रीकुर्वतीत्यर्थः । पुनानेत्यत्र पुनातीति पाठे पुनाति
 पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जातवेदसमिति । सा भागीरथी सुप्रसादधरेव सुप्रसन्नेव समुत्थितैः ऊर्मयः
 हस्ता इव तैः आयान्तम् आगच्छन्तं तं जातवेदसम् अग्निम् अर्थसिद्धैः कार्य-
 सिद्धार्थम् आजुहाव आहूतवती । समुत्थितैरित्यत्र समुत्क्रितैरिति पाठे स एवार्थः ।
 अर्थसंसिद्धैः इत्यत्र अस्य संसिद्धैः इति पाठे अस्य अग्नेः संसिद्धैः सम्यक् सिद्धये
 इत्यर्थः । सुप्रसादधरेव इत्यत्र सुप्रसादादरेवेति पाठे सुप्त प्रसाद आदरश्च यस्या-
 स्तादृशी बेल्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्मिलद्भिरिति । सा सम्मिलद्भिः सङ्गच्छमानैः कलं मधुरं कूजद्भिः शब्दायमानैः
 उन्मदैः सञ्जातोद्भासैः मरालैः हंसैः उपलक्षिता सती अयांसि शुभानि ददे
 तुभ्यमिति शेषः । दुःखानि निहन्ति नाशयामि तवेति तम् अग्निम् अभ्यधात् हंसानां
 हतव्याजेन उवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कङ्गोलैरिति । स्वर्धुनी गङ्गा प्रीतेव प्रसन्नेव उद्गतैः उत्थितैः आनन्दादिति
 भावः । तटम् अभिद्रुतैः अभिधावितैः कङ्गोलैः तरङ्गैः तम् अर्वाचीनं अङ्गं रौद्र-
 तेजसा विसृष्टमिति यावत् जातवेदसम् अग्निम् अभीयाय उपाजगाम । प्रीतेवेत्यत्र
 प्रीत्येवेति पाठे प्रीत्या प्रणयेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अभ्युपेतः अभितः समुपेतः गङ्गधेति शेषः । तामार्चः
 अजलः निममज्ज किलेति प्रसिद्धौ । तथाहि विपदा परिभूताः आर्चा जगः

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।

स मग्नीं निर्हति प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

तत्र माहेश्वरं धाम सच्चक्राम हविर्भुजः ।

गङ्गायामुत्तराङ्गायामन्तस्तापविपद्भृति ॥ ३७ ॥

कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तथा ।

निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन् बहु ॥ ३८ ॥

विलम्बितुं किं व्यवस्यन्ति पारयन्ति ? नैवेत्यर्थः, येन केनापि प्रकारेण तापशान्तये यतन्ते एवाविलम्बित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । अभ्युपेत इत्यत्राभ्युपेत्येति पाठे अनलः तापान्तः अभ्युपेत्य समीपं गत्वेति योज्यम् ॥ ३५ ॥

गङ्गेति । सः अनलः कल्याणकारिणि शुभकारिणि श्रमहारिणि तापनिवारिणि पुण्यानां भारः समूहः विद्यते अस्या इति पुण्यभारिणि पवित्रकारिणीत्यर्थः । तारिणि पापेभ्यः उद्धारिणीत्यर्थः । गङ्गावारिणि गङ्गाजले मग्नः अवगाढः मग्नं निर्हति सुखं मन्तापाभावमित्यर्थः प्राप । पुण्यभारिणीत्यत्र पुण्यकारिणीति पाठः ॥ ३६ ॥

तत्रेति । हविर्भुजः अग्निः तत्र उत्तराङ्गायां कल्लोलिन्याम् अन्तस्तापः मग्नी-
यथा एव विपदा तां हरति नाशयतीति 'अन्तस्तापविपद्भृत् तस्यां गङ्गायां माहेश्वरं
रौद्रं धाम तेजः सच्चक्राम सन्नद्धं । अन्ये तु हित्तीयाङ्गे गङ्गायामिदमङ्गाया-
मन्तस्तापविपद्भृते इत्येवं पठन्ति तत्र इहाः समृद्धा बहुल इत्यर्थः । भङ्गाक्षरङ्गा-
यस्यास्तथाभूतायां भङ्गाक्षरङ्गं कुर्मिर्वैत्यमरः । अन्तस्ताप एव विपदा तथा भूतः
अभिभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कृशान्विति । कृशानुरेतसः शम्भीः रेतसि शुक्रे तथा सरिता गङ्गाया आदृते
सादरं गृह्णीते इत्यर्थः । हव्यवाहः अग्निः बहु सौख्यम् आनन्दं वहन् लभमानः
ततः गङ्गायाः निश्चक्राम चचाल । आदृते इत्यत्रादृते इति पाठे आदृते संगृह्णीते
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुधासारैरिवाशोभिरभिषिक्तो हुताशनः ।
 यथागतं जगामाथ परां निर्हृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
 सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो महत् ।
 आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥
 वहिरार्ता युगान्ताम्ने स्नातानीव शिखाशतैः ।
 हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥
 तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।
 समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥
 जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
 जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

सुषेति । अथ अनन्तरं हुताशनः सुधाया अमृतस्य आसारैरिव धाराभिरिव
 अशोभिर्गाङ्गैः सलिलैः अभिषिक्तः कृतस्नानः अतएव परां महतीं निर्हृतिं सन्तोषम्
 आदधत् लभमानः सन् यथागतं जगाम । अभिषिक्त इत्यत्र परिषिक्त इति पाठा-
 न्तरम् ॥ ३८ ॥

सेति । सा व्योमवाहिनी आकाशचारिणी गङ्गा मन्दाकिनीत्यर्थः । दुर्विषहम्
 असह्यं कामजितः शङ्करस्य महत् धाम वीर्यम् आदधाना धारयन्ती परितापे
 सन्तापम् अवाप प्राप्तवती । गङ्गेत्यत्र काममिति पाठे कामं सम्यगिति आदधानेति
 अवापेति च क्रियाविशिष्टं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

वहिरिति । जलजन्तवः जलचराः प्राणिनः आर्ताः व्यथिताः सन्तः युगान्ताद्यैः
 कल्पात्मानलस्य शिखाशतैः तप्तानीव उष्णानि चस्या गङ्गाया जलानि हित्वा परि-
 त्यज्य वहिः निर्जग्मुः प्रस्थिताः ॥ ४१ ॥

तेजसेति । सा गङ्गा तेन रौद्रेण तेजसा तप्तानि समुदञ्चन्ति समुत्पतन्ति
 चण्डानि उवापि अतएव दुर्धराण्यपि दुर्वहान्यपि सलिलानि बभार धृतवती ॥ ४२ ॥

जगदिति । माघे मासि जगतां चक्षुषि नयनस्वरूपे चण्डांशौ उच्छाकारौ
 सूर्यौ किञ्चित् ईषत् अभ्युदयोन्मुखे प्रत्युषे इति भावः । षट् कृत्तिकाः तदास्थ-
 नक्षत्रादिदेव्यः स्नातुं सुरापगां गङ्गां जग्मुः ॥ ४३ ॥

शुभ्रैरभङ्गधैरुर्मिश्रतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥ ४४ ॥

सुखातानां सुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।

वह्निः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।

योगनिद्रागतैर्योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

अथ सुरापनां विशिनष्टि चतुर्भिः श्लोकैः शुभ्रैरित्यादिभिः । शुभ्रैः अभङ्गधैः गगनस्थभिः कर्मिण्यैः तरङ्गनिचयैरित्यर्थः । स्वर्गनिवासिनां देवानाम् आलोकः दर्शनम् अवगाहः स्नानम् आचमनं पानम् आदिना स्पर्शनपरिग्रहः एतत् सर्वं कथयन्तीमिव मामवलोकयत, मयि अवगाह्यं मां पिवत स्पृशत च इत्येवं तरङ्ग-हस्तसंशया वदन्तीमिवेत्यर्थः । स्वर्गनिवासिनामित्यत्र स्वर्गमनं सतामिति तथा कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकमित्यत्र कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिनिति पाठे आलोकावगाहाचमनादिना सतां साधूनां स्वर्गमनं कथयन्तीमिव मे मम आलोकादिकं कुर्वन्ति ते स्वर्गं गच्छन्तीति तरङ्गहस्तसंशया वेदयन्तीमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुखातानामिति । सुखातानां सुखेन कृतस्नानानां सुनीन्द्राणां देवर्षीणां बलिकर्मणि पूजनक्रियायाम् उचितैः दूर्वाभिरक्षताभिरातपतष्टुलैश्च अन्वितैः युक्तैः पुष्पाणाम् उत्करैः समूहैः वह्निः अलम् अत्यर्थं कीर्णं व्यातं तीरं यस्यासथाभूताम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मति । ब्रह्मणः परमात्मनः ध्यानं परं प्रधानं येषां तादृशैः परमात्मचित्तनपरैरित्यर्थः । योगः जीवब्रह्मणोरैक्यचित्तनं परं प्रधानं येषां तथाभूतैः योगिभिरित्यर्थः । ब्रह्मासनम् आसनविशेषः तत्र स्थितैः योग एव निद्रा अभिनिवेशविशेषः तां गतैः प्राप्तैः तथा योगपट्टं बध्नन्ति धारयन्तीति तद्याविधैः पुरुषैरिति शेषः उपाश्रितां सेविताम् । ब्रह्मासनस्थितैरित्यत्र पद्मासनस्थितैरिति पाठे पद्मासनम् आसनविशेषस्य स्थितैरित्यर्थः । योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगवद्भैरिति पाठे योगनिद्रां गतैरिति असमस्तं पदम् । भोगिनां भुजङ्गानां भोगैः शरीरैः वक्ताः युक्तास्तैः कृतसर्पयज्ञोपवीतैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्थैः सूर्य्यं सम्बद्धदृष्टिभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्गिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पौयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।

यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।

निर्धूतकल्पां मूर्ध्ना सुप्रह्लास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥

सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सतीम् ।

पादाङ्गुष्ठेति । पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थैः स्पृष्टभूतलेखित्यर्थः । सूर्य्यं सम्बद्धा निहिता दृष्टिर्देवस्याभूतेः अनन्यदृष्ट्या सवितारं निरीक्षमाणैरित्यर्थः । परं ब्रह्म परमात्मानं गृणद्भिः अपरिः ब्रह्मर्षिभिः उपसेविताम् अधिष्ठितामित्यर्थः । सूर्य्य-सविष्टदृष्टिभिरिति पाठे तथैवार्थः ॥ ४७ ॥

अर्थति । अधानन्तर ताः कृत्तिकाः दिव्यां नदीं विलोक्य अभ्यनन्दन् सन्तोष-मलभन्त, तथाहि एषा पौयूषवाहिनी अमृतनिष्यन्दिनी गङ्गा दृष्टा सती कं जन न अभिनन्दति ? सर्वमेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमथान्तरन्यासः । दिव्यां नदीमित्यत्र देवी धुनीमिति पाठे धुनीं नदीं देवीं गङ्गामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

चन्द्रचूडामणिरिति । देवचन्द्रचूडामणिः शशुः मूर्ध्नि शिरसि याम् उद्वहति धत्ते, तथा यस्या विलोकनं दर्शनं पुण्यं पवित्रं ताः कृत्तिकाः मुदा आनन्दन तां गङ्गां हृदि मनसि श्रद्धधुः विश्वसितवत्यः पूज्यश्रमिति विश्वासं जन्मुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

दिव्यामिति । ताः कृत्तिकाः सुप्रह्लाः अतिविनताः सत्यः मूर्ध्ना शिरसा दिव्यां स्वर्गोद्यां निर्धूतकल्पां पापनाशिनीम् अतएव निर्वाणपददेशिनीं मुक्तिदायिनीं देवीं विष्णुपदीं विष्णुपादोङ्गवां गङ्गां ववन्दिरे प्रणेतुः । दिव्यामित्यत्र दिश्येति पाठे दिव्या भाग्येन । निर्धूतकल्पा भूलेति पाठे निर्धूतकल्पा भवत्तपापा इति ता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ५० ॥

सौभाग्यैरिति । ताः कृत्तिकाः अत्र गङ्गातीरे स्थिता इति शेषः । सौभाग्यैः खलु शभादृष्टैरेव सुप्रापां सुलभां मोक्षस्य प्रतिभुवं दानप्रतिभूस्वरूपामित्यर्थः ।

भक्षीयान् तृष्टुवुस्तां ताः शृङ्गानां दिव्यो धुनीम् ॥ ५१ ॥

मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सन्नुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५२ ॥

स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

कृशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं सञ्चचाराय सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

सर्ती शीमन्तां दिवः स्वर्गस्य धुनीं नदीं तां गङ्गां शृङ्गानां सत्यः तृष्टुः स्तुतवत्यः ।
सुप्रापामित्यत्र सम्प्राप्तमिति पाठे सम्यक् प्राप्तं लब्धमित्यर्थः । सतीमित्यत्र
सतामिति पाठे सतां साधूनां मोक्षप्रतिभुवमित्यन्वयः । दिव्यो धुनीमित्यत्र सिधे-
विरे इति पाठे सिधेविरे सेवितवत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

मुक्तीति । सुस्नाताः शीमनं यथाविधीति भावः स्नातं ज्ञानम् अवगाहनं भावे
क्षप्रत्ययः । यासां विधिपूर्वकज्ञानकारिण्य इत्यर्थः । तपसान्विताः तपःपरा-
यणाक्षाः कृत्तिकाः तत्र गङ्गायां मुक्तिरेव स्त्री तस्याः सङ्गे समागमि यत् दूत्यं
दूतकर्म तत् ज्ञानन्तीति तथोक्तैः मुक्तिसाधनेरिति भावः । विमलैः निर्मलैः जलैः
प्रक्षालितमलाः अवकष्टकलुषाः सत्यः सन्नुः स्नानं चक्रु रित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्नात्वेति । ताः कृत्तिकाः परिपचेलिमैः परिपक्वैः भाग्यैः सुलभ्यायां
सुप्रापायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा मुदा हर्षेण स्वमं आत्मानं बहु यथा तथा चरितार्थं
कृतार्थं मेनिरे असत्यन्त । सुलभ्यायामित्यत्र सुरस्यायामिति पाठे सुरस्यायां मनो-
हारिण्यामित्यर्थः । चरितार्थं स्वमात्मानमित्यत्र चरितार्थमिवात्मानमिति पाठे
आत्मानं चरितार्थमिवेत्यर्थः । तत्तु न शीमनं चरितार्थताया वास्तविकत्वेन सन्धा-
वनाया अयुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५३ ॥

कृशानुरेतस इति । अथ गङ्गायाम् अवगाहनाहेतोः तासां वसां कृत्तिका-
नाम् अभिकलेवरं कलवरेषु शरीरेषु विभक्त्यर्थे अज्ययीभावः । सद्यः तत्क्षणान्
कृशानुरेतसः शम्भोः अमोघम् अभ्यर्थं रेतः युक्तं सञ्चचारं प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

रौद्रमिति, । ताः कृत्तिकाः रौद्रं शैवं दहनात्मकम् अभिमयम् अतएव सुदुर्धरं

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

अक्षमा दुर्वहं वीढुमश्वेनो वहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अमीघं शान्धवं वीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।

तासामभ्युदरं दौप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।

विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया ऋया ॥ ५८ ॥

ततः शरवणे साधं भयेन व्रीडया च ताः ।

तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

सुखेन भर्तुमश्वं धाम तेजः दधानाः सद्यः विषाम्बुधौ विषसागरे मग्ना इव
परितापम् अवापुः प्राप्तवत्यः ॥ ५५ ॥

अक्षमा इति । दुर्वहं वीढुमश्वं तन्नाम वीढुमक्षमाः अशक्ताः अतएव
आतुराः व्यथिताः कृत्तिकाः अन्तर्ज्वलन्तम् अग्निं दधाना इव धारयन्त्य इव
अन्त्युनः जलात् वहिः निर्ययुः उत्तस्थुरित्यर्थः । अन्तस्ता इत्यत्र अन्तस्थमिति पाठे
अन्तस्थं शरीरान्तधारिणमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अमीघमिति । तासां कृत्तिकानाम् अभ्युदरम् उदरेषु विभक्त्यर्थे अव्यधी-
भावः । सद्यः अवगाहनक्षणेनैवेत्यर्थः नद्या गङ्गया उत्तुम्भितं परित्यक्तं महत्
अमीघम् अन्धर्थं दौप्तं ज्वलन् शान्धवं रीजं वीजं स्थितं सन् गर्भत्वं कुचिच्छबीव-
त्वं आगमत् प्राप । नद्योज्झितमित्यत्र नद्यां स्थितमिति पाठः । दौप्तमित्यत्र
तीव्रमिति वा पाठः ॥ ५७ ॥

सुज्ञा इति । सुज्ञाः सुहुज्ञानवत्यः तत् तेजः वीढुं धारयितुम् अक्षमाः ताः
कृत्तिकाः गर्भभूतं विज्ञाय सद्यः तत्क्षणं भर्तृभिया पतिभयेन लज्जया च गाढम्
अन्धर्थं विषादम् अदधुः अगमन् ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ताः कृत्तिकाः शरवणे तत्रत्ये शरास्यद्वयकानने
भयेन भर्तुरिति शेषः । व्रीडया लज्जया च साधं सङ्गं तत् गर्भजातं गर्भस्थ-
जीवमित्यर्थः । उत्सृज्य त्यक्त्वा स्वान् गृहान् अभिनिर्ययुः अन्धगच्छन् । साधं
भयेनेत्यत्र आपभयेनेति पाठे आपभयेन भर्तुरभिसम्प्रातभयेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ताभिस्तवाद्यतकरकलाकीमलं भासमानम्

तद्विचितं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।

स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्यर्धमानैरमानै-

र्वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्यर्धयैवाजनीव ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समयैः प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।

तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापगा स्वं स्तनमाशू मूर्त्ता ॥१॥

ताभिरिति । ताभिः कृत्तिकाभिः तव शरवक्षी विचित्रं विमुक्तम् अमृतकरस्व
चन्द्रस्य कलेव कीमलं सदुलं भासमानं जलोपरि तिष्ठदित्यर्थः । अभिनभी गर्भं
गगनान्तरे इत्यर्थः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अभ्युज्जिहानैः अभ्युत्थितैः दिनपति-
शतस्यर्धमानैः शतसूर्यातिशयिभिरित्यर्थः । अमानैः अपरिमितैः स्वैः निजैः तेजोभिः
तथा षड्भिर्वक्त्रैः षड्भिः उपलक्षितं सत् स्मरहरः शिव शिव एव गुरुः पिता तस्य
स्यर्धयैव जिगीषयैवेत्यर्थः अजनीव उदपद्यतेव पितुः पञ्चाननत्वादिति भावः ।
दिनपतिशतस्यर्धमानैरित्युपमाया अजनीवेत्युत्प्रेक्षाया इयोरनपेक्षतया स्थितेः
संछटिः । उक्तञ्च मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संछटिरुच्यते इति । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तं, मन्दाक्रान्ताण्युच्चिरसमगैर्मौ भवौ तौ गयुष्ममिति ॥ ६० ॥

इति दशमः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमानेति । समयैः सर्वैः प्रह्वैः विनतैः सुरेन्द्रप्रमुखैः इन्द्रादिभिर्विबुधैः
देवैः उपेत्य उपगम्य अभ्यर्थ्यमाना प्रार्थयमाना अनुकृप्यमानेत्यर्थः । सुरापगा मन्दा-
क्रान्ती मूर्त्ता सूर्यमती सती चाप्य शीघ्रं तं सुतं सुधातिपूर्णम् अमृततरसं स्वं स्नानं
पाययामास । स्नं स्नानमाशू मूर्त्तैत्येव स्नानमाशू धात्रीति पाठे धात्री उपमात्ता
इती स्नानं पाययामासेति सम्भवः । सर्वैःऽभिन् उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

पिवन् स तस्याः स्तनयोः सुधीषम्

क्षणं क्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरित्य

निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दवाष्पाकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत् परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥

अचान्तरे पर्वतराजपुत्रा समं शिवः खैरविहारहेतोः ।

नभो विमानेन विगाहमानो मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विबुद्ध-

चेतःप्रमोदी गलदश्चुनेन्नी ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ

षडाननं षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

पिवन्निति । सः अभक्तः तस्याः सुरापगायाः स्तनयोः सुधीषम् अमृतचयं पिवन्
क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं साधु सम्यक् समेधमानः संवर्द्धमानः तथा षड्भिः कृत्तिकाभिः
एव आगत्य निषेव्यमाणः लास्यमानः सन् कामपि अनिर्वचनीयाम् आकृतिं
प्राप खलु प्राप्तवानेव । षड्भिरित्येव षड्भिरिवेति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

भागीरथीति । आनन्दवाष्पेण आकुलानि पूर्णानीत्यर्थः । लोचनानि यासां
तदाभूतानां भागीरथी च पावकश्च कृत्तिकाश्च तासां तं दिव्यं नन्दनं पुत्रम् उपात्तुं
प्राप्तुं परस्परं प्रौढतरः अतिप्रबलः विवादः विरोधः समायं पुत्रः समायं पुत्र
इत्येवंरूप इति भावः आसीत् ॥ ३ ॥

अचान्तरे इति । अचान्तरे अस्मिन्नवसरे शिवः पर्वतराजपुत्रा गौर्या समं सह
खैरविहारहेतोः यथेष्टविहारार्थं मनोजवेन विमानेन देवयानेन नभः आकाशं
विगाहमानः सञ्चरन् तत्र भागीरथीतीरे जगाम ॥ ४ ॥

निसर्गेति । गिरिजागिरीशौ गौरीहरौ निसर्गेण स्वभावेन यत् वात्सल्यं क्षेत्रः
तद्वशात् विबुद्धः विशेषेण ब्रह्मि गतः चेतसः प्रमोदी ययोः तद्योक्तौ अतएव गलन्ति
अश्रूणि येभ्यः तादृशानि नैषाणि ययोस्तथाभूतौ सन्तौ षड्दिनजातमात्रं तं षड्-

अथाह देवी शशिखण्डमौलिम्
 कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
 कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
 मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः
 षट् कृतिकाः किं कलहायमानाः ।
 पुत्रो ममायं न तवायमित्यम्
 मिथ्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
 अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
 श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

ननम् अपश्यतां दृष्टवन्तौ । निसर्गवाक्मल्यवशाद्विबुधचेतःप्रमोदी इत्यत्र निसर्ग-
 वाक्मल्यविबुधचेतःप्रथुप्रमोदाविति पाठे निसर्गवाक्मल्येन विबुधः चेतसः प्रथु-
 मं हान् प्रमोदः यथोक्तादृशावित्यर्थः । षड्दिनजातमात्रमित्यत्र तद्दिनजातमात-
 रिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

अथेति । अधानन्तरं देवी गौरी शशिखण्डमौलिं चन्द्रशेखरम् आह अभवौत्
 कः असौ पुरस्तात् अयतः दिव्यवपुः शिशुः दृश्यते इति शेषः । अथवा कस्य धन्य-
 तमस्य अतिभाग्यवतः पुंसः अयमिति शेषः, भाग्यवतीषु धुर्या अयगण्या अस्य माता
 का ? कोऽसावित्यत्र कोऽयमिति पाठः । मातास्येत्यत्र माता चेति पाठः ॥ ६ ॥

स्वर्गापगेति । असौ स्वर्गापगा मन्दाकिनौ, अयम् अनलः एताश्च षट् कृतिकाः
 अयं मम पुत्रः, नार्यं तव, इत्थं कलहायमानाः कलहं कुर्वन्त्यः सत्यः किं कथं मिथ्या
 इति वैलक्ष्यम् । विसंवादम् उदाहरन्ति कथयन्ति । मिथ्येति वैलक्ष्यमित्यत्र
 मिथोऽतिवैलक्ष्यमिति पाठे मिथः परस्परम् अतिवैलक्ष्यम् अतिविसंवादं यथातथे-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥

एतेष्विति । ॐ ईश । अखिलत्रिलोकीतिलकायमानं समस्तविभुवनललाट-
 रवभूतम् इदम् अपत्यं पुत्रः एतेषु कृतिकादिषु मध्ये कस्य ? अथापि अथवा देव-
 दैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु मध्ये अन्यस्य कस्य ? ॥ ८ ॥

सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ८ ॥

जगत्तयीनन्दन एव वीरः

प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि ! कल्याणकरः सुराणाम्

त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥

देवि ! त्वमेवास्त्र निदानमास्त्रे सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व रक्षाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

अतः शृणुष्ववहितेन वृत्तं बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।

सङ्क्रान्तमन्तस्त्रिदशपगायां ततोऽवगाहे सति क्षत्तिकासु ॥ १२ ॥

श्रुतेति । चन्द्रचूडः शिवः कौतूहलिन्याः कौतुकवत्याः हृदयप्रियायाः गीव्या इति वाक्यं श्रुत्वा विमला स्मितस्य अन्तर्हासस्य शीर्यस्य तथाभूतः ईषद्वसन्नित्यर्थः । सान्द्रेण निविडेन प्रमोदोदयेन आनन्दोदयेन यत् सौख्यं सुखसक्तानः तस्य हेतुभूत कारणमित्यर्थः । वचः वाक्यम् अवोचत उक्तवान् । वाक्यमित्यत्र वाचमिति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

जगत्तयीनन्दन इति । हे कल्याणि ! जगतां त्वया नन्दनः आनन्दवर्द्धनः एव सुराणां देवानां कल्याणकरः वीरः प्रवीरमातुः प्रकटवीरजनन्याः तवैव नन्दनः सुतः अस्ति भवति, एव सर्गः अपत्यरूपा सृष्टिरित्यर्थः । त्वत्तः अपरस्याः नाय्याः कथं सम्भवतीति शेषः । नायमन्यस्याः कस्या अपि तनयस्तवैवायमिति भावः । प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्तीत्यत्र प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽयमिति पाठो हे प्रवीरमातः ! अयं तव नन्दन इति योजना ॥ १० ॥

देवीति । हे देवि ! जगतां मङ्गलाय यानि गानानि तेषां हेतोस्तदर्थमित्यर्थः । अस्य शिशीः सर्गे सृष्टौ त्वमेव निदानम् आदिकारणम् आस्त्रे उपविशसि, भवसौख्यार्थः । तथाहि त्वमेव रक्षाकरे एव रत्नं युज्यते इति सत्यं विचारयस्व अवधारयेत्यर्थः । निदानमास्त्रे इत्यत्र निदानमार्थे इति पाठो हे आर्य्ये ! साध्वि ! इति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

अत इति । अतः कारणात् अवहितेन अवधनेन भावे क्तप्रत्ययः । वृत्तं विवरणं वृत्तान्तमित्यर्थः । शृणु, मया अग्नौ यत् बीजं तेजः निहितं, तत् त्रिदशा-

गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्ताभिः शरस्त्वन्मधि न्यधायि ।
 बभूव तत्रायमभूतपूर्वा महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
 अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
 अलं विलम्बाचलराजपुत्रि ! स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निषेहि ॥ १४ ॥
 अथेति वादिन्यमृताग्रमौली शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।
 सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥
 किरौटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थै-
 नमस्तृता सत्वरनाकिलोकैः ।
 विमानतोऽवातरदात्मजं तम्
 ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

पगाया मन्दाकिन्याम् अलः संक्रान्तम् अग्निनेति शेषः । ततः तस्याम् अवगाहे
 सति कृत्तिकासु संक्रान्तमिति काकाचिगीलकन्यायेन सम्बन्धः । ततोऽवगाहे इत्यत्र
 ततो विगाहे इति पाठे स एवायै ॥ १२ ॥

गर्भत्वमिति । तत् अमोघम् अव्यर्थं वीजं गर्भत्वम् आप्तं, प्राप्तं कुचिस्थजीव-
 रूपेण एरिषतमित्यर्थः । ताभिः कृत्तिकाभिः एतत् गर्भरूपेण परिणतं वीजमि-
 त्यर्थः । शरस्त्वम् अधि शरत्रयोपरौत्यर्थः । न्यधायि निहितं त्यक्तमित्यर्थः ।
 तत्र अयम् अशेषचराचरस्य समस्तस्यावरास्यावरमवजगत इत्यर्थः । अभूतपूर्वः
 पूर्वम् अभूतः महोत्सवः महानन्दभूत इत्यर्थः । पुत्र इति शेषः बभूव । तदमोघ-
 मित्यत्र यदमोघमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अशेषेति । हे अचलराजपुत्रि ! अशेषविश्वप्रियदर्शनेन सर्वजगत्सुदर्शनेन एतेन
 पुत्रेण त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्या अयसीरसीति शेषः । तस्मादलं
 विलम्बा विलम्बेनालं विलम्बं मा कुर्वित्यर्थः । स्वपुत्रं निजतनयम् उत्सङ्गतले
 क्रीडदेशे निषेहि गृह्णाणेत्यर्थः । स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निषेहीत्यत्र सुपूर्णमुत्सङ्गतलं
 विषेहीति पाठे सुपुत्रिणीनां धुर्या त्वम् अशेषविश्वप्रियदर्शनेन एतेन उत्सङ्गतलं
 सुपूर्णं विषेहि कुरु इति योजना ॥ १४ ॥

अथेति । अमृताग्रमौली चन्द्रचूडे इति वादिनि सति समस्तस्य चराचरस्य
 धात्री शैलेन्द्रपुत्री पार्वती सद्यः तत्क्षणं रभसेन सवेगेन उत्कटेनेत्यर्थः । सान्द्रप्रमो-

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्

कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

ह्रित्लोक्षुका तं सुतमाससाद

पुत्रोक्षवे माद्यति कां न हर्षात् ॥ १७ ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्पृशन्ती करकुङ्गलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलङ्घायतरङ्गितायाः ।

वितृड्ढवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

देन अतिहर्षेणेत्यर्थः । सुपौनं स्त्रीतं गात्रं यस्यास्तथाभूता तथा किरौटियु बहः
अञ्जलयो यैस्तथोक्तैः नभःस्यैः खिचरैः सत्वरैः त्वरावद्भिः नाक्लिषीकैः देवद्वन्द्वैः
नमस्कृता सती विमानतः देवयानात् अवातरत् तम् आत्मजं पुत्रं ग्रहीतुम् उत्क-
ण्ठितं मानसं यस्यास्तथाविधा अभूच्च । अद्येतौत्यत्र तद्येतौति पाठान्तरम् । नाक्लि-
षीकैरित्यत्र नाक्लिषीकैरिति पाठे स एवार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ युग्मकम् ।

स्वर्गापमेति । स्वर्गापगा सुरनदी पावकः अग्निः कृत्तिकादयश्च तान् कृता-
ञ्जलीन् भूयः अतिशयेनेत्यर्थः । आनमतः प्रणमतः अपि ह्रित्वा अनभिनन्द्येति
भावः । उत्कुका सती तं सुतम् आससाद जंघाङ्गं तथाङ्गि का नारी पुत्रीक्ष्वं
हर्षात् न माद्यति ? सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽयमर्थान्तरन्यासः । भूय इत्यत्र
भूस्वेति पाठे स एवार्थः । ह्रित्लोक्षुका तमित्यत्र ह्रित्वा सुकान्तमिति पाठे
सुकान्तं सुमनीहरमिति सुतमित्यस्य विशेषणम् । केत्यत्र क इति पुलिङ्गनिर्देशः
कापि ॥ १७ ॥

प्रमोदिति । सा पार्वती प्रमोदवाष्पेण आनन्दाशुणा आकुले लोचने यस्या-
स्तथाभूता सती अग्रतोऽपि स्थितमिति शेषः । तं पुत्रं क्षणं न ददर्श । किन्तु
करकुङ्गलेन करकलिकया परिस्पृशन्ती सती किमपि अनिर्वचनीयम् अपूर्वं पूर्व-
मननुभूतमित्यर्थः । सुखान्तरं सुखविशेषं प्राप अनुवभूव । करकुङ्गलेनेत्यत्र
करकुङ्गलाभ्यामिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयेति । शिशुः सुष्ठु विस्मयेन आनन्देन च विकस्वरायाः प्रफुल्लितायाः
गलज्जं खवन् वाष्पाणां तरङ्गः अशुजलप्रवाहः जातः अस्त्रा इति तथोक्तायाः इतीऽस्य

तमीक्षमाणां क्षणमीक्षणानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।
 सा नन्दनालीकनमङ्गलेषु क्षणं क्षणं दृप्यति कस्य चेतः ॥२०॥
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरीरुहाभ्याम् ।
 नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुखज्जतलं निनाय ॥ २१ ॥
 स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
 तमेकमेवा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥२२॥

जाते इति इतच्प्रत्ययः । विव्रजः विशेषेण वृद्धिं गतः वाक्सल्यरसः स्महरसः
 उत्तरः प्रधानं यस्यास्तथाविधायाः देव्या गीर्वाणां दृष्टीर्नवयोः गीचरतां दृष्टिनिषयतां
 जगाम प्राप । सुविस्मयानन्दविकस्वराया इत्यत्र स विस्मयानन्दविकस्वराया इति
 गते स इति शिशुरित्यस्य विशेषणम् ॥ १९ ॥

तमिति । सा पार्वती क्षणं तं सुतम् ईक्षमाणा पश्यन्ती मती विनिमेषं निमेष-
 शन्यम् ईक्षणानां नेत्राणां सहस्रमाप्तुं प्राप्तुम् ऐच्छत् इच्छति स्म । क्षणं क्षण
 प्रतिक्षणं नन्दनस्य आलीकनं दर्शनमेव मङ्गलानि तेषु कस्य जनस्य चेतः मनः
 दृप्यति प्रतितापमिति ? न कस्यापीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमद्यात्म-
 धामः । सा नन्दनालीकनमङ्गलेष्विव सुनन्दनालीकनकौतुकेनेति पाठे सुनन्द-
 नस्य सुपुत्रस्य आलीकने दर्शने यत् कौतुकम् आत्मकुचं तेन इति करुणं स्तोत्रं वा
 इतोया ॥ २० ॥

विनम्रेति । गौरी विनम्राणां चरणपतितानामित्यर्थः देवामुराणां पृष्ठ-
 ऽच्छतः स्पृशत इति तथोक्ताभ्यां पाणिसरीरुहाभ्यां करपङ्कजाभ्यां नवोदयं पार्वण-
 चन्द्रचारुं पूर्णचन्द्रमनीहरं तं सुतम् आदाय गृह्यत्वा स्वम् उत्सृज्यतलं क्रीडदंश-
 ननाय । नवोदयमित्यत्र महीदयादिति पाठे महान् उदयः महीदयः तस्यान-
 तोरित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वमिति । इन्दुवक्त्रा चन्द्रमुखो एषा गौरी तं जगताम् एकवीरं सुधानिधान-
 तव अस्तनिधिमिव तर्जुनम् आत्मनः स्वस्या नन्दनं स्वम् अङ्गं क्रीडम् आरोप्य
 त्वा पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुरि अये पूज्या माननीया बभूव । तमेकमेवा जग-
 कवीरमित्यत्र तमेकदेवं जगदेकदेवोति पाठे जगताम् एका अद्वितीया मुख्यत्वार्थः
 यौ तम् एकमद्वितीयं देवं नन्दनमित्यस्य विशेषणम् ॥ २२ ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता सान्द्रप्रमोदासृतपूरपूर्णा ।
 तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रस्रविणीं वभूव ॥ २३ ॥
 अशेषलोकत्रयमातुरस्याः घाप्सातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
 सुरस्रवल्या किल कृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः ससृष्टमीच्छमाणः ॥ २४ ॥
 सुखाश्रुपूर्णेन सृगाङ्गमौलेः कलत्रमेकेन सुखाम्बुजेन ।
 तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥

निसर्गेति । जयतामेका अद्वितीया माता जननी गौरी निसर्गेण स्वभावेन वात्सल्यरसौघः स्नेहरससमूहः तेन सिक्ता आद्रितेत्यर्थः । तथा सान्द्रेण घनं प्रमोदासृतपूरैश्च आनन्दासृतप्रवाहेण पूर्णा अतएव उत्सङ्गिनं क्रीडिष्यति तम् एकपुत्रम् अभि प्रस्रविणी दुग्धवर्षिणीत्यर्थः वभूव । अभ्युत्सङ्गिनमित्यत्र सोत्सङ्गः मिति पाठे सा जगदेकमातेत्यस्य विशेषणम् । तम् एकपुत्रं प्रतीति अशेषलोकत्रयमातुरः । २३ ॥

अशेषेति । षणां मातृणाम् अपत्यमिति घाप्सातुरः स बालकः सुरस्रवल्या देवनद्या गङ्गया कृत्तिकाभिश्च मुहुः मुहुः पुनः पुनः ससृष्टं साभिलाषम् अस्माकं लभयितुं बालक इत्यभिलाषसहितम् ईत्त्यमाणः दृश्यमानः सन् अशेषलोकत्रयमातुरः त्रिजगज्जनन्याः अस्या गौर्याः स्तन्यसुधां पयोधरासृतम् अधासीत् पयो । घटपात्रे इत्यस्य लुङि रूपम् । किलति प्रसिद्धौ । सुरस्रवल्या किल कृत्तिकाभिरित्यत्र सुरस्रवल्यानलकृत्तिकाभिरिति पाठे सुरस्रवल्या अनलेन अग्निना कृत्तिकाभिश्च ससृष्टं ईत्त्यमाण इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

सुखेति । सृगाङ्गमौलेः चन्द्रशेखरस्य कलत्रं कान्ता गौरी सुखाश्रुपूर्णे आनन्दावाप्यसलिलेन एकेन सुखाम्बुजेन वदनकमलेन तस्य सुतस्य एकस्मात् नाला उद्गतानां सुखितानां पद्मानां पद्मानां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीः शोभा यस्यासादृशीं पद्मा वदनानां समाहारः षड्वदनी तां क्रमात् चुचुम्ब चुम्बितवती । सुखाश्रुपूर्णे नेत्यत्र सुखाश्रुपूर्णेति पाठे स एवार्थः । तस्यैकनालोद्गतेत्यत्र तस्यैकनालोद्गतेति पाठे एकस्मात् नालात् उद्गमी वेधां तथोक्ताणि पद्मानि पद्मानि तेषां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीर्यस्यास्तथोक्तामित्यर्थः । एकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीमिति ग्रामादिकः पाठः । षड्वदनीमित्यस्य पञ्चपद्मलक्ष्मीयोगस्यायुक्तत्वात् प्रत्युत षट्पद्मलक्ष्मीयोगस्यैव वक्तव्य

हैमी फलं हैमगिरिलतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
 पूर्वव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
 प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
 कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रलिङ्गमाकरोह ॥ २७ ॥
 महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररुढ-
 रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।
 अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा
 तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

त्वात् तस्मात् एकनालीकृतपद्मपट्टकलञ्जीति पाठः साधुतया युज्यते इति सुधीमि-
 भाष्यम् ॥ २५ ॥

हैमीति । हैमगिरिः कनकाद्रैहमी काञ्चनमयी लता फलमिव हैममिति
 शेषः, नाकनदी स्वर्गगङ्गा विकस्वरं प्रफुल्लं पद्ममिव, तथा पूर्वा दिक् नूतनं नवी-
 दयम् इन्दुमिव पार्वती तं नन्दनम् आदधाना सती आभात् शुश्रूमे । हैमीत्यत्र
 हैममिति पाठे हैमफलमित्यस्य विशेषणम् ॥ २६ ॥

प्रीतात्मनेति । सा पार्वती प्रीतात्मना प्रसन्नमनसा प्रयतेन अवहितेन शशि-
 शेखरेण हरण दत्तः हस्तावलम्बः यस्यास्तयाभूता कुमारम् उत्सङ्गतलं क्रीडदेशे
 दधाना धारयन्ती सती अभ्रलिङ्गम् अत्युच्चं विमानं देवरथम् आकरोह । सा
 प्रयतेनेत्यत्र सुप्रयतेनेति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरोऽपि आत्मजवत्सलत्वात् पुत्रवात्सल्यात् हैतीः प्रमदेन
 हर्षेण प्ररुढः सञ्जातः रोमोद्गमः रोमाश्च यस्य तथाभूतः सन् भूधरनन्दनायाः
 पार्वत्याः अङ्गात् क्रीडात् उपादत्त जयाह तं पुत्रमिति शेषः । सा पार्वती तस्य
 महेश्वरस्य अङ्गतः क्रीडात् उपादत्तेति सम्बन्धः । तु पुनः सोऽपि तस्याः पार्वत्याः
 अङ्गादिति शेषः । उपादत्तेति क्रिययात्वयः । अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा तस्यास्तु
 सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् इत्यत्र अकाङ्क्षमादत्त तमङ्गतः स तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वा-
 दिति पाठे स महेश्वरः सौम्यः सुदर्शनः य आत्मजः तस्य वत्सलत्वात् तस्या भूधर-
 नन्दनायाः गौर्याः अङ्गतः क्रीडात् तं पुत्रम् अकाङ्क्षं सङ्गसा आदत्त गृहीत-
 वान् ॥ २८ ॥

दत्त्वा नया नेत्रसुधैकपात्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः ।
 संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी विमानवेगेन गृहं जगाम ॥ २८ ॥
 अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम् ।
 महीक्षवाय प्रमथप्रमुख्यान् पृथून् गणान् शम्भुरथादिदेश ॥ ३० ॥
 पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।
 गिरौन्द्रपुत्रास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संववृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

स्फुरन्मरीचिच्छ्रिताम्बराणि

सन्तानशास्त्रप्रसवाञ्जितानि ।

दत्तेति । शशिखण्डधारौ चन्द्रशेखरी हरः अनया अद्रेः सुतया गौत्यां
 नेत्रसुधाया एकमद्वितीयं पात्रं तथा पवित्रं पुत्रं दत्त्वा संश्लिष्यमाणः समालिङ्गमानः
 सन् विमानवेगेन गृहं जगाम । दत्त्वा नयेत्यत्र दधानयेति तथाद्रे रित्यत्र तथाद्रेरिति
 पाठे तथा अद्रेः सुतया नेत्रसुधैकपात्रमित्यत्र नेत्रसुधैकसचमिति पाठे नेत्रसुधाया
 एकं सत् यज्ञम् उत्सवरूपमित्यर्थः । पवित्रं पुत्रं दधानया धारयन्त्या सत्या
 भक्षिष्यमाण इत्यन्वयः । गृहमित्यत्र गृहानिति बहुवचनान् पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

अधिष्ठित इति । अयानन्तरं शम्भुः तुङ्गे उन्नते स्फाटिकशैलस्य कैलासस्य
 शृङ्गे निकामरम्यं निजं धाम गृहम् अधिष्ठितः सन् प्रमथाः प्रमुखाः प्रधानानि
 येषां तथोक्तान् पृथून् महतः गणान् स्ववर्गान् महीक्षवाय आदिदेश आज्ञापया-
 मास । निजं धाम निकामरम्यमित्यत्र निजे धामनि कालरम्ये इति पाठे कालम-
 रम्ये मनीहरे निजे धामनि गृहे अधिष्ठित इत्यन्वयः । प्रमथप्रमुख्यानिर्त्यत्र प्रमथान्
 स नाथ इति गणान् शम्भुरथादिदेशेत्यत्र महिषा स्वमुदादिदेशति पाठे स नाथः
 हरः स्वस्य मुदा हर्षेण प्रमथान् गणान् महिषा माहात्म्येन महामहद्वैत्यर्थः ।
 महीक्षवाय आदिदेशेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

पृथुप्रमोद इति । अथ आदिशानन्तरं पृथुर्महान् प्रमोदो हर्षो यस्य तथोक्तः
 प्रगुणः अनुकूलः समग्रो गणानां गणः प्रमथवर्गः वृषवाहनस्य हरस्य गिरौन्द्रपुत्राः
 गौत्यां तनयस्य पुत्रस्य जन्मनि उत्सवं विधातुं कर्तुं संववृते प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

अथ सप्तभिर्महीक्षवं वर्णयति स्फुरदित्यादिभिः । गणाः प्रमथाः स्फटिका-
 लयेषु स्फुरन्तीभिर्मरीचिभिः किरणैः कुरितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं येः तादृशानि

उच्चिच्छिपुः काञ्चनतीरणानि

गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रसर्पेत्तदधीश्वराणा-

मथामराणामिव मध्यलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽस्यै-

र्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

सम्भावितानां गिरिराजपुत्रा गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्ताः

तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि

नित्यः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

सन्तानशास्त्रिणां देवतविशेषाणां प्रसवैः पृथैः पुष्पमालाभिरिति यावत् अक्षितानि शोभितानि वराणि उत्कृष्टानि काञ्चनतीरणानि सौवर्णवज्रहाराणि उच्चिच्छिपुः उत्तलिखन्तः उत्तलिखन्त इत्यर्थः । गणा वराणीत्यत्र गणाश्वलानीति पाठे वलानि चञ्चलानि स्फुरन्तीत्यर्थः । काञ्चनतीरणानीत्यस्य विशेषणम् ॥ ३२ ॥

दिक्षिति । अथ काञ्चनतीरणीत्क्षेपानन्तरं दिक्षु आशसु प्रसर्पन् विस्तारं गच्छन् तदधीश्वराणां तासां दिशमधिपतीनाम् अमराणां देवानाम् इन्द्रादीनां मन्त्र्यो पटीयान् मङ्गान् धीरः गन्धीरः पटहः वाद्यभेदः अन्वर्देवभृत्यै रित्यर्थः । आहतस्ताडितः सन् मध्यलोके भूतलं महोत्सवं शंसितुमिव दध्वान ध्वनिं चकार ॥ ३३ ॥

महोत्सवे इति । तत्र महोत्सवे गृहे समागतानां गिरिराजपुत्रा सम्भावितानां सत्कृतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणां मङ्गलगीतकानि मङ्गलसङ्गीतानि अभवन् ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलेति । सुमङ्गलानाम् उपायनानाम् उपटीकनानां पात्राणि हस्तेषु धामां तदीक्षाः अभ्युपेताः उपस्थिताः मातरः ब्राह्मीत्यादयः दूर्वाक्षतानि मूर्ध्नि शिरसि बालकश्चेति शेषः । मातृवत् मातर इव तं गिरिजातनजं कुमारं स्वम् अङ्ग

ध्वनत्सु तूय्येषु सुमन्दमङ्गालिङ्गोर्ध्वकेश्वप्सरसो रसेन ।

सुसन्धिवन्धं नन्दतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-

राशा विधूमो हुतभुग्दिदीपे ।

जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो-

त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चै-

र्गृह्योद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योम्नि विमानसङ्घा

विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्युः ॥ ३८ ॥

क्रोडं नित्यः नीतवत्यः । मातृवदभ्युपेता इत्यत्र मातृवदभ्युपेत्येति पाठि अभ्युपेत्य
समागम्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सिति । अङ्गालिङ्गोर्ध्वकेश्वपङ्काम् अङ्गालिङ्गम् ऊर्ध्वकेश्व तेषु तदाव्ये
खित्यर्थः । तूय्येषु वाद्यमण्डेषु सुमन्दं गम्भीरं यथा तथा ध्वनत्सु नदन्सु सन्सु
अप्सरसः रसेन अनुरागेण बालकस्य हनेत्यर्थः । सुष्ठु सन्धिवन्धः स्वरसंयोगवन्ध
यव ताड्यं सुवृत्तं सुरचितं यत् गीतं तदनुगं तदनुगमित्यर्थः । तथा भावेन रत्या
दिना रसेन शङ्कारादिना अनुविद्धं सुसङ्गतं यथा तथा नन्दतुः नृत्यं चक्रः ।
सुवृत्तगीतानुगमित्यत्र सुतन्त्रीगीतानुगमिति पाठे सुतन्त्रा मीतेन अनुगम् अनु-
गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वाता इति । तत्र उत्सवे सद्यः तत्क्षणं वाताः वायवः सौख्यकराः सुखस्य
इति भावः । सन्तः ववुः वहन्ति स्म, आशा दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना निर्मला वभूवुः
हुतभुक् अग्निः विधूमः धूमशब्दः सन् दिदीपि प्रज्ज्वालय । जलानि विमलानि
निर्मलानि अभूवन् अनरीक्षम् आकाशं प्रससाद प्रसन्नमभूत् ॥ ३७ ॥

गम्भीरिति । गृह्योद्भवाः ईश्वरगृहे वाद्यमाना इत्यर्थः । दुन्दुभयः तदाव्ये
वाद्यमण्डाः गम्भीरेण शङ्खध्वनिना मिश्रं यथा तथा उत्सवः प्रणेदुः दध्मन्तुः । तदा
व्योम्नि अन्तरिक्षे दिवौकसां देवानां विमानसङ्घाः देवयाननिषयाः पुष्पप्रचयान्
विमुच्य अभिहत्येत्यर्थः प्रसस्युः विचेष्टुः । गृह्योद्भवा इत्यत्र दिवि प्रुवा इति पाठे

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे सम्मदयाश्चकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३८ ॥

ततः कुमारः सुसुदां निदानैः

स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।

गिरीशगौर्योद्धृत्य जहार

मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्

सतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि मुखानि सूनो-

र्मनोहराणि क्रमशश्चुसुम्भ ॥ ४१ ॥

इति स्वर्गे भुवाः यथार्थाः अन्वर्थनामानः दुम् दुमिति शब्दकारिण इति भावः ।
प्रसुम्भ पुष्पप्रचयानित्यत्र विमुञ्चतां पुष्पचयानिति पाठे पुष्पचयान् विमुञ्चतां वर्धतां
देवौकसामित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इत्यमिति । महेशाद्रिसुतयोः हरपार्वत्योः सुतस्य इत्थं जन्मोत्सवः एतत्
। शेषं समग्रं चराचरं स्याद्वरजङ्गमं विश्वं जगत् सम्मदयाश्चकार सम्मानन्दयत् ।
। किं केषलं तारकस्य असुरराजस्य श्रीः चकम्पे किल कम्पितवत्येव ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स कुमारः सुसुदां श्रीममानन्दानां निदानैः हेतु-
। तैः विचित्रैः विविधैः बाललीलाचरितैः बाष्पक्रीडानुष्ठानैः गिरीशगौर्याः हर-
। पार्वत्योः हृदयं जहार आनन्दयामासेत्यर्थः । तथाहि हृद्या मनोहरिणी बालकेलिः
। ल्यलीला किमु मुदे न? आनन्दाय न लोकस्वेति शेषः । अपितु सर्वस्यैव मुदे
। त्ततैत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । सुसुदां निदानै-
। त्व्यव स मुदो निदानैरिति पाठे स कुमारः मुदः हर्षस्यैत्यर्थः । स बाललीला-
। रितैरित्यत्र स्वबाललीलाखलितैरिति पाठे स्वस्य बाललीलायां खलितैरितै-
। त्वर्थः ॥ ४० ॥

महेश्वर इति । महेश्वरः शैलसुता पार्वती च हर्षात् आनन्दात् एकेन मुखेन
। हो पुत्रस्य अजातदन्तानि मनोहराणि मुखानि सतर्षं सटप्पुं गाढं यथा तथा
। शः चुसुम्भ ॥ ४१ ॥

कचिद् खलङ्गिः कचिदखलङ्गिः

कचित्प्रकम्पैः कचिदप्रकम्पैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगै-

स्तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छ्रिताननेन्दुर्गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूस्रः ।

सुहृर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गगतस्तान ॥ ४३ ॥

गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य

स्यशत्रुमाकेशरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रम्

कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तैत्यजौगणद्वात्ममुखं प्रसार्य ।

कचिदिति । स बालः शिशुः कचिद् खलङ्गिः कचिद् अखलङ्गिः कचिद् प्रकम्पैः कम्पनसहितैः कचिद् अप्रकम्पैः कम्परहितैः लीलया चलनप्रयोगैः सञ्चरणव्यापारैः तयोः पित्रोः मातापितोः गौरीहरयोः मुदम् आनन्दं वर्धयति स्म सलीलित्यत्र सलीलमिति पाठे सलीलं सविलासमित्यर्थः । वर्धयति स्म पित्रोरित्यत्र कन्दलयाञ्चकारिति पाठे कन्दलयाञ्चकार अवीतघदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहेति । अहेतुना अकारणेन हासेन कृतः शोभितः आननेन्दुः सुखचन्दयस्य तथोक्तः गृहाङ्गणेषु गृहचत्वरेषु यत् क्रीडनं तेन धूलिधूस्रः रीगुरुपित इत्यर्थः तथा मुहुः पुनः पुनः अलक्षितार्थम् असङ्गतार्थं किञ्चित् यत् किञ्चिदित्यर्थः । वदन् अङ्गगतः स बालकः तयोर्मातापित्रोः मुदम् आनन्दं तानं विस्तारयामास ॥ ४३ ॥

गृह्णति । स बालः हरवाहनस्य वृषभस्य विषाणे शङ्के गृह्णन् आक्रमणमायाः केशरिणं सिंहं वाहनमिति शेषः । 'सलीलं स्यशत्रुं गृह्णन् तथा भृङ्गिणस्तस्मिन् अतिसूक्ष्मं शिखाग्रं कर्षन् आक्षिपन् सन् पित्रोः गौरीगौरीशयोः प्रमदाय आनन्दाय बभूव । उमाकेशरिणं सलीलमित्यत्र उमाकेशरिणः सटालीरिति पाठे उमाकेशरिणः सटालीः जटापङ्क्तौः सुशस्त्रित्वेन सत्त्वः ॥ ४४ ॥

एक इति । तस्य महेशस्य अङ्गः क्रीडस्थः ईशस्यापत्यम् ऐशः हरसुतः

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गः शैशवमौग्धमैशिः ॥४५॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदान्मोङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।

दन्तानुपात्तं रभसी वभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥४६॥

शम्भोः शिरोऽन्तःसरितस्तरङ्गान्

विगाह्य गाढं शिशिरान् रसेन ।

स जातजाड्यं निजपाणिपद्म-

मतापयङ्गालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किञ्चित्कलं भङ्गुरकन्धरस्य

नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।

शैशवेन मौग्ध्यं सौन्दर्यं यस्मिन् तद् यथा तथा आत्मसुखम् आत्मना सुखम् उरगस्थेति भावः । प्रसार्य विस्तार्य महेशस्य कण्ठे य उरगः भुजङ्गः मालारूप इति भावः । तस्य दन्तपङ्क्तिम् एकः नव बी दश पञ्च सप्त अजौगणत् संख्यातवान् । आत्मसुखमित्यत्र मञ्जु सुखमिति पाठे मञ्जु मनोहरं सुखं स्मिति शेषः । शैशवमौग्धमित्यत्र शैशवमुग्धमिति पाठे स एवार्थः ॥ ४५ ॥

कपर्दीति । कुमारः कपर्दिनः शिवस्य कण्ठान्ते गलदेशे यत् कपालदाम वृकपालमाला, तस्य आननकोटरेषु सुखगह्वरेषु अङ्गुलिं प्रवेश्य मुक्ताफलभ्रान्तिकरः मौक्तिकभ्रमवानित्यर्थः । सन् दन्तान् कपालस्थानिति भावः उपात्तं यद्गीतं रभसी वेगवान् यद्वानित्यर्थः । व्यग्र इति यावत् रभसी वेगहर्षयोरित्यमरः । वभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकर इत्यत्र मुक्ताफलभ्रान्तिकरानिति पाठे मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् दन्तानित्यस्य विशेषणम् ॥ ४६ ॥

शम्भोरिति । स कुमारः शिशिरान् शीतलान् शम्भोः शिरोऽन्तःसरितः मूर्ध्नि स्थितमद्याः शिरश्चारिण्या गङ्गाया इत्यर्थः । तरङ्गान् रसेन आनन्देन गाढं यथा तथा विगाह्य जातं जाड्यं शैत्यं यस्य तादृशं निजपाणिपद्मं भालविलोचनाग्नौ ललाट-नेत्रानलं अतापयत् उष्णं चकार । स जातजाड्यमित्यत्र सञ्जातजाड्य इति पाठे सञ्जातजाड्यः शीतलदेश इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् कलं मधुरं यथा तथा भङ्गुरा कन्धरा यौवा यस्य तथोक्तस्य नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरतीति धरः तस्य शम्भोर्हरस्य प्रलम्बमानं

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन

चिरं चुचुम्बे सुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्य' शिशोः शैशवंकेलिहसैर्मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरौशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनम्

स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभुर्यया ॥ ५० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारोत्पत्तिर्नामैकादशः सर्गः ।

सुकुटभूतम् इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्रं कौतुकेन चिरं चुचुम्बे किल । भङ्गुरकन्धरस्य नमज्जटाजूटधरस्येत्यत्र भङ्गुरकण्ठे रस्ये नमज्जटाजूटधरस्येति पाठे भङ्गुरे कण्ठे नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरः तस्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यमिति । गिरिजागिरौशौ इत्यम् एवं प्रकारैरित्यर्थः । मनोऽभिरामैः शिशोः शैशवंकेलिहसैः बाष्पलीलाचरितैः मनसः विनोदैः एकः अद्वितीयः यः रसः स्वाद इत्यर्थः । तत्र प्रसक्तौ सन्तौ कदाचित् दिवानिशं न अविदतां दिवारात्रं कुतो गतमिति न विज्ञातवन्नावित्यर्थः । मन इत्यत्र सुदैति पाठे सुदा हर्षणेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इतीति । इति इत्यं बहुविधं ललितललितम् अतिमनोहरं सान्द्रानन्दं मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रम् अद्भुतं विचेष्टितं विहारम् आचरन् विदधत् स कुमारः षष्ठे दिने परां महतीं बुद्धिं प्रज्ञां नवं यौवनञ्च अलभत प्राप, यया बुद्ध्या स विभुः समर्थः सन् सकलं समग्रं शास्त्रं शस्त्रञ्च विवेद किल ज्ञातवानेव । बुद्धिमित्यत्र बुद्धिमिति पाठे बुद्धिम् अभ्युदयमित्यर्थः । विभुर्ययेत्यत्र विभीरपीति पाठे विभीः पितुर्हरात् शास्त्रं शस्त्रमपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति एकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं पत्नीं च लब्ध्वातुरितः पयोदम् ॥ १ ॥
हृत्पारिसन्धासखिलोक्ततात् स कथञ्चिदभ्योदविहारमार्गात् ।
अवातताराभि गिरिं गिरीशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

सङ्गन्धनः स्वन्दनतोऽवतीर्थ

मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनाकिनोऽथालयमुच्चाल

शुचौ पिपासाकुलितो यथाश्वः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुमारस्य विशाश्विजानन्तरं क्रूरस्य असुरस्य तारकस्य उपप्लवनं
उपद्रवेण अत्याचारेण दुःखित आत्मा यस्य तथाभूतः पुलीवः तदाप्यस्य असुरराजस्य
पुत्रीं शचीं तस्या दयितः प्रियः देवराज इत्यर्थः । लब्ध्वा पिपासया आतुरितः क्लिष्टः
पत्नीं पत्नीं चातक इत्यर्थः । पयोदमिव मेघमिव अशेषैः समस्तैः त्रिदशैः देवैः सह
अन्धकारिं हृत् प्रपेदे प्राप । पत्नीं लब्ध्वातुरित इत्यत्र लब्ध्वातुरयातकवदिति पाठे
स एवार्थः । उपमालङ्कारः । उपजातिवृत्तमस्मिन् सर्गे ॥ १ ॥

हृत्पारितीति । स इन्द्रः हृत्पारितीति यः सन्धासः तेन खिलोक्ततात्
शङ्खोक्ततात् अश्वोदानां मेघानां विहारः विचरणं तस्य मार्गात् अन्तरीचादित्यर्थः ।
गिरीशस्य गौरीयां पदन्यासेन विशुद्धं पूतं गिरिं कैलासम् अभि कथञ्चित् अति-
कष्टेन भयेनेति भावः अवाततार अवाहरीह । हृत्पारिसन्धासखिलोक्ततादित्यत्र
हृत्पारितीति खिलोक्ततादिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

सङ्गन्धन इति । अथ अवतरणानन्तरं सङ्गन्धनः इन्द्रः सङ्गन्धनो दुश्चावन-
पुत्राणां प्रवृत्त इत्यमरः । मातलये स्वमृताय दत्तः हस्ते येन तथाभूतः सन्
मातलिहस्तमवलम्बमान इत्यर्थः । मेघात्मनः मेघरूपिणः स्वन्दनतः रथादित्यर्थः
मेघवाहनत्वादिति भावः । अवतीर्थ शुचौ शुचौ पिपासाकुलितः अश्वः जलं यथा
पिनाकिनः शिवस्य आलयम् उच्चाल गतवान् । पिनाकिनोऽथालयमित्यत्र
पिनाकिरभ्यालवमिति पाठे पिनाकिनः रथम् आलयमावासमित्यर्थः ।

इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
 आत्मानमप्येकमनेकधा सा व्रजन् विभोरास्यदमाससाद ॥ ४ ॥
 विचित्रचञ्चस्मिन्भङ्गिसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
 स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत् सौधाङ्गणद्वारमनङ्गश्रवोः ॥ ५ ॥
 ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दौ सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
 प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
 भूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
 प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सदस्य ॥ ७ ॥

पिपासाकुलितो यथाश्च इत्यत्र पिपासाकुलवज्जलौघमिति पाठे स एवार्थः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । अथ अनन्तरं स इन्द्रः स्फटिकाद्रिभूमौ कैलासतले इतस्ततः
 व्रजन् गच्छन् प्रतिविम्बभाजं प्राप्तप्रतिविम्बम् आत्मानम् एकमपि अनेकधा अनेक
 मित्यर्थः । विलोकमानः पश्यन् मन् विभो' शङ्करस्य आस्यदम् आवासम् आस-
 साद प्राप । इतस्ततोऽप्येत्यत्र इतस्ततोऽपीति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

विचित्रेति । स इन्द्रः विचित्राणां नानाविधानां चञ्चतां स्फुरतां मणीनां
 रत्नानां भङ्गिभिः रचनाभिः सङ्गः सम्बन्धः यस्य तथोक्तं बहुरत्नरचितमिति यावत्
 अतिचण्डम् अतिविकटं सौवर्णदण्डं हेमयष्टिं दधता नन्दिना अधिष्ठितम् अनङ्ग-
 श्रवोः हरस्य सौधाङ्गणद्वारं हर्म्यचलरद्वारम् अध्यतिष्ठत् प्राप ॥ ५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणं कथं
 भुजाधस्तले आहितः निहितः हेमदण्डो येन तथाभूतः सन् सुगौरवेण सुसत्कारेण
 प्रतोषयामास प्रकर्षेण सन्तोषयामास स्वयं गत्वा ईश्वरस्य हरस्य शशंस निवेदयामास
 च । शशंस स्वयमीश्वरस्येत्यत्र सदी मण्डलमीश्वरस्येति पाठे सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य
 नीलेत्यर्थः ईश्वरस्य सदीमण्डलं गृहं गत्वा सुगौरवेण प्रतोषयामास देवराजागमन-
 निवेदनेनेश्वरमिति शेषः ॥ ६ ॥

भूसंज्ञयेति । अनेन जगतामीश्वरेण भूसंज्ञया भुवश्चालनसङ्केतेन कृता अथ-
 तज्ञा अनुमतिः सुरेन्द्रप्रवेशायिति भावः । यस्य तथाभूतः नन्दी पुरोगः अग्रगामी
 सन् तं सुरेन्द्रं सुरैः देवैः समं सह अस्य जगदीश्वरस्य सत् श्रीभक्तं सदनं गृहं प्रवे-

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गैरिष्टैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।
 अधिष्ठितं संमदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥
 कपर्दमुद्वहमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।
 दधानमुच्चैस्तरमिदधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥
 विभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।
 गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्यश्रुतैः ॥ १० ॥
 गङ्गातरङ्गप्रतिविम्बितैः स्वैर्बह्वभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।

प्रामास । भूसंज्ञयानेनेत्यत्र तेनेति पाठान्तरम् । सदस्येत्यत्र हरस्येति पाठा-
 न्तरम् ॥ ७ ॥

स इति । स सहस्रनेत्रः इन्द्रः चण्डिभृङ्गिमुखैः गरिष्टैः सहस्रिः विविध-
 तरूपैः नानाविविधरूपैः अनेकैर्गणैः सह रत्नमय्यां संमदि सभायाम् अधिष्ठितम् आसीनं
 शवम् आलुलोके ददर्श । रत्नमय्यामित्यत्र रत्नवत्यामिति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

अथ तथोदशभिः शिवं विशिनष्टि कपर्देत्यादिभिः । उल्लसद्भिः स्फुरद्भिः
 महीनां भुजगानाम् इनाः स्वामिनः वामकिप्रभृतयः तेषां मूर्ध्वं शिरस्यं यानि
 वानि तेषाम् अंशुभिः किरणैः भासुरं समुज्ज्वलम् उद्वहम् उत्तुङ्गम् सयतं कपर्दं
 जटाजूटं दधानं धारयन्तम् उच्चैस्तरम् अतिशयेन उत्न्नतम् । अतएव इडाः दीपा
 गतवः गैरिकादयः यत्र तथाभूतं सुमेरुशृङ्गस्य काञ्चनाचलस्य समत्वं सादृश्यम्
 प्राप्तम् । कपर्दमुद्वहमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरित्यत्र कपर्दमूर्ध्वस्थ-
 ष्ठाहिमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरिति पाठः उल्लसद्भिः कपर्दस्य मूर्ध्वं शिरसि
 ये इत्यर्थः । तिष्ठन्तीति तथोक्तानां महाह्रीनां महानागानां मूर्ध्वरत्नानाम्
 अंशुभिः भासुरं समुज्ज्वलमिति शिवविशेषणम् ॥ ९ ॥

विभ्राणमिति । उत्तुङ्गा प्रवृत्तातरङ्गमाला यस्यालथोक्ता जटाजूटतटं कपर्द-
 णं भजन्तीं सञ्चरन्तीमित्यर्थः । शरदभ्यश्रुतैः शारदीयमघधवलैः स्वफेनैः तस्य
 शवस्य उत्सङ्गजुषं क्रीडस्थितां गौरीं सपत्नीमिति भावः । हसन्तीमिव त्वं पत्य-
 योत्सङ्गवर्त्तिनी, अहन्तु शिरधारिणी अतस्त्वत्तोऽतिवह्नभाहं भर्तुरिति उपहसन्तीमिव
 त्वां विधाणं धारयन्तम् ॥ १० ॥

गङ्गति । गङ्गायाः शिरधारिण्या इति भावः । तरङ्गेषु प्रतिविम्बितैः प्रति-

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमद्योतितमुद्गहन्तम् ॥ ११ ॥

भालस्थले लोचनमेधमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितदृश्यवाहं मीनध्वजप्रीषणमादधानम् ॥ १२ ॥

स्ववह्नया कण्ठिकयेव नील-

माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या

कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १३ ॥

महार्हरत्नाञ्चितयोरुदारम्

स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-

मुपासितं कुण्डलयोऽङ्गुलेन ॥ १४ ॥

फलितैः स्त्रीः निजावयवैः बह्वभवन्तं तथा तुषारगौरैः हिमद्युभेः चलद्भिः स्फुरद्भिः मरीचीनां मण्डूखानां प्रचयैः समूहैः हिमस्त्रेव द्योतः दीप्तिः जातीऽस्थिति तथोक्त हिमवत् द्योतमानमित्यर्थः । सुधांशुं चन्द्रं शिरसा उदङ्गन्तम् । चलन्मरीचि-प्रचयैस्तुषारगौरैर्दिग्गदीतिनमिति पाठे तुषारैः शीतैः गौरैर्ध्रुवलेः चलन्मरीचि-प्रचयैः दिक्षु उद्योतिनं दीप्यमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भालस्थले इति । एधमानं वर्धमानं धाम तेजः तस्य तादृशम् अधरीभूतं निर्जिते रवीन्दू सूर्याचन्द्रमसौ एव नेत्रे जगते इति भावः । येन तथोक्तं युगान्तकाले कल्याणसङ्घटे उचितः अभ्यस्तः निर्गलित इति भावः । दृश्यवाहः अग्निर्यस्मात् तदाविधं मीनध्वजस्य कामस्य प्रीषणं दहन् लोचनं ततोऽयमिति भावः । आदधानं धारयन्तम् ॥ १२ ॥

स्ववह्नयेति । गौर्याः कुतुकेन इच्छयेत्यर्थः स्नेह आत्मना वह्नया परिहृतया नीलमाणिक्यमय्या कण्ठिकयेव कण्ठाभरणेनेव नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या विक्रान्त्या महत्या कान्त्या सुविराजमानम् । स्ववह्नयेत्यत्र स्ववह्नया इति गौर्या इत्यत्र मीर्येति पाठे गौर्या कव्यां स्ववह्नया सुष्ठु परिहृतया नलि निहृतयेति यावदित्यर्थः । सुविराजमानमित्यत्र च विराजमानमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

महार्हरत्नैः महामूल्यमणिभिः अञ्चितयोः उद्गासितयोः स्फुरत्

कालार्दितानां त्रिदशसुराणाम्

चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।

महम्महेभाजिनमुद्रताम्ब-

प्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।

नरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

प्रभामण्डलं यथोत्ताडयथीः कुण्डलयीः कर्णालङ्कारविशेषयौक्तेन कर्णयोः
स्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रसूर्याभ्यां समन्तात् उपासितं सेवितम् । उदारं
महान्तम् । उदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यव उदारस्फुरत्प्रभामण्डलयोरिति
पार्श्वे उदारं यथा तथा स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कालार्दितानामिति । कालेन अर्दितानां निहतानां त्रिदशसुराणां देव-
दैत्यानां चितारजोभिः चिताभस्त्रभिः परिपाण्डुराणि श्वेतौकृतानि अङ्गानि यस्य
तथोक्तं महत् बृहत् महिम्नस्य गजामुरस्य अजिनं चर्म उद्रहन्तं दधानम् अतएव
उद्रतम् उदितम् अभं मेघः यव तथाभूतः यः प्रालेयशैलः हिमद्रिः तस्त्वय्यथीः
शोभा यस्य तादृशम् ॥ १५ ॥

पाणीति । पाणी स्थितं ब्रह्मकपालं ब्रह्मणः कपालमेव पात्रं यस्य तथोक्तं
परा किल ब्रह्मणः कन्यायां जातानुरागस्य विरूपं चिष्टितमालोक्य भगवान् शङ्कर-
नस्य पद्मानां मुखानामेकं चिच्छेद । ततस्तच्छिरसस्य हस्ते लग्नमासीत् ब्रह्महत्या
च तं देवमधावत् । स तु देवः कथञ्चिदपि ब्रह्महत्यामतिक्रमितुमशक्नुवन् विभुवनं
वभाम । ततो भगवतो नारायणस्य परामर्शेन वाराणसीं जगाम, ब्रह्महत्या तु
वाराणसीं गन्तुं नाशकत् । हस्तलग्नं शिरस्य तदानीं हस्तात् पपात । ततः
प्रभृति तत् ब्रह्मकपालं स्वायत्तं जातम् । तेन च भगवान् हरी भिक्षामकरोत् ।
तत्र तस्य भिक्षापात्रत्वेन प्रसिद्धमासीदिति पौराणिकी कथावानुसन्धेया । वैकुण्ठ-
भाजापि विष्णुनाटिका कथा अन्यैर्देवैरिति अपिशब्दार्थः । निषेव्यमाणम्
आराध्यमानम् । नराणाम् अस्थिखण्डान्येव आभरणानि यस्य तथाभूतम् । रणे
सयामे यः अन्तः अवसानं निधनमित्यर्थः वीराणामिति भावः । तस्य मूलं साधन-
मित्यर्थः उच्चैः महत् त्रिशूलं कलयन् धारयन्तम् । वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाण-

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
 उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरीघाग्नवलम्बसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
 सलीलमङ्गस्थितया गिरीन्द्रपुत्रया नवाष्टापदवलिभासा ।
 विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
 दृप्तान्धकप्राणहरं पिनाकं महासुरस्त्रोविधवत्वहेतुम् ।
 करेण गृह्णन्तमगृह्णामन्वैः पुरा स्मरद्गोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥

मित्यत्र वैकुण्ठकङ्कालकरालकायमिति पाठं वैकुण्ठस्य नारायणस्य कङ्कालिन अस्या
 करालः भीषणः कायो देहः यस्य तथाभूतं सर्वसंहारकत्वात्तथ्येति भावः । नरास्थि
 खण्डाभरणमित्यत्र सुरास्थिकण्डाभरणं सुराणां देवानाम् अस्थीन्वेव कण्डाभरणाणि
 गलमाल्यानीत्यर्थः यस्य तथाभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरातनीमिति । मुकुटं शिरीभूषणभूतं यदिन्दुशुद्धः तस्मात् वर्षन् गलन् यः
 सुधाभराणाम् अमृतचयानाम् ओषः प्रवाहः तस्मिन् आप्नवेन सन्तरणेन तत्सङ्गे
 नेत्यर्थः । लब्धा संज्ञा चेतन्यं यथा तथोक्तान् अतएव पुनः आश्वसन्तीम् उज्जी-
 वन्तीं ततश्च उच्चैर्गीतः वेदी यथा तथाभूतां पुरातनीं पूर्वकालीनां ब्रह्मकपालानां
 मालां सजं युगे युगे वहन्तां ब्रह्मणां संहारकत्वादिति भावः । कण्ठे उद्दहन्तं
 धारयन्तम् । उद्गीतवेदामित्यत्र उद्गीर्णवेदामिति पाठं स एवार्थः । मुकुटेन्दुवर्षत्
 सुधाभरीघाग्नवलम्बसंज्ञामित्यत्र मुकुटेन्दुवर्षत्सुधीषसप्रावनलम्बसंज्ञामिति पाठं
 मुकुटेन्दोः वर्षन् यः सुधीषः अमृतचयः तस्य सप्रावनेन सङ्गिनि लम्बसंज्ञा-
 मित्यर्थः ॥ १७ ॥

सलीलमिति । सलीलं सविलासं यथा तथा अङ्गस्थितया उत्सङ्गवर्तिन्या नवा-
 या अष्टापदवलिः स्पर्शलता तस्या इव भाः कान्तियस्यास्तादृश्या गिरीन्द्रपुत्रया गौथ्या
 परिस्फुरन्त्या परितः विकसन्त्या अचिररोचिषा विद्युता शरदभ्रखण्डमिव शरदं
 मन्धमिव विराजमानम् । नवाष्टापदवलिभासेत्यत्र नवाष्टापदतुल्यभासेति पाठं
 नूतनकाञ्चनसमकाल्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

दृष्टेति । दृष्टः यः अन्धकः तदास्थीऽसुरः तस्य प्राणहरं प्राणनाशनं महा-
 सुराणां याः स्त्रियः तासां विगता धवाः पतयः यासां तासां भावः विधवत्वं
 वैधव्यमित्यर्थः । तस्य हेतुं साधनम् अन्यैः अगृह्णन् गृहीतुमशक्यं पिनाकं खं

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिष्वविभङ्गिचितम् ।
 अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्बोध्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥
 शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
 नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥
 तथाविधं शैलसुताधिनाथम्
 पुलोमपुत्रोदयितो निरौघ्य ।
 आसीत् क्षणं क्षोभपरो नु कस्य
 मनो न हि क्षुब्धति धामधानि ॥ २२ ॥

धनुः करेण गृह्णन् तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य प्रीषणं दहन्मेव केलिः क्रीडा तं करोतीति तथोक्तं कामनिन्दनमित्यर्थः । महामुरस्त्रीविधवात्वहेतुमिति पाठे तथैवार्थः । अष्टमन्यैरित्येवासङ्गयूलमिति पाठे असक्तं केनापि सोढुमशक्यं शूलं यस्य तथामृतमित्यर्थः । पुरा स्मरप्रीषणकेलिकारमित्यत्र पुरासुरप्रीषण केलि-कारमिति पाठे पुरासुराणां विपुरवासिनामसुराणां प्रीषणकेलिकारं दहन्केलिकर-मित्यर्थः ॥ १८ ॥

भद्रासनमिति । काञ्चनं सौवर्णं पादपीठं यस्य तथोक्तं महार्होणां महामूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिभिः रचनाभिः चित्रं विचित्ररूपं भद्रं यमभासनम् अधिष्ठितं तथा चन्द्रमरीचिगौरैः चन्द्रकिरणधवले, चमरैः बालज्यजने, गणाभ्याम् उभय-पार्श्वयोः स्थिताभ्यामिति भावः । उद्बोध्यमानं सेव्यमानमिति भावः ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रेति । शस्त्रास्त्रयोर्विद्यानाम् अभ्यसने शिक्षायाम् एका केवला आस-क्तिरनुरागी यस्य तथाभूते अनवरतं शस्त्रविद्याम् अस्त्रविद्याञ्च अभ्यस्यतीत्यर्थः । सविस्मयैः असम्भवमेतत् षड्दिनज्ञातस्यार्भकस्येति चमत्कृतैरित्यर्थः । गणैः प्रमथ-वर्गः एव उपेत्य सुदृष्टे सुनिरोचिते तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन तदधिष्ठातृति भावः । नीराज्यमाने दीपमालया सेव्यमाने इति यावत् कुमारे सानन्दं यथा तथा निर्दिष्टे निहिते दृशी नेत्रे येन तादृशं सादरं कुमारं पश्यन्मित्यर्थः । नीराज्य-माने स्फटिकाचलेनेत्यत्र संवीज्यमानेऽम्बिकया चलेनेति पाठे अम्बिकया गीर्वाण-अञ्जलेन वसनप्रान्तेन संवीज्यमाने वायुमञ्जलेन सम्यक् सेव्यमानं इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथाविधमिति । पुलोमपुत्रोदयितः शोचोपतिः तथाविधं पूर्वोक्तप्रकारं शैल-

विकस्वरांभोजवनश्रिया तम्

दृशां सहस्रेण निरौक्ष्यमाणः ।

रोमालिभिः स्वर्गपति र्वभासे

पुष्पीत्कराकौर्ण इवान्धशाखी ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत् कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।

सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्त्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

सुताभिनाथं पार्वतीनाथं निरौक्ष्य चणं क्षीमपरः सम्भ्रान्तचित्त इत्यर्थः । आसीत् तद्याहि तु भीः धायां तेजसां धामि निलये कस्य जनस्य मनः न हि क्षुभ्यति ? न क्षीमं गच्छति ? अपि तु सर्वस्यैव मनःक्षीमः जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विकस्वरेति । स्वर्गपतिरिन्द्रः विकस्वरं प्रफुल्लं यत् अम्भीजवनं पद्मवनं तस्यैव श्रीयस्य तद्याभूतेन दृशां अचुप्रां सहस्रेण तम् ईश्वरं निरौक्ष्यमाणः पश्यन् पुष्पाणाम् उत्करेण समूहेन आकौर्णः आसशाखीव रसाज्ञतरुविव रोमावलिभिः रोमाक्षैः उपलक्षितः सन् वभासे ययमे । रोमालिभिः स्वर्गपतिर्वभासे इत्यत्र सर्वाङ्गजैर्वाद्युपति र्वभासे इति पाठे सर्वेषु अङ्गेषु नेत्राणि यस्य तद्याविधी द्युपतिः दिवस्थतिरिन्द्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दृष्टेति । महेन्द्रः दृशां अक्षुपां सहस्रेण महेशं दृष्ट्वा अतितराम् अतिशयेन कृतार्थः अभूत् । अथो महेशदर्शनानन्तरं सर्वेषु अङ्गेषु जातम् उद्भूतं विरूपमिव विरुद्धरूपमिव अतएव प्रियायाः श्रद्धाः कोपकरं मानजनकं तत् रोमहर्षणमिति शेषः विवेद अत्र । सपत्नीसम्भवात् रोमाक्षोऽयमिति अङ्गाकुलितत्वादिति भावः । कृतार्थोऽतितरां महेन्द्र इत्यत्र कृतार्थः खलु तेन शक्रः इति पाठे शक्र इन्द्रः तेन दृशां सहस्रेणोत्थर्थः ॥ २४ ॥

तत इति । ततः कनकारं पुरन्दर इन्द्रः कनकाद्रिसारं सुमेरुगिरितुल्यवत् धृतानि शिखितानि अस्त्राणि शस्त्राणि च येन तादृशं कुमारं महेश्वरस्य उपानिष्ठं समोपे वर्त्तमानं प्रेक्ष्य अवलोक्य मनसा शत्रोसारकस्य जयाशां जेष्यामि शत्रुमिच्छे बंधुपां प्रत्याशां बबन्ध धृतवान् ॥ २५ ॥

श्रीनीलकण्ठ ! व्यपतिः पुरोऽस्ति
 त्वयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।
 सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र !
 दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ॥ २६ ॥
 इति प्रवक्ष्याञ्जलित्व नन्दी
 निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
 प्रसादपात्रं पुरतो भविष्यु-
 रथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥
 पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यम्
 त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।
 प्रीत्या सुधासारनिधारिणैव
 ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

अथ युष्मेन देवमनुकूल्यग्राह्यं श्रुति । हे श्रीनीलकण्ठ ! व्यपतिः देवराजः
 ये प्रणामस्य अवसरं समर्थं प्रतीच्छन् प्राप्तुमिच्छन्तित्यर्थः । पुरः अयतः अलि
 र्छति । हे त्रिनेत्र ! हे महेश ! अत्र सहस्रनेत्रे इन्द्रे दृष्ट्वा दर्शनदानेनेत्यर्थः ।
 पादप्रगुणः प्रसादप्रवणः प्रसन्न इत्यर्थः भव । प्रणामावसरं प्रतीच्छन्तित्यत्र प्रणामा-
 वरञ्च पृच्छन्निति पाठान्तरम् । प्रसादप्रगुण इत्यत्र प्रसादप्रवण इति पाठा-
 न् ॥ २६ ॥

इतीति । अथ नन्दी हेमवेत्रं स्वर्णदण्डं कक्षाम् अभि प्रकीर्त्तये निधाय प्रकर्षेण
 ः कृतः अञ्जलिः येन तथामृतः पुरतः एव आगत्य प्रसादपात्रं भविष्युः सन्
 पारातिं ह्वयन् इति उक्तप्रकारं वाचम् उवाच ॥ २७ ॥

पुरेति । ततः नन्दिवाक्यान्तरं विलोकसेव्यः त्रिभुवनवन्द्यः त्रिपुरासुरारिः
 पुः प्रीत्या क्लृप्तं सुधानाम् आसारः धारासम्पातः धारासम्पात आसार इत्य-
 ः । तं निधारयति वर्धयतीति तथोक्तमेव विलोकनेन दर्शनेन सुरसङ्घसेव्यं सुर-
 ः वन्दनीयं सुरेन्द्रं पुरा प्राक् अनुजग्राह प्रथमं दृष्टिदानेनानुगृहीतवानित्यर्थः ।
 । सुरेन्द्रमित्यत्र सुधा सुरारिमिति पाठे सुधा हृष्येण असुराणाम् अरिं शत्रुमित्य-

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।

स्वर्गेकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २६ ॥

अनेकलोकैकनमस्कियार्हम्

महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।

भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः

पात्रं पवित्रं परमं वभूव ॥ ३० ॥

सुभक्तिभाजामधि पादपीठम्

प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।

ततः प्रणमुः पुरतो गणानाम्

गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥

गणोपनोति प्रभुणोपदिष्टे

नृपासने हिममये पुरस्तात् ।

मित्यर्थः । तिलोकमेव इत्यत्र तैलोक्यमेव इति पाठान्तरम् । सुधासारनिधिरिणेवेत्यत्र सुधासारविसारिणेवेति पाठे तथैवार्थः ॥ २८ ॥

किरीटेति । स्वर्गेकवन्द्यो देवः शचीपतिः जगतामेकवन्द्यं तं देवदेवम् आनमितेन अतएव किरीटस्य सुकुटस्य कोटिभ्यः अग्रेभ्यः च्युताः पतिताः पारिजातरूपुष्पोत्कराः कुसुमचया यस्य तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा प्रणनाम । किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणेत्यत्र किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्येति पाठान्तरम् । जगदेकवन्द्यमित्यत्र जगदेकदेवमिति पाठान्तरम् । तं देवदेवं प्रणनाम देव इत्यननाम देवः स सङ्ख्यनेव इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

अनेकेति । स त्रिदशानां देवानामीश्वरः अनेकलोकानां सर्वजगतामेकनमस्कियार्हम् एकवन्द्यं तं महेश्वरं भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः मनोरथसिद्धेः परं पवित्रं पात्रं भाजनं वभूव ॥ ३० ॥

सुभक्तीति । ततः इन्द्रप्रणामानन्तरं सुभक्तिभाजाम् अतिभक्तिमतं सुराणां गणाः गणानां प्रमथानां पुरतः अगतः पादपीठस्य चरणोपसनस्य प्रान्तक्षितिं अतिभक्तिमिम् अधिकृत्येत्यर्थः । नम्रतरैः अतिशयेनावगतैः शिरोभिः क्रमतः यथाक्रमं पुरारिं शम्भुं प्रणमुः प्रणतवन्तः ॥ ३१ ॥

प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः

प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥

क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन

सम्भाविताः सस्मितमोक्षरेण ।

उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता

दृग्योचरे तस्य सुराः समयाः ॥ ३३ ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्

गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः ।

कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्

ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥

गणोपनोते इति । सुरेन्द्रः प्रभुणा हरेण उपदिष्टे निर्दिष्टे गणोपनीते प्रमथा नीते हेममथे सौवर्णे नृपासने प्रस्तात् प्रभुतमलमित्यर्थः । उपविश्य प्रमदं प्रकृतम् आनन्दं प्राप, हि तथाहि प्रभुप्रसादः कस्य जनस्य मुदे आनन्दाय न ? अपि तु सर्व-
श्रेष्ठानन्दाय भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासानुकारः । प्रभुणोपदिष्टे इत्यत्र प्रभुणोपदिष्ट इति पाठे प्रभुणा हरेण उपदिष्टः इती निमीदिति दत्ताभ्यनुज्ञ इत्यर्थः । नृपासने इत्यत्र युभासने इति पाठान्तरम् । प्रमदमित्यत्र प्रमुदमिति पाठे तथैवार्थः ॥ ३२ ॥

क्रमेणेति । अन्येऽपि समयाः सुराः ईश्वरेण सस्मितं विलोकनेन सम्भाविताः सम्भा-
विताः अतएव तोषविशेषं कृषातिशयमाप्ताः सन्तः क्रमेण तस्य ईश्वरस्य दृग्योचरे समल-
मित्यर्थः उपाविशन् । सुराः समया इत्यत्र पुरः समिता इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अथाहिति । अथ सर्वेषामुपवेशनानन्तरं देवः शङ्करः बलवैरी बलामुरग्रत-
रिन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तान् गीर्वाणवर्गान् देवगणान् कृताञ्जलीकान् असुरैरभि-
भूतान् निर्जितान् अतएव ध्वस्ता विलुप्ता श्रीः येषां तथाभूतान् तथा श्रान्तानि
कान्तानि विषयानीत्यर्थः । मुखानि येषां तथाविधान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा करुणया कृपया
आर्द्रं चेत् यस्तथाभूतः सन् आह अत्रवीत् । गीर्वाणवर्गानित्यत्र गीर्वाणमुख्या-
निति पाठे गीर्वाणमुख्यान् देवदत्तानित्यर्थः । असुराभिभूतान् ध्वस्तश्रियः श्रान्त-
मुखानित्यत्र असुरैर्विधूतान् ध्वस्तप्रियान् श्रेष्ठं मुखानिति पाठे असुरैः तारकादिभिः

अहो वतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो ! वीरवरायुधानाम् ।
 हिमोदविन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥
 स्वर्गौकसः ! स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ समहन्तसेऽपि ।
 चिह्नं चिरोदं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥३६॥
 दिवौकसो ! देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
 यूयं कुतः कारणतत्परध्वं महीतले मानभृती महान्तः ॥३७॥
 अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तद्वैवतं धाम निकामरम्यम् ।
 कक्षादकस्मान्निरगाद्भवद्भ्रात्रारजितं पुण्यमिवापचारात् ॥३८॥

विधूतान् अशितान् । ध्वसानि विनष्टानि प्रियाणि स्वच्छन्दविहारादीनि येषां
 तान् । शीर्षानि क्षीणानि मुखानि येषां तथोक्तान् इति पर्यवसानम् ॥ ३४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यम् । हे दिवौकसः देवाः ! वीरैर्निघ्नन्ते काश्यपे
 इति वीरवराधि वीरैः सृष्टधीयानोत्थयैः । आयुधानि अस्त्राणि वज्रादीनीति
 वातत् वेपां तादृशानाम् अतएव अनन्तपराक्रमाणां असौमसामर्थ्यानां वः युष्माकं
 मुखानि हिमोदविन्दुभिः शिशिरवारिविन्दुभिः ग्लपितस्य ग्लानिं नीतस्य पद्मस्य
 दैन्यं दीर्घत्वं किं कथं दधते धारयन्ति ? वत खेदे एवंप्रपन्नं युष्मान् दृष्ट्वा खेदं
 गतोऽस्मीति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गौकस इति । हे स्वर्गौकसः ! स्वर्गवासिनः ! स्वपुण्यराशौ निजपुण्यपुञ्जं
 समहन्तसेऽपि समधिकेऽपि अक्षयेऽपीत्यर्थः । सति किं कथं स्वर्गात् परिच्युताः
 भट्टाः ? यूयमिति शेषः । तु किन्तु एते यूयं निजाधिपत्यस्य स्वपदस्य चिरोदं
 चिरगृहीतं चिह्नं कृतचामरादिकं न परित्यजध्वं न परित्यजध्वं । चिह्नधारणेऽपि
 कथं पदस्य इति भावः । न तु इत्यतः वतेति पाठे एते यूयं चिरोदं निजाधि-
 पत्यस्य चिह्नं परित्यजध्वं परित्यक्तवन्त इत्यर्थः । अतीते लोट्प्रयोग आत्मनेपदस्य
 महाकविप्रयोगात् सीदस्यम् । वत खेदे एतद्दर्शनेन खेदमनुभवामीति भावः ॥३६॥

दिवौकस इति । इति । हे दिवौकसः ! कुतः कारणतः कक्षात् सेवीः
 मानभृताः मानवन्तः महान्तः यूयं देवगृहं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणताम्
 अवाप्ताः अन्तः महीतले चरध्वं चरथ ? ॥ ३७ ॥

अनन्यसाधारणसिद्धिमिति । अस्मैषां साधारणं सत् सिद्धं न मवतीत्यनसाधार-

दिवीकसो ! वो हृदयस्य कक्षात्
तथाविधं धैर्यमहार्यं मार्थाः ! ।
अंगादगाधस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मातितापादिवशादिवाभः ॥ ३८ ॥
सुराः ! सुराधीशपुरःसराणाम्
समोयुषां वः सममातुराणाम् ।
तद्भूत लोकत्रयजित्वरात् किम्
महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निषेष्टुमेकोऽहमलं भविष्युः ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ॥ ४१ ॥

असिद्धं' निकामरस्यम् अतिमनीषरं तत् लघैरुन्नतं चिरार्जितं देवतं देवसम्बन्धि-
धानं स्थानम् अपचारात् पापानुष्ठानात् पुण्यमिव भवदभ्यः कक्षात् अकक्षात्
सहसा निरगात् भटमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

दिवीकस । हे आर्या मान्वा दिवीकसः ! वो युष्माकं तथाविधम् अलीकक्षा-
मान्यमिति यावत् अहार्यं हृदयस्य धैर्यम् अगाधस्य अतलस्पर्शस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मस्य अतितापादिवशात् अथ इव जलमिव कक्षात् अगात् विलुप्तम् ॥ ३८ ॥

सुरा इति । हे सुराः ! सुराधीशः देवराजः पुरःसरो येषां तथोक्तानाम् अज-
यानामिति भावः । सम युगपत् समीयुषां समागतानां आतुराणां विरुद्धानां वः
युष्माकं लोकत्रयस्य विभुवनस्य जित्वरात् जेतुः महासुरात् तारकतः तारकात्
विरुद्धं विरोधः किं ? तत् भूत कथयत ॥ ४० ॥

पराभवमिति । एकः केवलः अहं तस्य महासुरस्य पराभवं निषेष्टुं' निरर-
यितुम् अलं भविष्युः समर्थो भवामि । तथाहि महाम्बुदात् महामिघात् अन्तः
अपरो जनः वनानां दावानलेन यः प्लोषः दाहः स एव विपत्तिः आपदः तां हरति
किम् ? हर्तुं शक्नोति किम् ? नैवेत्यर्थः । प्रतिवक्षूपमालङ्कारः तदुक्तं प्रतिवक्षूपमा
सा स्याद बाह्ययोग्यसाव्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते वृथ-
मिति । महाम्बुदात् किं हरते वनानामित्येवमारण्यस्य हर्तुं जलदात् प्रभुः किमिति

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
 सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥४२॥
 ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।
 भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥४३॥
 ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणाखलितप्रभेण ।
 भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वज्ञ ! सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥
 दुर्वारदीरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
 तदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वद किं न वेत्सि ॥४५॥

पाठे जलदात् मिषादन्यः अरख्यस्य दावानलप्रोषविपत्तिं हर्तुं प्रभुः समर्थः किम् ?
 नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इतीति । मन्मथमर्दनेन कामशामनेन हरेण इति ईरिते कथिते सति सुरेन्द्र
 प्रमुखाः सुराः आश्रुसन्तः आश्वासं लभमाना इत्यर्थः । सान्द्रैः निविडैः प्रमोदा-
 श्रुभिः हर्षवाचैस्तारङ्गितेषु आश्रुतेषु मूर्धेषु सत्वर सद्यः श्रियं शोभाम् उल्लासमि-
 त्यर्थः । दधुः प्लुतवन्तः ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे अवसानं
 लब्धे प्राप्ते अवसरे सुरेन्द्रः जगाद उक्तवान् । युक्तञ्चेत्तदित्याह अवसरे समर्थे
 प्रयुक्ताः उक्ता वाचः फलाविष्टः फलपूर्णः यः महोदयः तस्मै ध्रुवं निश्चितं भवन्ति ।
 फलं साधयन्ति खलित्वर्थः ॥ ४३ ॥

ज्ञानप्रदीपेनेति । हे सर्वज्ञ सर्वान्तर्यामिन् ! यत् किञ्चित् वस्तु भूतम् अतीतं
 भवत् वर्त्तमानं भावि भविष्यच्च, तत् सर्वं तमोपहेन मोहान्धकारध्वंसिना अविनश्वरेण
 अच्युतेण अखलिता अचीणा प्रभा यस्य तादृशेन ज्ञानप्रदीपेन तत्त्वज्ञानरूपालीकेन
 तव गोचरं विदितम् ॥ ४४ ॥

दुर्वारिति । दुर्वारेण निवारयितुमशक्येन दीष्णीर्वाहोरुद्यमेन बलविक्रमेणेत्यर्थः ।
 दुःसहः दुर्घर्षः तेन ईशतां विलीकाधिपत्यम् आप्तवता प्राप्तेन अतएव अमराणां
 देवानां घस्मरेण भक्षकेण जिवेति भावः । तारकेण अमी वयं दिवोऽपि स्वर्गादपि
 यत् निरस्ता निराकृताः, तत् किं न वेत्सि न जानासि वद अपितु जानास्येव
 सर्वज्ञत्वादिति भावः । दुर्वारदीरुद्यमदुःसहेत्यत्र दुर्वारदीर्घदुःसहेनेति पाठे

विधेरमोघं स वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।

सुरान् शेषानहकप्रमुख्यान् दीर्घण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥४६॥

स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥

अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत् सुदुःसहं तस्य पराभवार्त्तिम् ।

विषेहिरे हन्त हृदन्तशल्यमाग्नानिवेशं त्रिदिवीकसोऽमी ॥४८॥

दुर्गारः यः दीर्घो दुष्टो मदः तेजः तेन दुःसहः तेन । तदीशतामाप्तवन्त्येव तदीश-
नन्तात्मपदादिति पाठे वदेत्यत्र वनेत्यत्र च पाठे ननु सम्बोधने, ननु ईश !
अमी वयम् आत्मपदात् यत् निरस्ताः तत् किं न वेत्ति ! तव सर्वज्ञतया एतद् ज्ञाने
अस्मादुपेक्षणं खेदकरमिति भावः ॥ ४५ ॥

विधेरिति । स तारकः विधेः ब्रह्मणः सकाशात् अमीषम् अव्यर्थं वरप्रसादं
प्रसन्नतया दत्तं वरमित्यर्थः । आसाद्य प्राप्य सद्यः तत् चणं जगतां जिगीषुः
त्रयाभिलाषौ तथा दीर्घादीर्घण्डेन प्रतापेन चण्डः अतितीक्ष्णः सन् अहं प्रमुख्यः
प्रधानं येषां तपोज्ञानं अहकप्रमुख्यान् अशेषान् सर्वान् सुरान् तृणाय मनुते
गच्छयति । स वरप्रसादमित्यत्र सुवरप्रसादमिति पाठे सुवरप्रसादं श्रीभक्तं वर-
प्रसादमित्यर्थः । सुरान् शेषानहकप्रमुख्यान् दीर्घण्डचण्ड इत्यत्र सुरान् स जम्भारि-
मुख्यान् प्रचण्डदीर्घण्डचण्ड इति पाठान्तरम् अर्थस्तु सुगज एव ॥ ४६ ॥

स्तुत्येति । पुरा पूर्वम् अस्माभिः स्तुत्या उपासितेन आराधितेन पितामहेन
नः अस्माकम् इति निरूपितं निर्द्धारितं किं तदित्याह सेनापतिरिति स्मरारातेः
हरस्य सुतः संयति संग्रामे सेनापतिः सन् एतम् दैत्यं तारकं पुरा निहन्ति
हनिष्यतीत्यर्थः । निकटागामिके पुरेभ्यः पुराणी भविष्यदर्थे । लट्-
प्रयोगः ॥ ४७ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं ततोऽनन्तरं ततः प्रभृति ब्रह्मणो वरदानादार-
भ्येति यावत् अद्य यावत् एतत्कालपर्यन्तम् अमी त्रिदिवीकसः देवाः तस्य तारकस्य
सुदुःसहं पराभवार्त्तिं पराजयपीडां तथा हृदन्तशल्यं हृदयान्तःशल्यरूपमित्यर्थः ।
आग्नानिवेशम् आग्नादानं विषेहिरे सोदवन्तः । हन्तेति खेदपूषकम् एतत्
तत्पीडनमतिखेदकरमिति भावः ॥ ४८ ॥

निदाघधामक्लमविल्वानां नवीनमश्वोदमिवौषधीनाम् ।
 सुनन्दनं नन्द नमात्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ॥ ४८ ॥
 त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशब्दं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
 अस्माकमेषां पुरतो भवन् सन् दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥ ५० ॥
 महाहवे नाथ ! तवास्य सूनोः शस्त्रैः शितैः कृतशिरोधराणाम् ।
 महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥
 महारणक्षौणिपशूषहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
 वन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेणिप्रमोचं सुरलोक एषः ॥ ५२ ॥
 इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुष्टोऽष्टतजातरोधः ।
 कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्वभाषे ॥ ५३ ॥

निदानेति । हे देव ! निदाघम् उष्णं धाम यस्य तस्य निदाघघातः सूर्यस्य
 क्लमेन तापेन विल्वानां क्लान्तानां शुष्काणामिति यावत् औषधीनां लताविशेषा-
 णाम् औषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा इति मनुः । नवीनम् अश्वोदमिव
 नः अस्माकं तापनिहतये इति भावः । आत्मानः स्वस्य सुनन्दनम् एतं नन्दनं
 कुमारं त्वं स्वयं सेनान्यं सेनापतिम् आदिश आज्ञापय ॥ ४८ ॥

बेलीक्येति । यः कुमारः एषामस्माकं पुरतः युधि अयगामी भवन् सेनापतिः
 भवन् सन्नित्यर्थः । त्रैलोक्यलक्ष्माः हृदयस्य एकमद्वितीयं शब्दं शल्यभूतं तं महा-
 सुरं समूलं यथा तथा उत्सृज्य उत्सृज्य दुःखापहारं तापशान्तिं विधत्ते करोति
 अविलम्बमेव विधास्यतीति वर्तमानसामीप्ये लट्प्रयोगः । एतं नन्दनमिति
 पूर्वेणाश्रयः । भवन् सन्नित्येव भविष्यति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

महाहवे इति । हे नाथ ! महाहवे महारणे अस्य तव सूनोः पुत्रस्य शितैः
 तीक्ष्णैः शस्त्रैः कृतशिरोधराणां क्षिप्रशीवाणां महासुराणां रमणीविलापैः एता
 दश दिशः मुखरीभवन्तु ध्वनिताः सन्तु ॥ ५१ ॥

महारणेति । तत्र असुरे तारके तव आत्मजेन सुतेन महती यः रणक्षौ-
 रणभूमिः तस्याः पश्यत् उपहारीकृते सति निहते सतीति भावः । एष सुरलीकः
 देवर्षिः वन्दिस्थितानां बन्धनागारवर्त्तिनीनां सुदृशां सुराङ्गनामामिति यावत्

अहो अहो देवगणाः ! सुरेन्द्रमुख्याः ! शृणुध्वं वचनं ममैते ।
 विचेष्टते शङ्कर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां सुताद्यैः ॥५४॥
 पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्रायाः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।
 तत्रैष हेतुः खलु तदभवेन वीरेण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥
 अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।
 निघ्नन्तु शत्रुं सुरलोकमेष भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सहेन्द्रः ॥५६॥

वैष्णोप्रसीचं वैष्णोमीचनं करीतु । वैष्णोप्रसीचमित्यत्र वैष्णोप्रसीकमिति पाठः
 स एवार्थः ॥ ५३ ॥

इत्यमिति । सुरेन्द्र इत्यत्र वदति सति स्मरारिः भूतानामधिपतिः सरारे
 स्मारकस्य दुष्टेष्टितेन अत्याचारेण तच्छ्रवणेनेति भावः । जातरीषः कुपित इत्यर्थः
 तथा तेषु विदग्धेषु देवेषु कृतानक्रम्यः सदयः सन् भूयोऽपि पुनरपि वभार्थ
 उवाच ॥ ५३ ॥

अहो इति । अहो अहो इति सम्बोधनयुक्तनकां हं सुरेन्द्रमुख्याः देवगणाः ।
 एते यूयं मम वचनं शृणुध्वम् । एष शङ्करी देवः सुताद्यैः पुत्रादिभिः साङ्गमित्यर्थः ।
 भवतां कार्याय सज्जः सन् विचेष्टते प्रवर्तते । अहं सान्त्वय एव भवतां कार्यायां
 विचरामीति भावः । देवः कार्याधिक्यत्वं देवकार्यायेति भवतां सुताद्यैरित्यत्र
 मगणः शुभायेति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मया नियतात्मनापि वशिनापीत्यर्थः योगिनां दारपरि-
 यहाकर्तव्यत्वेऽपीति भावः । गिरीन्द्रपुत्रायाः गीर्थाः अयं परिग्रहः स्वीकारः पाणि-
 ग्रहणमित्यर्थः अकारि कृतः तदभवेन तस्यां जातेन वीरेण एष शत्रुस्मारकः यद-
 वध्यते, एष खलु एष एव तव गिरीन्द्रपुत्रायाः परिग्रहे हेतुः कारणम् । तत्रैष
 हेतुरित्यत्र तत्रैकहेतुरिति पाठान्तरम् । यदवध्यत इत्यत्र यद्वध्यत इति
 पाठान्तरम् ॥ ५५ ॥

अवेति । अत्र विषये तत् युष्माकं सत्पुत्राभ्यर्थनमित्यर्थः । उपपन्नं युक्तम्
 उचितमित्यर्थः अमी भवन्तः एनं कुमारं पृतनापतित्वे सैन्यापत्ये नियुज्य शत्रुं
 तारकं निघ्नन्तु नाशयन्तु । एष इन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं
 भुनक्तु पाशयतु । तदमी इत्यत्र मदित इति पाठान्तरम् । निघ्नन्तित्यत्र निघ्नन्तु
 इति पाठे एष सैन्यापतिः शत्रुं निघ्नन्तित्यर्थः ॥ ५६ ॥

इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसङ्गरमहोक्षबोक्षकम् ।
 नन्दनं हि जहि देवविदिषं संयतीति निजगाद शङ्करः ॥५७॥
 शासनं पशुपतेः स कुमारः स्त्रीचकार शिरसावनतेन ।
 सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥
 असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
 गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति का खलु वीरसूः

॥ ५८ ॥

सुरपरिवृद्धः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-
 बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।

इतीति । भगवान् शङ्करः इति उदीर्य उक्ता घोरसङ्गरः महासंयाम एव
 महोक्षकः तत्र उक्तुं तं नन्दनम् आनन्दजनकम् आत्मजं कुमारं संयति युद्धं
 देवशत्रुं तारकं जहि नाशय इति निजगाद उवाच हिशब्दः पादपूरणार्थः ।
 नन्दनं हि जहि देवविदिषमित्यत्र नन्दनेहि जय देवविदिष इति पाठे हे नन्दन ।
 एहि आगच्छ देवविदिषः देवशत्रून् जय इति निजगादेत्यन्वयः रघोः उता-
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

शासनमिति । सः कुमारः अवन्तेन शिरसा पशुपतेः शासनम् आदेशं
 स्त्रीचकार जयाह । तथाहि सर्वथैव सर्वेषु प्रकारेण पितरि भक्तिमतां जनानाम्
 एष एव पिताज्ञापालनमेव परमः महान् धर्मः खलु । शिरसावनतेनेत्यत्र शिरसा
 वितनेनेति पाठान्तरम् स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

असुरेति । विबुधानां देवानामौश्वरे पशुपतौ असुरैः सद्य युद्धविधौ संशाम-
 व्यापारे आत्मजं पुत्रम् इति वदति नियुज्याने इत्यर्थः । सति गिरिजया नौध्यां
 मुमुदे वृष्टं तथाहि का वीरसूः वीरजननी सुतस्य विक्रमे लक्ष्मणे इति यावत् सति
 न नन्दति न ह्वयति ? अपि तु सर्वैव नन्दतीत्यर्थः । पूर्वतस्तत्र सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपीऽर्थालारम्भात्तत्प्राकारः । वदतीति तमात्मजमित्यत्र वदति प्रियमात्मज-
 मिति न नन्दति का खलु वीरसूरित्वेन न किमु नन्दति संयति वीरसूरिति पाठा-
 न्तरम् द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सुरेति । सुरार्था परिवृद्धः प्रभुरिन्द्रः प्रौढं प्रकृष्टं वीरम् उमापतेः हरस्त

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्

ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे मंहाकाव्ये

कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

जह्नीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर ! वत्स ! ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

कुमारं बलवताम् अमरारातीनाम् असुराणां याः स्त्रियः तासां दृशां नेत्राणाम्
अञ्जनस्य कञ्जलस्य भञ्जनं निराकरणमित्यर्थः । असुरघातनमिति भावः । अत-
एव जगताम् अभयदं परित्राणकरं प्राप्य सद्यस्तत्क्षणं प्रमोदपरोः हर्षनिर्भरः अभवत्
हि तथाहि अभिमते मनोरथे ध्रुवं निश्चयेन पूर्णं सति को वा जगः मुदा आन-
न्देन न माद्यति न उल्लसति ? सर्वं एव माद्यतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषममर्धन
रूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम्, न समरसलागः षड्वेदैर्द्वैर्हरिणी
मतेति लक्षणात् ॥ ६० ॥

इति द्वादशः सर्गः ।

प्रस्थानेति । ततः अनन्तरं स कुमारः प्रस्थानं प्रयाणं युक्तयावेति यावत् तस्य
काले उचितः चारुर्जनोद्दरः वेषः धनुःशरवर्मादिधारणरूप इति भावः । यस्य
तथाभूतः स्वर्गिणां देवानां वर्गेर्गणैः अनुगम्यमानः सन् नतेन शिरसा त्रैलोक्य
भर्तुः ईश्वरस्य पादौ प्रणनाम । अस्मिन् सर्गे उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

जह्नीति । ईशः शत्रुः हि वत्स ! हि वीर ! समरे युद्धे इन्द्रस्य शत्रुं तारकं
जहि नाशय, अमरेशस्य इन्द्रस्य पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः । स्थिरत्वम् अभयत्वं नय

प्रह्नीभवन्नन्तरेण सूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स्वमातुः ।
 तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रवृष्टिस्तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥
 तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रेः श्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
 शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥४॥
 उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतुः
 शृङ्खलुचेताः समरोत्सवस्य ।
 आपृच्छ भक्त्या गिरिजागिरीशौ
 ततः प्रतस्थेऽभि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥
 देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवीकसोऽपि ।
 प्रदक्षिणोक्तस्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥६॥

प्रापय । इति इत्यन् आशिषा प्रणमन् तं पुत्रं सूर्ध्नि शिरसि उपाघ्राय सुता
 उर्वेण अभ्यनन्दत् अभिनन्दयामास अन्तर्भूतस्थर्थोऽयं नन्दधातुः ॥ २ ॥

प्रह्नीभवन्निति । स कुमारः प्रह्नीभवन् नमः सन्नित्यर्थः नमन्तरेण अतिविनयेन
 सूर्ध्ना शिरसा मातुः जनन्या गौर्या अङ्घ्रियुगं चरणयुगलं नमश्चकार । तस्याः मातुः
 प्रमोदाश्रुपयसाम् आनन्दवाच्यवारीणां प्रवृष्टिः प्रपूर इति पाठान्तरं प्रवाह इत्यर्थः ।
 तस्य कुमारस्य वीरवरस्य सेनापतेः सेनापत्यस्येत्यर्थः । भावप्रधानी निर्देशः अभि-
 षेकः अभवत् ॥ ३ ॥

तमिति । सुतवत्सला सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं सुतम् अङ्गम् आरीप्य
 गाढम् आश्लिष्य आविह्य शिरसि उपाघ्राय च जगाद उवाच हे वत्स ! शत्रुं जित्वा
 वीरसूं मां कृतार्थीकुरु अन्वर्थनाम्नौ कुरु । हिमाद्रेरिह स हिमाद्रेरिति पाठा-
 न्तरम् ॥ ४ ॥

उद्दामेति । ततः पिचोराशीर्वादानन्तरम् उद्दामस्य उद्दतस्य दैत्येशस्य तार-
 कस्य विपत्तिहेतुः नाशकारणं तथा समरोत्सवस्य शृङ्खलु प्रियमिति यावत् चेत्
 यस्य तथाभूतः संयामोत्सवप्रिय इत्यर्थः । कुमारः गिरिजागिरिशौ मीरीमहेश्वरी
 भक्त्या आपृच्छ सन्धाय अभिदिवं स्वर्गम् अभिप्रतस्थे चचाळ ॥ ५ ॥

देवमिति । ततः अनन्तरं नाकनाथः सुरपतिः पूर्वं प्रथमः देवो तदीक्षाः

अथ व्रजङ्गिस्त्रिदशैरशेषैः स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्त्रैः ।
 नभो बभासे परितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥७॥
 रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
 नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥८॥
 गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
 उत्तोर्यं नक्षत्रपथं मुहूर्तात् प्रपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥९॥
 ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।
 सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥१०॥

समन्ताः विदिषीकस देश अपि देव महेश देवी गिरिजाश्च प्रणय्य प्रदक्षिणीकृत्य
 च अथ अनन्तरं तं कुमारम् अनुजग्मुः अन्वगच्छन् ॥ ६ ॥

अथेति । अनन्तरं व्रजङ्गिः गच्छद्भिः अशेषैः समस्तैः स्फुरद्भिः प्रभामण्डलैः
 कान्तपुञ्जैः भासुराः लज्जलाः तथोक्तैः तैः विदशैः देवैः दिवापि दिवसेऽपि उग्रैः
 दौर्गैः नक्षत्रगणैरिव परितः समन्तात् विकीर्णं व्याप्तं नभः अनशील बभासे
 दिदीपे । उपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

रराजिति । व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये अधिकाभिः कान्तिभिः
 प्रभाभिः कान्तः समुज्ज्वलः कुमारः नभोऽन्ते गगनान्तरे नक्षत्रताराग्रहमण्डलानां
 मध्ये त्रियामारमण इव मिश्रानाथ इव रराज शुशुभे । त्रियामारमण इत्यत्र
 त्रियामादयित इति पाठान्तरम् । नभोऽन्ते इत्यत्र नभोऽन्तरिति पाठान्तरम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

गिरीशेति । अद्यानन्तरं पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिरादित्येतां तथोक्ताभे
 देवाः गिरीशगौरीयाः तनयेन कुमारैश्च सार्धं मुहूर्तात् अथात् नक्षत्रपथम् आकाशम्
 उत्तोर्यं अतिक्रम्य आत्मनीनं स्वीयं लोकं स्वर्गमित्यर्थः प्रपेदिरे प्राप्ताः । लोक-
 आत्मनीनमित्यत्र स्त्रीलक्षणे मुनीनामिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

ते इति । ते समग्राः सुराः महासुराश्च यः वायः मयं तस्य वशंवदत्वात्
 शीघ्रत्वात् चिरकालात् बहुकालात् परं दृष्टं अत्रूपासधिकृतत्वादिति भावः ।
 स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न विषेहिरे न शक्नुः, तत् तस्मात् अथ व्यलम्बन्त

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।
 इत्थं सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥
 सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।
 दध्नुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरान्ताम् ॥ १२ ॥
 सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो भविष्युः ।
 स तारकापातमपेक्षमाणो रणप्रवीरो हि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
 भीत्यालमद्य त्रिदिवीकसोऽभी स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।
 अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो वः खलु दृष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

विलम्बं चक्रुः समया इत्थं समस्ता इति पाठान्तरं पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गमन्
 डारः तदुक्तं हेतोर्वोक्तपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ १० ॥

पुर इति । सुराः देवा भीताः सन्तः तत्क्षणमेव त्वं पुरः अयतः भव गच्छ
 त्वर्थः । पुरः अयतः भवामि गच्छामि, अहं पुरोगः अग्रगामी नास्मि न भवामि न
 पुरःसरः अग्रगामी इत्थम् अनेन प्रकारेण स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं विवादं परस्परमि
 श्रंशः वितेनुः चक्रुः । सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गमित्यत्र विषा तेन कृते स्वर्ग
 स्वर्गं इति पाठे तेन विषा शत्रुणा तारकेण स्वर्गं स्ववश्यं स्वाधीने कृते सतीत्यर्थः ॥

सुरालयेति । ते देवाः सुरालयस्य स्वर्गस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुकं
 औत्सुक्यं बहुकालानधिकारिणादर्शनादिति भावः । तेन हेतुना मुदा अथ
 दर्शनं प्राप्यते इत्यानन्देनेति भावः । शुचिस्मेराणि विमुग्धविकासानीत्यर्थः । विम
 चनानि येषां तथाभूताः सन्तः कुमारस्य मुखारविन्दे द्विषदभ्यः शत्रुभ्यः यत्साम
 भयं तेन कातरः अन्तः प्रान्तभागः यस्यास्तादृशीं दृष्टिं दध्नुः पातयामासुरित्यर्थः ।
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमण्डारः । सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मे
 रविलोचनास्ते इत्यत्र सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्वेति पठ
 न्तरं द्विषत्साध्वसकातरान्तामित्यत्र द्विषत्साध्वसकातरास्ते इति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

सहेल्लेति । ततः अनन्तरं रणप्रवीरः सहेलेन सत्रिलासेन हासिन कुपि
 शीमितः आननमेव इन्दुचन्द्रो यस्य तथाभूतः स कुमारः पुरतः अयतः भवि
 अग्रगामी भवितुमिच्छुः तारकस्य आपातम् उपस्थितिम् अपेक्षमाणः सन् प्रती
 माद्य इत्यर्थः । सुरान् देवान् अवोचत् अत्रवौत् द्विशब्दः पादपूरणार्थः ॥ १३ ॥

भीत्या इति । भीत्या मथेन अलं भयं मा कुर्वत, अभी त्रिदिवीकसः स्वर्गवा

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं वक्षति यस्य चण्डम् ।
 इहैव तच्छोषितपानकेलिमज्जाय कुर्वन्तु शरा ममेते ॥ १५ ॥
 शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।
 स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशताम्बुदं वः ॥ १६ ॥
 इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यबधाय युद्धोक्तुं कामानसस्य ।
 सर्वे शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसा मनन्द ॥ १७ ॥

रवनः सद्यः सत्वरं स्वर्गं प्रविशन्तु । वः युष्माकं दृष्टपूर्वं पूर्वं दृष्टः शत्रुः महा-
 प्रसारकः अत्रैव अस्मिन्नेव स्थाने मे मम दृक्पथं नेत्रपथम् एतु आगच्छतु खलु ।
 दृष्टपूर्वं इत्यत्र कालदृष्ट इति पाठे कालेन दृष्टः अवलोकितः आसन्नकाल
 ल्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वर्लोकेति । यस्य चण्डम् उग्रं दोर्मण्डलं बाहुमण्डलं स्वर्लोकस्य लक्ष्म्याः
 प्रथः कचानां केशानां कर्षणाय वज्रानि चलति यः स्वर्गप्रियं जहारेति भावः ।
 म एते शराः इहैव अज्जाय भटिति तस्य शोषितपानं रक्तपानमेव केलिः क्रीडा
 कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

शक्तिरिति । असौ अहतः अव्याहतः प्रचारः गतिः यस्यासादृशी कचिदप्य-
 क्षितेति भावः । प्रभावः सामर्थ्यं सारः स्त्रिराशः यस्याः तथाक्ता सारी बले
 शराश्चि चेत्यमरः । सुष्ठु महसां तेजसां प्रसारः स्वरूपं यस्याः तथाभूता स्वर्लो-
 कलक्ष्म्याः स्वर्गप्रियः विपदम् आपदम् अवहरन्तीति तथाविधा विपन्नाश्रिणीत्यर्थः ।
 क्तिः अस्त्रविशेषः अरेः शत्रोः तारकस्य शिरः हरन्ती पातयन्ती वः युष्माकं सुदम्
 मनन्दं दिशताम् ददातु । विपदावहारेरित्यत्र विपदा सङ्घारेरिति पाठे विपदा
 च अरेः शिरः विपदम् अरिशिरश्चेत्यर्थः । हरन्तीत्यन्वयः । दिशताम्बुदं दिशतां
 क्षमिति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

इतीति । सर्वे गीर्वाणवृन्दं दैत्यबधः दैत्यबधाय युद्धोक्तुं कामानं यस्य तथा-
 तस्य अन्धकारिः शङ्करः तस्य सुतस्य इति एवंरूपेण वचसा शुचिस्मेराणि सुनि-
 लवसिताति मुखारविन्देषु यस्य तथाभूतं सत् मनन्दं जहर्ष । युद्धोक्तवमान-
 श्येत्यत्र वद्धोक्तवमानस्येति तथा शुचिस्मेरमुखारविन्दमित्यत्र सुस्मेरमुखारविन्द-
 इति च पाठान्तरम् ॥ १७ ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसम्पुल्लसहसनेनः ।
 तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुच्छनं चारु चकार शक्रः ॥ १९ ॥
 घनप्रमोदाश्रुतरङ्गिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।
 अथो अचुम्बद्विधिरादिद्वहः षडाननं षट्सु शिरःसु चित्रम् ॥ १९ ॥
 तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारिः ।
 आनन्दयन् वीर ! जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसङ्गाः ॥ २० ॥
 दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।
 निरुच्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

सान्द्रेति । शक्रः इन्द्रः सान्द्रात् प्रमोदात् प्रहृष्टात् पुलकेन रोमाञ्चेन उपगूढः
 आहतशरीर इत्यर्थः । सर्वेषु अङ्गेषु सम्पुल्लानि सहस्राणि नेत्राणि यस्य तथोक्तः
 सन् तस्य कुमारस्य उत्तरीयेण निजाम्बरेण निजवसनेन चारु मनोज्ञं यथा तथा
 निरुच्छनं वाससः परिवर्त्तनम् चकार । सान्द्रप्रमोदादित्यत्र सान्द्रप्रमोद इति सशः
 उल्लसत्पुल्लसहसनेन इत्यत्र सर्वाङ्गसंलसत्पुल्लसहसनेन इति पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

घनेति । अथो अनन्तरम् आदिद्वहः वृषायणीर्विधिः ब्रह्मा प्रचुरः समधिक
 प्रसादः प्रसन्नता येषां तथोक्तः प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः । घनेन सान्द्रेण प्रमोदः
 प्रकटहर्षेण यानि अयूणि वाण्याणि तैः तरङ्गितानि आश्रुतानि अक्षीणि नेत्राणि
 येषां तथाभूतैः चतुर्भिः मुखैः षडाननं कुमारं षट्सु शिरःसु आननेषु चित्रं मनो-
 यथा तथा अचुम्बत् । प्रचुरप्रसादैरित्यत्र प्रचुरप्रमोद इति अङ्गी अचुम्बदित्यत्र
 क्रमाशुचुम्बे इति चित्रमित्यत्र हर्षादिति च पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

तमिति । गन्धर्वविद्याधरसिद्धानां सङ्गाः गणाः मुदा हर्षेण तं त्रिपुरासुरारि-
 शम्भोः कुमारम् अभितः समन्ततः साधु साधु इति प्रशस्य ह्री वीर ! जय इति वाचा
 आनन्दयन् हर्षयाचक्रुः ॥ २० ॥

दिव्यर्षय इति ! दिव्या ऋषयः नारदाद्याः शत्रुविजेष्यमाणं शत्रुं जेष्यन्
 तं कुमारम् अभ्यनन्दन् अभितः आनन्दयामासुः किल । अथ अभिनन्दनामन्तरं
 चामीकरीयैः सौवर्णैः उत्तरीयैः कल्पतरुवल्कादिति भावः । निजवल्कलैः नि-
 र्च्छनं बन्धतायै वासःपरिवर्त्तनम् चक्रुः ॥ २१ ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
 उत्सो ह्विरे स्वर्गमनन्तश्चक्रेर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवभाः ॥ २२ ॥
 अथाभिपृष्ठं गिरिजासुतस्य पुरन्दरारातिबधं चिकीर्षोः ।
 सुरा निरौयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
 सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।
 प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूजां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥
 दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजाम्
 कराहृतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
 आग्रावयन्तीं सुहुरालबाल-
 श्रेणिं तरूणां निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं सुरा देवाः अनन्तशक्तिः असौमवलस्य तस्य शक्ति-
 हरस्य कुमारस्य अवष्टम्भतः साहाय्यतः साध्वसं भयम् उत्सृजन्तः त्यजन्तः सन्तः
 यूथपतेर्गेजेन्द्रस्य अवष्टम्भतः इभा हस्तिनः वनमिव स्वर्गं गन्तुम् उत्सो ह्विरे श्रेकुः ।
 उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ सुराः देवाः पुरन्दरस्य इन्द्रस्य अरिसारकः तस्य बधं चिकीर्षोः
 तर्कुमिच्छीः गिरिजासुतस्य कुमारस्य अभिपृष्ठं पथात् त्रिपुरं दिधक्षोः दग्धु-
 मच्छीः स्मरारेः हरस्य समन्तात् पथादिति यावत् प्रमथाः भूतगणाः इव निरौयुः
 भङ्गम् । अभिपृष्ठमित्यत्र अभिपृष्ठे इति पुरन्दरारातिबधमित्यत्र पुरन्दराराति-
 गयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

सुराङ्गनानामिति । स्वर्गौकसः सुराः पुरस्तात् अगतः प्रथममित्यर्थः । जल-
 केलिभाजां जलपुष्पीकृतानां सुराङ्गनानां प्रक्षालितैः पीतैः अङ्गरागैः कुमार-
 देभिः सन्ततं सन्ततं पिञ्जरः पीतः वारिपूरः जलप्रवाहः यस्याः तादृशीं स्वर्गधुनीं
 सुरनदीं मन्दाकिनौमित्यर्थः । प्रपेदिरे प्रापुः ॥ २४ ॥

इदानीं चतुर्भिः स्वर्गधुनीं विशिनष्टि दिग्दन्तिनामित्यादिभिः । वारिविहार-
 भाजां जलक्रीडारतानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां कराहृतैः शृङ्गादण्डप्रक्षिप्तैः
 भीमतरैः भीषणैः तरङ्गैः निजतीरजानां तरूणाम् आलबालश्रेणिं मूलदेशेषु
 गलाधारवेष्टनपङ्क्तिं सुडः पुनः पुनः आग्रावयन्तीं पूरयन्तीम् ॥ २५ ॥

खीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्ययीभिः सिकताभिश्चैः ।
 माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥२॥
 सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
 चामीकरौघैः कमलैर्विनिद्रैश्चुतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥२॥

कुतूहलाद्भुमुपागताभि-

स्तौरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिविम्बिताभि-

मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।
 अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

खीलैति । खीलायां क्रीडायां रसः अनुरागः यासां तथाभूताभिः क्रीडन्तीभि
 रित्यर्थः । सुरकन्यकाभिः हिरण्ययीभिः स्वर्णमयीभिः, माणिक्यानि गर्भेषु अभ्यन्तरे
 यासां तथाविधाभिः माणिक्यरवस्थिताभिरिति यावत् सिकताभिर्वालुकाभि
 रुपाहिताभिः कल्पिताभिः उद्यैः मङ्गलीभिः वरवेदिकाभिः उत्कृष्टवेदिभि
 प्रकीर्णानि व्याप्तानि तीराणि यस्यास्तथोक्ताम् ॥ २६ ॥

सौरभ्येति । सौरभ्येण सौगन्धेन लुब्धा ये भ्रमराः तैः उपगीतैः मुखरितै
 तथा हिरण्यहंसावलीनां सौवर्णहंसराजानां केलिभिः क्रीडाभिः खीलैः चक्षु
 चामीकरौघैः सौवर्णैः विनिद्रैः विकसितैः कमलैः पद्मैः च्युतैः निर्गलितैः परागै
 रजीभिश्च तेषामिति शेषः परिपिङ्गाणि परितः पिङ्गराणि तोयानि जलानि यस्या
 स्तथाभूताम् ॥ २७ ॥

कुतूहलादिति । कुतूहलात् कौतुकात् द्रष्टुम् उपागताभिः उपस्थिताभि
 तौरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः अभ्यूर्मिराजि कर्मिराजिषु विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः
 तरङ्गमालास्त्रित्यर्थः प्रतिविम्बिताभिः सतीभिः करणैः व्रजतां मञ्जतां जनानां
 द्रष्टुमिति भावः । मुदम् आनन्दं दिशन्तीं जनयन्तीम् ॥ २८ ॥

ननन्देति । शक्र इन्द्रः चिरकालात् परं दृष्टां तां सुरदीर्घिकां देव्यापीं द
 सद्यः तत्क्षणं ननन्दं जहर्ष । ततः स्वयं दर्शमानन्तरं पुरोगः अग्रगामी सन् श्री
 पुत्रीमहेशपुत्राय कुमाराय सादरम् अदर्शयत् तामिति शेषः ॥ २९ ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः

सुरैः समस्तैः सुरनिष्क्रमां ताम् ।

अपूर्वदृष्टामवलोकमानः

सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणहृद्देः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलम्भहोभिः ।

कपोलपालिश्रमवारिहारो भेजे गुहं तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

ततो व्रजचन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभग्नोद्धृतशालसङ्घं प्रेक्षाश्रुकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥

स इति । स कृत्तिकानाम्, अपत्यं कार्तिकेयः तासां गर्भेषु धारणादिति भावः । कुमारः समस्तैः सुरैः परितः परितः सन् पुरतः अगतः तां सुरनिष्क्राम् अदृष्टपूर्वां पूर्वंदृष्टाम् अवलोकमानः पश्यन् सविस्मयः तथा स्मेरः सोऽस्मिन् विलोचने यस्य तथामृतः अभूत् त्रिस्मयं समुज्जासच्च प्रापेति भावः ॥ ३० ॥

उपेत्येति । कुमारः तां गङ्गाम् उपेत्य प्राप्य तत्र गङ्गायां भक्तिपरः भक्तिमान् अतएव किरीटकोटिषु मुकुटायेषु न्यस्तः अर्पितः अञ्जलियेन तथामृतः तथा मुदितः हृष्टः सन् नम्रेण विनतेन मूर्ध्ना शिरसा गीर्वाणहृन्देः देवगणैः प्रणुतां प्रशंसितां तां प्रणुत्य स्तुत्वा ववन्दे प्रणनाम ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितेति । प्रणर्तितः प्रकम्पितः स्मेरः विकस्तराः सरोजानां पद्मानां राज्ञ्यः समूहा येन एतेन सौगन्ध्याः । परीरम्भे संश्लेषेण गलित्यः महामयः महातरङ्गा यस्य तथामृतः एतेन श्रेयाः । तथा कपोलपाणिषु गण्डदेशेषु यानि श्रमदारौपि चर्मोदविन्दवः तेषां हारौ श्रमयितव्यं । एतेन मान्द्योक्तिः । एवम्भुतः विविधगुणयुक्त इत्यर्थः । सरितः नद्याः समीरः मन्दाकिनीवायुः परितः अगतः स्मितमिति शेषः तं गुहं भेजे सिधेवे ॥ ३२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स्मरशत्रुः हरस्य पुत्रः कुमारः व्रजन् गङ्गन् पुरस्तात् अगतः नन्दननामधेयं नन्दयतीति तथोक्तं नामधेयं यस्य तादृशं जम्भजितः

सुरहिषोपप्लुतमेवमेत-

हनं बलस्य हिषतो गतश्चि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद

भूमङ्गदुष्प्रेक्ष्यसुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥

निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्दुःसञ्चरोभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

गतश्चिन्त्यं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स वाढमन्तः कर्णपरोऽभूत् ॥ ३६ ॥

दुष्प्रेष्ठिते देवगिणौ सरोषस्तस्याविषस्यः समराय चोक्तः ।

तथाविधां तां स विवेश पश्यन् सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

जम्भासुरशचीः इन्द्रस्य लीलावनं क्रीडोद्यानं विभिन्नः चूर्णितः भग्नः खण्डितः चङ्कृत
चत्पाटितश्च शालसङ्घः शालतृनिचयः यस्य तथाभूतं प्रेक्षाकारं ददर्श ॥ ३३ ॥

सुरहिषेति । स कुमारः बलस्य हिषतो बलाराते, इन्द्रस्य एतत् वनं सुरविषा
अमुरेण एवम उपप्लुतं विध्वंसम् अतएव गता विनष्टा श्रीर्यस्य तथाभूतं जातमिति
शेषः । इत्थं विचिन्त्य कोपात् अरुणे रक्ते लोचने यस्य तथोक्तः तथा भूमङ्गेन
दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं सुखं यस्य तादृशं अभूत् ॥ ३४ ॥

निर्लूनेति । स कुमारः निर्लूनं निःशेषेण किञ्चन लीलोपवनं क्रीडोद्यानं यस्यासां
दुःसञ्चरोभूतः दुर्गम इत्यर्थः भयादिति भावः । विमानमार्गः देवयानपथो यस्याः
तादृशीं विध्वस्ता विपर्ययासिता नाशिता इत्यर्थः । सौधानां राजभवनानां सौधोऽस्ती
राजसदनमित्यमरः । प्रचयाः समूहा यस्यास्तथाविधां विद्वेषु विभुवनेषु एकः
अहितोद्यः सारः सङ्कर्षः यस्यास्तादृशीम् अमरावतीम् अमराः सन्ति अस्यामिति
अमरावतीं देवनगरीम् अपश्यत् ॥ ३५ ॥

गतश्चिन्त्यमिति । स कुमारः गता श्रीः शोभा यस्यासां वैरिवरैः शत्रुश्रेष्ठैः
अभिभूतां विध्वस्ताम् अभितः समन्तात् सुदीनां दशां दधानाम् अतएव अवीरां पति-
पुत्रविहीनाम् अवीरा निष्पतिसुतेत्यमरः । नारीमिव तां अमरावतीम् अवेत्य दृष्टा
वाढम् अतिशयेन अन्तः कर्णपरः कृपाङ्गचेता इत्यर्थः अभूत् ॥ ३६ ॥

दुष्प्रेष्ठित इति । स कुमारः दुष्टं प्रेष्ठितं यस्य तादृशं देवगिणी तारके सरोषः

दैतेयदन्थावलिदन्तघातैः

क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तौ ।

महाहिनिर्मोकपिन्दुजालाः

स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥

आविर्भवङ्गालतृणाञ्चितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

स दुर्दृशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति

सुतनुजालाकुलरत्नजालम् ।

सकीध, तथा तस्य समराय तेन सह समर कर्त्तमित्यर्थः उत्कः उत्कः, तथा अविषमः निर्भोक इति यावत् सुरैः साङ्गं तथाविधां तां मुराधौश्वरस्य देवेन्द्रस्य राजधानीम् अमरावतीं पश्यन् निवेश ॥ ३७ ॥

दैतेयंति । स कुमारः तस्याम् अमरावत्यां दैतेयानां दितिसुतानां दन्थावलयः हलिसङ्घाः नासां दन्तघातैः दशनप्रहारैः क्षुण्णं दलितम् अक्षरम् अवकाशो यासां ताः तथा महाहिनां महासर्पाणां निमग्नैः परित्यक्तावत्वल्भिः पिन्दवानि पुष्पाणि जालानि गवाक्षाः यासां तथोक्ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तौः स्फटिकनिर्मितमोघनिचयान् वीक्ष्य सद्यः तत्क्षुण्णं विषसाद अतिदुःखं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णंति । आविर्भवदिति च । उत्कीर्णानि उपरि विलिप्तानि चामीकरपङ्कजानि सीवर्णकमलानि यासां तथोक्तानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां दानद्रवेषु मदजलचरणेन दूषितानां कलुषितानां हिरण्यैः संतर्णैः हंसव्रजैः राजहंसचयैः वर्जितानां विङ्गोनानां शत्रुभिर्नितत्वादिति भावः । विदीर्णाः पाटिताः वैदूर्याणां मणिविशेषाणां महाशिलाः यासु तथाविधानाम् आविर्भवद्भिः जायमानैः बान्धवैः अञ्चितानां युक्तानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् अमरावतीयक्रीडाभवनवापीनां विरोधिभिः शत्रुभिर्जातां दुर्दृशां द्रवस्थां वीक्ष्य विषादस्य वैलक्ष्यं लब्ध्वा च तथोर्भरमतिशयं बभार प्राप । युष्मकम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

नित्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन

स वजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण

सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मि-

च्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥

निमर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्रगाव्यम् ।

दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य

कुलादिद्वयस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्

षड्भिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥

तदिति । पुरोगतेन अग्रगमिणा सुरेन्द्रेण स कुमारः तस्य तारकस्य दन्तिना दन्तैः क्षता दक्षिता हंसभित्तयः काञ्चनकुञ्जानि यस्य तादृशं सुतन्त्रवः लूतानां शोभनवृक्षाणि तेषां जालैः समूहैः आकुलानि व्याघ्रानि रत्नजालानि मणिमय-
गवाक्षा यस्य तथोक्तं वैजयन्तम् अभिधा आख्या यस्य तथाविधम् आत्मनः स्वस्य सौधं प्रासादं नित्ये नौतः ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टेति । सः कुमारः विबुधानां देवानाम् ईश्वरेण इन्द्रेण निर्दिष्टं प्रद-
र्शितं वक्तुं पत्या यस्य तथाभूतः तथा समग्रैः सुरैः देवैः अनुगम्यमानः सन् विवि-
धानां विचित्राणां अश्मनां मण्योनां रश्मिभिः किरणैः क्षिप्तेन कुरितेन सोपान-
पथेन अधिरोहणीमार्गेण तं सौधं राजसदनं प्राविशत् ॥ ४२ ॥

निसर्गेति । स कुमारः निसर्गेण स्वभावेन कल्पद्रुमा एव तोरणाः यस्य
तथोक्तं पारिजातानां प्रसवस्रग्भिः पुष्पमालाभिः आर्च्यं रञ्जितमित्यर्थः । दिव्यैः
मुनीन्द्रैः नारदादिभिः कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलपाठी यस्मिन् तथोक्तम् अन्तः अथ
न्तरे प्रविष्टाः कुमारदर्शनार्थमिति भावः । प्रमदाः देवाङ्गना यस्य तादृशं तं
सौधं प्रपेदे प्राप ॥ ४३ ॥

पादाविति । स कुमारः सुरासुराणां कुलस्य वंशस्य आदिद्वयः कष्टेति यावत्

सं देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ

पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

• मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या

प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः ॥ ४५ ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा ह्यौ ।

तथा यया नैकजगज्जिगीषुं जेता सृष्टे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितिश्रितानाम् ।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शर्चीं नाम कलत्रमेधः ।

नमश्कार आरशत्रुसुनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥

तस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ प्रदक्षिणीकृत्य कृताक्षलिः सन् षड्भिः नतैः शिरीभिः
ववन्दे प्रणनाम ॥ ४४ ॥

स इति । स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनः देवानां मातुः तस्य मुनेः कश्यपस्य
कलत्रस्य पद्मः अदितेरित्यर्थः । जगताम् एकवन्द्यौ पादौ तथैव पूर्ववदेव भक्त्या
प्रह्वीभवन् अवनतः सन् कामं सम्यक् प्रणनाम ॥ ४५ ॥

स इति । स कश्यपः सा च सुराणां जननी ह्यौ यया सृष्टे युद्धे नैकजगतां
विजगतामित्यर्थः । जिगीषुं जेतारम् उग्रवीर्यं तारकं जेता जेष्यति कुमार
इति शेषः । तथा आशिषा आशीर्वादेन तं कुमारम् एधयामासतुः वक्ष्याच-
क्रतुः ॥ ४६ ॥

स्वदर्शनेति । स कुमारः स्वस्य आत्मनः दर्शनार्थं समुपेयुषीणां समागतानाम्
अदितिश्रितानाम् अदित्यनुगतानां सुदेवतानां प्रकृष्टदेवीनां पादौ ववन्द । ताञ्च
पतिदेवताः पतिव्रताः पुनः तं कुमारम् आशीर्वचोभिः आशीर्वादेः अभ्यनन्दन्
आनन्दयामासुः ॥ ४७ ॥

पुत्रीमेति । ततः अनन्तरञ्च एषः आरश्वरीः इत्यस्य सुतुः विबुधाधिभर्तुः
देवेन्द्रस्य कलत्रं पद्मौ शर्चीं नाम पुलोमपुत्रीं नमश्कार । सा च आशिषा तं
कुमारं समुपाचरन् समवर्षयत् ॥ ४८ ॥

अथादितोन्द्रप्रमदाः समेताः

ता मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेश-

पुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४८ ॥

समेत्य सर्वेऽपि सुदं दधाना महेन्द्रमुखास्त्रिदिवीकसोऽथ ।

आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

सकलविबुधलीकः सस्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अजनि हरसुतेनानन्तवीर्य्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति त्र्योकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारसैनापत्याभिषेको नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

अथेति । अथानन्तरम् अदितोन्द्रस्य अदितिपतेः कश्यपस्य प्रमदाः अपराः पद्मा इत्यर्थः । दित्यादय इति भावः । ताः प्रसिद्धाः सप्त मातरः ब्राह्मीप्रभृतयः घनप्रमोदाः अतीव हृषान्विताः समेताः सङ्गताः सत्यः उपेत्य उपगम्य भक्त्या नमते तस्मै महेशस्य पुत्राय कुमाराय प्राक् पूर्वम् आशिषः आशीर्वादान् ददुः ॥ ४८ ॥

समेत्येति । अथानन्तरं सुदम् आनन्दं दधानाः सर्वे महेन्द्रमुखाः इन्द्रादयः त्रिदिवीकसः देवाः आनन्देन कल्लोलितं तरङ्गितम् उच्छलितमित्यर्थः । मानसं यस्य तादृशं तं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापत्ये समभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तवन्तः ॥ ५० ॥

सकलिति । अनन्तवीर्य्येण असौमशक्तिना तेन हरसुतेन कुमारेण अखिलानां समस्तानां विबुधचमूनां देवसेनानाम् अनूनां सम्पूर्णां लक्ष्मीं त्रिधा प्राप्य स्थितेनेति शेषः । सेनापतिना सतेति भावः । सकलविबुधलीकः समस्तदेवगणः कृता रिपीः तारकस्य विजयाशः येन तद्याविधः तथा प्राप्तः युद्धाय अवकाशः अवसरः येन तथा-

चतुर्दशः सर्गः ।

रक्षोकेनाभ्यकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।

महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसङ्गं हन्तुं समनद्यत द्रुतम् ॥ १ ॥

दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः सन्नयनं सुदुःसहम् ।

विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥

सुरालयश्रोविपदां निवारणम्

सुरारिसम्पत्परितापकारणम् ।

केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणम्

सुचारु चामौकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥

भूतः अतएव स्रस्तः गतः निःशेषः शोकः शत्रुपराजयजनित इति भावः । अस्त्र
तादृशः अजनि कृतः ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

रक्षोकेनेति । रणे संग्रामे सङ्गुक्तः कौतुकी तेन जिगीषुणा जयार्थिना
जयैषित्वेति पाठे स एवार्थः । अभ्यकशत्रोः शत्रुरस्य सूनुना कुमारस्य प्रयुक्तैः प्रव-
र्तितैः त्रिदशैः देवैः इन्द्रादिभिः समं युगपत् तारकसंज्ञकं तारकास्थं महासुरं
द्विषं शत्रुं प्रसङ्गं बलात् हन्तुं नाशयितुं द्रुतं शीघ्रं समनद्यत सन्नद्यम् उदयुक्तं
भावे लङ् । स्वर्गेऽस्मिन् वंशस्थविलं हन्तम् ॥ १ ॥

स इति । तदा तस्मिन् समये स कुमारः धनुर्धरः शक्तिर्नाम अस्त्रविशेषः
तस्य धरतीति धरः सन् दुर्निवारं वारयितुमशक्यं मनसः अतिवेगिनं चित्तादपि
अधिकवेगमित्यर्थः । जयश्रियः जयलक्ष्म्याः सन्नयनं सत्यक् प्रापणं सुदुःसहं
सौदुमन्नक्त्वमेवमिति भावः । विजित्वरं विशेषेण जैत्रं जयसाधनमित्यर्थः । नाम
महारथं महान् स्यन्दनम् अध्यरोहत अघितघ्नी । सन्नयनमित्यत्र सन्नमनमिति
पाठे स एवार्थः । अश्वरोहयदिति पाठे स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः ॥ २ ॥

सुरालयेति । केनापि देवेनेति शेषः । अस्त्र कुमारस्य शिरसीति शेषः ।
सुरालयस्य स्वर्गस्य ग्रीः तस्याः विपदां शत्रुक्रान्तामिति भावः । निवारयतीति

शरश्चरच्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।
सुरःसरैः किन्नरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुत्थणैः ॥ ४ ॥

प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्
वज्रं वहन् पर्वतपद्मदारणम् ।
ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरम्
ततोऽधिरुह्य व्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥
तमन्वगच्छद्भिरिशुङ्गसोदरम्
मदोद्धतं मेघमधिष्ठितः शिखी ।
विरोधिविद्वेषरुषाधिकां ज्वलन्
महोमह्नीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

निवारणं विपन्नाशनं सुरारैः तारकस्य सन्पदः श्रियः परितापस्य नाशयेति भावः ।
क्षारचम् अतएव विरोधिनां शत्रूणां दारयतीति दारणं ध्वसनं सुचारु सुन्दरं चामी-
करधर्मवारणं सौवर्णमातपत्रं दध्ने धृतं विरागदारणमिति पाठे विरागस्य सन्नापस्य
दारणं नाशनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शरश्चरदिति । शरदि चरन् जयन् यश्चन्द्रः तस्य मरीचय इव पाण्डुराः धवलाः
तेः वरैः श्रेष्ठैः चारुभिः मनोग्रैः चामरैः वीज्यमानः रणेच्छुः संयामार्थं स कुमारः
पुरःसरैः अयगामिभिः किन्नरैः सिद्धैश्चारणैश्च देवयोनिविशेषैः उत्थणैः उत्थक्षरै-
रित्यर्थः । सङ्घिः वाग्भिः अस्तूयत स्तुतः । शरहलचन्द्रमरीचिरोचिभिरिति
पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

प्रयाणेति । ततः अगन्तारं दिवः पतिः व्युपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले युद्धयात्रा-
समये उचितः यशारुमनोऽऽवेशः तं विभर्त्तति तथोक्तः तथा पर्वतानां पद्मदारणं
पद्मच्छिदं वज्रं वहन् स्फाटिकशैलस्य कैलासगिरिः सोदरं सहस्रमित्यर्थः । ऐरावतम्
अधिरुह्य तं कुमारम् अन्वयान् अनुसस्यार । अन्वगादित्यत्राभ्यगदिति पाठा-
न्तरम् ॥ ५ ॥

तमिति । शिखी अग्निः गिरिशृङ्गसोदरं पर्वतशृङ्गसदृशं मदोद्धतं मेघं खवा-
हनम् अधिष्ठितः, विरोधिवु शत्रुषु यः विद्वेषः तेन या इट् रोषः तथा अधिकां
ज्वलन् तथा महसा वेजसा मह्नीयस्तरम् अतिमहत् आयुधम् अस्त्रम् आधेयमित्यर्थः ।

नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम्
 विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
 अधिष्ठितः कासरमुहुरं मुदा
 वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥
 मदीकृतं प्रेतमथःधिरुद्धवा-
 स्तमन्वकहे पितनूजमन्वगात् ।
 महासुरहे षविशेषभौषणः
 सुरोषणश्चण्डरथाय नेष्टतः ॥ ८ ॥

दधत् दधानः सन् तं द्युपतिं कुमारं वा अन्यगच्छत् । मदीकृतमित्यत्र मदीहुर-
 मिति पाठे स एवार्थः । महीमहीयस्तरमायुधं दधदित्यत्र महामहीजस्तरसा
 युधे दधे इति पाठे युधे युद्धार्थं तरसा बलेन महामहीजः अतिमहत् तेजः दधे
 दधार चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथेति । अथानन्तरं वैवस्वतः विषस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः यमः
 इन्द्रनीलाचलः नीलगिरिः तद्वत् चण्डः भौषणः विग्रही यस्य तादृशं विषाणाभ्यां
 ग्रहाभ्यां विध्वस्तायूर्णितः महान्तः पयोधरा मेघा येन तथोक्तम् उद्धरन् उद्धटं
 कासरं महिषं लुलायी महिषीवाह्विवत्कासरसैरिभा इत्यमरः । अधिष्ठितः
 आरुढः तथा दण्डं स्वमस्त्रं तस्य धरः सन् तं कुमारम् अन्यगात् । नवेन्द्रनीलाचल-
 चण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाश्लिष्टयै स्थितोऽतिमणे महिषेऽसुभौषणौ रथोत्सुकी
 दण्डधरस्तमन्वगादिति पाठे नवेन्द्रनीलाचलवत् भौषणाक्तौ विषाणाभ्यां विध्वस्त-
 यूर्णितः महान् श्लिष्टयः पर्वतः येन तादृशे अतिमणे महिषे स्थितः असुभौषणः
 प्राणान्तकः दण्डधरः यमः रथोत्सुकः सन् तं कुमारमन्वगादित्यन्वयः ॥ ७ ॥

मदीकृतमिति । अथानन्तरं नेष्टतः राक्षसः दक्षिणपश्चिमक्षीणाधिपतिरिति
 यावत् महासुरे तारकं यः षविशेषः तेज भौषणः मयहुरः तथा सुरोषणः अति-
 क्रुद्धः मदीकृतं प्रेतं क्रीणपं खवाहनमिति श्रेयः । अधिष्ठितवान् आरुढः सन्
 चण्डरथाय भौषणसंयामाय तम् अन्यकहे पितनूजं कुमारम् अन्यगात् । मदीकृतः
 प्रेतवराधिरौहचक्षमन्क्रुद्धे पितनूजसन्ध्यादिति पाठे मदीकृतः मद्यपात्रेण उन्मत्तः
 तथा प्रेतवर महाप्रेतम् अधिरोहतीति तथोक्तः । अन्यगात् अनुससारेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवीद्यदभोधरघोरदर्शने

युवाय रुदो मकरे मङ्गलरे

दुर्वारपाशो वरुणो रणोत्पल

स्तमन्वियाय त्रिपुरासक्तमजम् ॥ ८ ॥

दिगम्बराधिक्रमणोत्पलं च

भृगं मङ्गीयांसमरुद्विक्रमम्

अधिष्ठितः सङ्करकेलिलासो

मरुत्तुष्टेयात्मजमन्वगाद् द्रुतम् ॥ १० ॥

विरोधिनां शोणितपारणैषिणीम्

गदामनूनां नरवाहनो वहन्

महाहवाभोधिविमाह्नोत्तमम्

श्रियासुमन्वाममदौशनम् ॥ ११ ॥

नवेति । नव उद्यन् उद्यमानः यः अभोधरः मेघः तस्मैव घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तादृशे मङ्गलरे अतिमङ्गलि मकरे रुदः दुर्वारः दुर्धर्षः पाशः स्तमलं यस्य तथाविधः रणोत्पलः युद्धदुर्मदः वरुणः पश्चिमदिक्पाल इत्यर्थः । युवाय तं त्रिपुरान्तकस्य शशीरात्मजं तनयम् अन्वियाय अनुससार । नवीद्यत्सोरघोरदर्शनं युधेऽधिरुदो मकरं मङ्गलरमिति पाठे नव उद्यो यस्य तथोक्तः युधे युवाय तौरणवत् घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तथाभूतं मङ्गलरं विशालं मकरमधिरुद इत्यन्वयः । अन्तं संमानम् ॥ ८ ॥

दिगम्बरेति । मरुत् वायुः पश्चिमोत्तरदिगधीश इत्यर्थः । दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य च अधिक्रमणे आक्रमणे उत्पलम् उत्कटम् अरुतः दुर्वारः विक्रमो यस्य तथाभूतं मङ्गीयांसम् अतिमङ्गलं स्रगम् अधिष्ठितः सङ्करः संशाम एव केलिः क्रीडा तव लालसः उत्पुङ्गः सन् अथात् मङ्गलस्य आक्रमणं कुमारं द्रुतम् अन्वयात् अनुससार । दिगम्बराधिक्रमणोत्पलमिति पाठे दिशाम् अम्बरस्य अद्रेः धर्षतस्य च क्रमणे आक्रमणे उत्पलः उडटः तम् । इत्यन्वयः ॥ १० ॥

विरोधिनामिति । नरवाहनः कुर्वेदः पीलस्यो नरवाहन इत्यमरः । विरोधिनां शत्रूणां शोणितपारणां रक्तपानम् इच्छतीति तथाभूताम् अनूनां सूक्ष्मं गदां वहन्

महाहिनिर्बलप्रतापलापिभो
 स्वलक्ष्मिगुलप्रवलायुधा युधे ।
 रुद्रास्तुषाराद्रिसखं महाहवम्
 ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥
 अन्येऽपि सन्नाम महास्थोत्तव-
 ब्रह्मालवः स्वर्गिगणास्तमव्ययुः ।
 स्ववाहनानि प्रवलाभ्यविहिताः
 प्रमोदविस्मरेमुखास्तुजंघ्रियः ॥ १३ ॥
 उद्दण्डहेमध्वजदण्डसङ्कुशा-
 ब्रह्मद्विचित्रातपकास्थोत्तवलाः ।

इधानः सन् महान् आहवः संयाम एव अन्योधिः समुद्रः तस्मिन् विनाहनाय उद्यतं
 यियासुं शब्दं प्रतीति श्रेयः ईश्वरानन्दं कुमारम् अन्तानमत् अनुजगाम । भरवाहन
 इत्यस्य नरा वाहनानि सस्येति व्युत्पत्त्या तस्मात् नरयानिनागमनं सूचितम् ।
 अन्तानमदित्यवाप्यगमदिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

महाहीति । ततः अनन्तरं महद्भिः अद्भिभिः भुजगैः निर्बलाः संयता ये जटा
 कलापाः ते सन्ति एषामिति तथीक्षाः स्वलत् विगुलमेव प्रवलं भीषणम् आशुधम्
 अस्त्रं येषां तथाभूताः पिनाकिनः पिनाकाख्यधनुष्याश्च वः रुद्राः एकादशसंख्यका
 तदाख्यदेवाः तुषाराद्रिसखं हिमाद्रिसदृशं महाहवम् अधिरूढाः सन्तः युधे युद्धाय
 तं कुमारं अयुः अनुजस्मुरित्यर्थः । रुद्रा इत्यत्र हवेति पाठे कदा क्रोधेनेत्यर्थः ।
 युधे इत्यत्र युधीति पाठे युधि युद्धे ॥ १२ ॥

अन्येऽपीति । अन्येऽपि स्वर्गिगणाः द्वैकमन्त्राः महान् रथ एव उत्तवः आनन्द-
 जनकव्यापारः तस्मिन् ब्रह्मालवः अनुरागिण इत्यर्थः । अतएव प्रसीदेन भावि-
 संयामोक्तासेन विस्मरे विश्रयेषु स्मरन्ती मुखान् जानां वदनादविष्दनां श्रीर्धेवां
 तथोक्ताः समुद्र समुद्रस्य प्रवलाभि महान्ति स्ववाहनानि अधिविहिताः सन्तः तं
 कुमारम् अत्ययुः अनुजम् । प्रवलाभीत्यत्र प्रवरापीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ युष्मन्नाह उद्दण्डेति । ततः अनन्तरं स पिनाकपाशेर्हरस्य तमयः

चलद्गनस्यन्दनघोषभीषणाः

करौन्द्रघण्टारवचञ्चचीतृताः ॥ १४ ॥

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलै-

रुदद्योतिताशालयाम्बसन्तराः ।

दिवीकसां सोऽनुवहन्महाचमूः

पिनाकपाणेस्तनयस्ततो यमौ ॥ १५ ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवीकसाम्

महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।

घनैर्निरुच्छासमभूदनन्तरम्

दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥

दिवीकसां देवानां महाचमूः महानि सैनिकानि अनुवहन् ययौ संग्राममिति शेषः । महाचमूर्भिर्गिनष्टि चङ्खेत्यादिभिः षट् चरणैः । उद्गच्छैः उन्नतदण्डैः । इमध्वजदण्डैः सौवर्णध्वजयष्टिभिः सङ्कुलाः आकीर्णाः । चञ्चदभिः स्फुरद्भिः विचित्रैः विविधाकारैः आतपवारणैः आतपव्रजैः चञ्चलाः उदभासमानाः । चलता गच्छतां घनानामिव स्यन्दनानां रथानां घोषेण निनादेन भीषणाः भयानकाः । करौन्द्राणां गजपतीनां घण्टारवेण चञ्चलानि श्रुतिकटूनि चीतृकृतानि कोलाहलानि यासां ताक्षणीकताः । स्फुरद्भिः दीप्यमानैः विचित्राणां विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां कान्तिमण्डलैः प्रभापुञ्जैः उदद्योतितम् उदभासितम् आशालयं दिङ्मण्डलम् अम्बरान्तरं यगनावकाशश्च यासां ताक्षणाविधाः । चञ्चद्विचित्रातपवार-चोच्चला इत्यत्र चलविचित्रातपवारचोच्चला इति पाठे तथैवार्थः । चलद्गनस्यन्दन घोषभीषणा इत्यत्र घनाघनाः स्यन्दनघोषभीषणा इति पाठान्तरम् ॥ १४ । १५ ॥

कोलाहलिति । कोलाहलेन उच्चलतां दिवीकसां देवानां महाचमूनां महामठानां गुरुभिर्महद्भिः घनैः सान्द्रैः ध्वजानां व्रजैः समूहैः अनन्तरं निरवकाशं दिङ्मण्डलं व्योमतलं आकाशं महीतलं भूतलञ्च निरुच्छासं निरुद्धप्राणम् अभूत् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अनन्तरमित्यत्र अलन्तरामिति पाठे अलन्तरामतिशयं नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरारिलक्ष्मोपरिकम्पहेतवो
 दिक्चक्रबालप्रतिनादमेदुराः ।
 नभोऽन्तकुल्लिम्बरयो घनाः स्वना
 निह्वन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
 प्रमथ्यमानास्त्रधिगर्जितर्जनैः
 सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
 नभस्मूधूलिकुलैरिषाकुलम्
 ररास गाढं पटहप्रतिस्वनेः ॥ १८ ॥
 क्षुब्धं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
 करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
 धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो
 वाते हतं व्योम समारुहत् क्रमात् ॥ १९ ॥

सुरारौति । सुरारौणाम् असुराणां या लक्ष्मीः शोः तस्याः परिकम्पहेतवः
 चापव्यकारणानि दिक्चक्रबालेषु दिक्गुणेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मेदुराः
 स्निग्धाः पुष्टा इत्यर्थः । नभोऽन्तकुल्लिम्बरयोः गगनोदरव्यापिन इत्यर्थः । घनाः
 सान्द्रा स्वनाः नादाः सेनाकलरवा इत्यर्थः । निह्वन्यमानैः ताड्यमानैः पटहैः
 बाद्यभेदैः आनकः पटहोऽस्त्री स्यादित्यमरः । वितेनिरे विस्तारिताः । घनाः स्वना
 इत्यत्र घनस्वना इति समस्तः पाठश्च दृश्यते ॥ १७ ॥

प्रमथ्यमानेति । नभः अन्तरिक्षं चमूनां सेनानां धूलिकुलैः रजःसङ्घातः
 आकुलमिव प्रमथ्यमानस्य सन्दरेणालोड्यमानस्य अश्वधेः समुद्रस्य गर्जिर्गर्जनं तस्य
 तर्जनैः जेटभिः गर्जतर्जनैरित्यपि पाठः । सुरारौणां ये नारीगणाः तेषां गर्भपातनैः
 गर्भपातकरैः पटहानां रणवाद्यविशेषाणां प्रतिस्वनेः प्रतिनादैः गाढं ररास दध्वात् ।
 चतुर्ध्वजैः । गर्जितर्जनैरित्यत्र गर्जितस्वनेति सुरारौण्यत्र वरारौति अ
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

धुषमिति । काञ्चनशैलः सुमेरुः तस्मात् जायत इति तथोक्तं रजः रथैः क्षुब्धं
 क्षुब्धं वाजिभिः अश्वैः खुरैः आहतं कुद्रित करीन्द्राणां गजपतीनां कर्णैः परितः

खातं खुरे रथ्यतुरङ्गपुङ्गवै-
 उपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
 गतं दिगन्तामुखरैः समीरणैः
 सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
 अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
 ऽभितोऽपि चामीकररेणुसूक्ष्मैः ।
 चमूषु सर्पान्मरुदाहृतोऽहरत्
 नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
 बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो
 बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।

समन्तात् प्रसारितं विस्तारितं ध्वजैः धृतं कम्पितं तथा वातैः वायुभिः हतं चालितं
 सत् क्रमात् व्योम आकाशं समारुहत् आचक्राम । समारुहदित्यत्र ससार तदिति
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

खातमिति । रथ्या रथयोजिता ये तुरङ्गपुङ्गवाः मन्त्राणाः तैः खुरैः खात
 दलितम् उपत्यका पर्वतासन्ना या हाटकमेदिनी काञ्चनभूमिः तस्या रजः मुखरैः
 शब्दायमानैः समीरणैः वायुभिः दिगन्तान् गतं प्रसारितम् अतएव भूरि बहुलं सत्
 भूयसा बाहुष्येन सुविभ्रमं सुष्ठु भान्तिं बभार दधार । उपत्यकाहाटकमेदिनीरज
 इत्यत्र उपत्यकानां जनकस्थलीरज इति पाठान्तरम् । मुखरैरित्यत्र प्रखरैरिति
 पाठान्तरम् । सुविभ्रममित्यत्र दाहभ्रममिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अध इति । उच्चकैर्मण्डान् चामीकररेणुं मरुता वातुना आहतः चालितः सन्
 चमूषु सेनासु अधः कूर्चं पुरतः अगतः पृष्ठतः तथा अभितः समन्तान् सर्पन् विहाय
 गच्छन् नवीनसूर्यस्य नवोदितस्य ताम्रवर्णस्येति भावः । सूर्यस्य कान्तिवैभवं शोभा-
 सम्पदम् अहरत् अहार । नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवमित्यत्र तत्कालमास्त्रातप-
 वैभवमिति पाठान्तरम् । निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्भ-
 न्नोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बीजयेत् सा निदर्शयेति ॥ २१ ॥

बलोद्धृतमिति । बलेः दीप्तसैन्यैरुद्धृतं काञ्चनभूमिजं सौवर्ण्यचित्तिजं रजः

अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गलम्
घनं घनानामिव हृन्दमुख्यतम् ॥ २२ ॥
हेमावनीषु प्रतिविम्बमात्मनो
मुहुर्विलोक्याभिसुखं महागजाः ।
रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानि तेनिरे ॥ २३ ॥
सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरेः
कलं चलद्भिः सुरसेन्यसिन्धुरैः ।
गुहासु चामीकरशैलभूमिषु
नाटयन्त स्वं प्रतिविम्बमग्रतः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥

अथ आकाशस्य तले दिगन्तेषु दिशामन्तेषु प्रान्तभागेषु स्थितं सत् अकालं असमयं
या सन्ध्या, तस्या घनेन गाढेन रागेण लौकिकेन पिङ्गलं पिङ्गलं घनं सान्द्रम्
चयतम् उत्थितं घनानां मेघानां हृन्दमिव सङ्घातमिव बभौ रराज । पिङ्गलमित्यत्र
पिङ्गलमिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

हेमावनीष्विति । महागजाः सिमाकरीन्द्राः हेमावनीषु काञ्चनभूमिषु अभिसुखं
सन्मुख्यतम् आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बं प्रतिफलितं विलोका दृष्ट्वा रसातलात्
पातालात् उत्तीर्णा उत्थिताः गजाः तेषां भ्रमात् भ्रान्त्या क्रुधा कोपेन महः पुनः
पुनः दन्तैः प्रकाण्डं प्रशस्तम् उत्कटमित्यर्थः । यथा तथा प्रवृत्तानि प्रहारान् तेषु
प्रतिविम्बेष्विति शेषः । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्ध-
मूनीन्धमरः । तेनिरे विशारयामासुः अक्रुरित्यर्थः । भ्रमात् क्रुधेत्यत्र भ्रमेण ते
इति दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानीत्यत्र दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानीति पाठान्तरम् । भास्विमान-
लङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । साव्यादतस्त्रिंसादनुद्भिर्वास्विमान् प्रतिभोल्यितंति ॥ २२ ॥

सुजातेति । सुजातेन श्रीमतेन सिन्दूरपरागं रक्तचूर्णकविशेषरजसा सिन्दूर-
रजभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनी । पिञ्जराः पीतरक्ताः तैः कलं मन्दं
चलद्भिः सुरसेन्यसिन्धुरैः देवसेनागजैः गुहासु निर्मलासु चामीकरशैलभूमिषु सुमेध
गिर्भूमिषु अग्रतः समचं स्वं प्रतिविम्बं प्रतिफलितमिति शेषः । न अदृश्यत न दृष्टं

इति क्रमेणामरराजवाङ्मनी

महाहवाभोधिविलासलालसा ।

अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतम्

कीलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

महाचमूख्यन्दनचण्डचीत्कृतै-

र्विलोलचण्डेभपतेश्वरं हन्तिः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाश्रयाः

सिंहा महत् स्वप्नसुखं न तत्पुनः ॥ २६ ॥

मुख्यवर्णनेनाधाराभेदयोः पृथगेवभासनादिति भावः । नाट्यस्यैव
व्यवस्यतेति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति । महाहवः महारण एव अभोधिः समुद्रः तस्य विलासे व्यापारं
लालसा समुत्पन्ना अमरराजवाङ्मनी देवराजसेना इति इत्थं क्रमेण कीलाह्वनं
आक्रान्ता अभिभूता विधूता कम्पिता कन्दरा समुद्रगुहा यथा तथाभूता सती द्रुत
सत्वरं काञ्चनशैलतः समुद्रपर्वतात् अवातरत् । महाहवाभोधिविलासलालसंख्य
महाहवारभिविलासलालसेति कीलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरस्यैव कीलाहलाह्वन-
विभूतकन्दरेति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

महति । सुरेन्द्रस्य देवराजस्य यः शैलेन्द्रः समुद्ररित्यर्थः । तस्य महत्यः गुहाः
गङ्गराणि तासु शिरते इति तथोक्ताः सिंहाः महाचमूनां महासैनानां ये स्वन्दन-
श्रयाः तेषां चण्डानि कठीराणि यानि चीत्कृतानि रविविशेषाः ते विलोलाश्रयला-
चण्डा यत्र तस्य इभपतः गजराजस्य ऐरावतस्येति यावत् हन्तिष्व महत् अत्यन्त
स्वप्नसुखं निद्रासुखं न तत्पुनः । महासत्त्वा न केनापि विचलन्तीति भावः ।
महाचमूख्यन्दनचण्डचीत्कृतैरित्यत्र महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतैरिति विलोल
चण्डेभपतेश्वरं हन्तिष्वैरित्यत्र विलोलचण्डाक्रान्तिपठं हिनैरिति महत् स्वप्नसुखं
मित्यत्र महास्वप्नसुखमिति च पाठान्तरम् । अत्र निद्रामङ्गकारणे सत्यपि तदभावात्
विशेषोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सति हतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा विधेति
॥ २६ ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्मयङ्करै-
 मङ्गामुहान्तप्रतिनादमैदुरैः ।
 महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनै-
 रनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
 समुत्थितेन विदिवीकसां मङ्गा-
 चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
 प्रपेदिरे केशरिणोऽधिकं मदम्
 स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥
 भिया सुरानीकविमर्दजम्भना
 विदुदुवुदूर्तरं द्रुतं मृगाः ।
 गुहागृहान्ताद्वहिरेत्य हेलया
 तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥ २९ ॥

भञ्जीरिति । मङ्गल्यः या गुहाः तासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रतिनादनं प्रतिध्व-
 नना मैदुरैः परिपुष्टैः गम्भीराभिर्भेरीभिर्वाद्यभेदैः ध्वनितैः प्रवर्तितैरति-
 शब्दैः । अतएव भयङ्करैः महारथानां महतां स्यन्दनानां गुरुभिर्मङ्गाभिः नेमिनिःस्वनैः
 वक्रप्रालम्बध्वनिभिः अपिरवाध्याहार्यः । अनाकुलैः अव्यथितैः तैः सिंहैः मृगराजता-
 मृगाधिपतित्वम् अजनि अनिता अन्वर्धेति भावः । शत्रुभ्यः सकाशादभीतिरिव मङ्गा-
 न्तानां राक्षो स्वभाव इति भावः । अत्रापि भयहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषांति-
 लङ्कारः ॥ २७ ॥

समुत्थितेनेति । विदिवीकसां देवानाम् अद्रितटान्तदारिणा पर्वततटप्रदेश-
 वदारकेषु समुत्थितेन समुद्रतेन मङ्गाचमूनां रवेण कोलाहलं केशरिणः सिङ्गाः
 यस्य वीर्यं पराक्रमः तस्य श्रीः शोभा यत्र तादृशी या मृगराजता मृगाधिपतित्वं
 । इशात् तद्वतीः अधिकं मदं गर्वं प्रपेदिरे प्रापुः गर्ववशात् भयं न चक्रुरिति भावः ।
 समुत्थितेनेत्यत्र समुत्थितेनेति मङ्गाचमूरवेणेत्यत्र चमूरवेण तनेति च पाठा-
 इत्यम् ॥ २८ ॥

भवेति । मृगाः हरिणादयः सुरानीकानां देवसेनानां विमर्दः सङ्घर्षः तेन

विलीकिताः कौतुकिनामरावती-

जलेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।

सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे

सुविस्मृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥

पीतासितांस्तसितैः सुराचल-

प्रान्तस्थितैर्धार्तरजोभिस्त्वरम् ।

अथद्वगन्धर्वपुरोदयभ्रमं

वभार भूजोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

अथ यस्याः तथाभूतया भियां भयेन हेतुना हुतं श्रीधरं दूरतरम् अतिदूरं विदुर्गुः
पलायाचक्रुः । सृगाधिपाः सिंहा गुहा एव गृहं तस्य अन्तात् मध्यात् हृत्वा
अवलीखया वष्टिः वष्टिदेशे एव आस्य नितराम् अत्यर्थं निःशङ्कं निर्भयं यथा
तथा तस्युः । गुहागृहान्नाद वष्टिरेथित्यत्र गुहागृहानामभिसृज्येति पाठे गुहा
गृहस्य अन्तान् उपरिभागान् अभिसृज्य आगत्येत्यर्थः । विष्टुः नितरामित्यत्र
विनिःशङ्कतरा इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

विलीकिता इति । सुसैनिकाः श्रीभयोः सेनाः कौतुकिना दर्शनौघात् क्वता
लुष्टः सेवितः प्रमदः प्रकटानन्दः येन तथाभूतेन सानन्देनेत्यर्थः । अमरावतीजनेन
दिव्यजनेनेत्यर्थः दूरतः दूरात् विलीकिताः दृष्टाः सत्यः सुविस्मृ-
तायाः विशालायाः सुराचलस्य सुमेरीः प्रान्तभुवः पर्यन्तभूमेः प्रसरं प्रवेशं प्रपेदिरे
प्रापुः । अन्ते तु वित्तोपायं सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्मृतायां प्रसरं
सैनिका इति श्रुतिः । अस्यार्थः सुराचलस्य सुविस्मृतायां सुराचलप्रान्तभुवि प्रश-
स्थानमित्यर्थः । न प्रपेदिरे न प्रापुः सैनिकानामतिप्रभूतत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

पीतासिताः । अस्वरम् आकाशं पीतानि असितानि कृष्णानि आरक्तानि सितानि
गुहाणि च तैः सुराचलस्य सुमेरीः प्रान्तस्थितैः उपरिवर्त्तिभिः धातूनां गैरिकादीनां
रजोभिः रेदुभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु भ्रूया वायुस्थेन उत्पतितैः उच्छ्वीनैः सर्पि-
प्रयत्नेन अनायासेन गन्धर्वपुरस्य यः उद्भवः आविर्भावः तत्र धर्मं ध्यान्ति यथा
दधार । अत्र अनेकवर्षमण्डितत्वसाम्यात् अस्वरस्य गन्धर्वपुरेण या उपमा यथा
आनिमानलङ्कारः समुज्जीवित इति बोध्यम् । भुवं विगाह्य प्रययौ नद्याचसूः कवि-

महास्त्रमः सैन्यविमर्दसम्भवः
 कर्णान्तकूलङ्घयतामुपेयिवान् ।
 पर्योनिधिः सुखतरस्य वरुणो
 बभूव भूम्ना भुवनोदरभरिः ॥ ३३ ॥
 महागजानां गुरुहं हितैस्त्रिभिः
 सुहृदिष्वेवोरतरेषु वाजिनाम् ।
 घनै रथाबां गुरुष्वस्त्रीत्कृतै-
 स्त्रिरोहितोऽभूत्पटङ्गस्त्रिभिः स्त्रिभिः ॥ ३३ ॥

पानी दिवसभयापततः । अस्त्रवर्गस्त्वर्गपु रीदयस्त्रिभिः बभार भूम्ना सुतरामितकृत इति
 पाठान्तरं ततः महाचक्रः महती देवसेना भुवं भूमिं विगाह्य कश्चित् कुत्रापि न
 पानी न पर्याप्तवती दिवं स्वर्गम् अभ्यगात् । तथा इतस्ततः समन्तात् अस्त्रवर्गं
 भूम्नं यत् गन्धर्वपुत्रं तस्य उदयभ्रमं स्वस्य विविधवर्णत्वादिति भावः । भूम्ना वाङ्-
 मने सुतराम् अत्यग्रे बभार हृतवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

महास्त्रम इति । सैन्यानां विमर्दात् सङ्घर्षात् सम्भवः उत्पन्निर्यस्य तथाभूतः
 महास्त्रमः कर्णान्तस्य श्रीवमूलस्य कूलङ्घयतां कूलभेदित्वम् । उपेयिवान् प्राप्तवान्
 अर्धत्रिवरं स्फोटयन्निति भावः । भूतलमापूरयन् सुखतरस्य अतिशयिनालीकृत-
 ित्यर्थः । पर्योनिधिः समुद्रस्य सम्भवविवक्षया अपेक्षायां पञ्चमीस्थाने बहो ।
 अतरात् पर्योनिधिरित्यर्थः । पर्योनिधिसंपेक्ष्य वृद्धिं गच्छन्नित्यर्थः । भुवनोदर-
 रति पूरयतीति तद्याभूतः बभूव । महास्त्रमः सैन्यविमर्दसम्भवः इत्यत्र रवः
 गल्भाकृतभेरिसम्भव इति पाठान्तरम् । कर्णान्तकूलङ्घयतामित्यने कर्णान्तमूलङ्घयता-
 तति वरुण इत्यत्र मय्यन इति च पाठान्तरम् । अचीपमानात् समुद्रात् सैन्यस्त्रम-
 धिक्त्वात् व्यतिरेकालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । आधिक्यमुपमिश्रणीपमानांशं मता-
 त् । व्यतिरेक इति ॥ ३२ ॥

महागजानामिति । पटङ्गस्य वाद्यभेदस्य त्रिभिः ततः विष्टतैः महागजानां
 त्रिभिर्महद्भिः वृद्धितैः ऋद्धैः वाजिनाम् अश्वानां चोरतरेः अतिभीषणैः सुहृदिष्वे-
 षु वेषारवैः रथानां घनैः बभारैः गुरुभिर्महद्भिश्च ऋद्धैर्भौवणैः चीत्कृतैश्च त्रिरीचिभ्यः

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपक्षस्तनमण्डलेषु च ।
 ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥३४॥
 घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निर्घतं नभःस्थलम् ।
 अयायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्तिं केकिभिः ॥३५॥
 सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
 नवाम्बुदानीकनिभैरभिघ्निते ।
 चकाशिरे स्वर्णमया महाध्वजाः
 परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ॥ ३६ ॥

अन्तर्हितः विलुप्त इत्यर्थः; अभूत् । ततरित्यत्र शतैरिति गुर्वित्यत्र चलेति च
 पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

महासुराणामिति । सुरसैन्यजं देवसेनीत्यापितमित्यर्थः रजः रेणुः चूर्णन
 महासुराणाम् अवरोधयोषिताम् अन्तःपुरनारीणां कचाक्षिपक्षस्तनमण्डलेषु कचेषु
 केशेषु अक्षिपक्षसु नेत्रलीमसु स्तनमण्डलेषु च तथा ध्वजेषु पताकासु नागेषु हस्तिषु
 रथेषु वाजिषु च तस्थौ स्थितिं प्राप ॥ ३४ ॥

घनैरिति । घनैः सान्द्रैः स्थगितं तिरोहितम् अर्कमण्डलं यैः तथाभूतैश्चमूनां
 रजोभिः रेणुभिः निर्घतं व्याप्तं नभःस्थलम् अन्तरीक्षं विलोक्य हंसैः घनभ्रमेण
 मेघोदयभान्या अभिमानसं मानसं सरः अभिलक्ष्य अयायि गतं जलधरसमये मानस
 यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धेः । तथा केकिभिः मयूरैः सानन्दं यथा तथा
 अनर्तिं नृत्यं कृतम् । घनैरित्यत्र चलेरिति अयायीत्यत्र अवापीति च पाठान्तरम् ।
 भान्तिमानलङ्कारः ॥ ३५ ॥

सान्द्रैरिति । सान्द्रैः घनैः नवाम्बुदानीकनिभैः नवमेघचयसदृशैः सुरा-
 नीकानां रजोभिः अम्बरे अकाशि अभिघ्निते आहतं सति स्वर्णमया महाध्वजाः ध्वजाः
 पताकाः परिस्फुरन्तः परितो विकसन्तः तडितां विद्युतां गणा इव अकाशिरे
 मृगभिरे । नवाम्बुदानीकनिभैरभिघ्निते इत्यत्र नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रितं
 इति स्वर्णमया महाध्वजा इत्यत्र स्वर्णमयध्वजप्रज्ञा इति च पाठान्तरम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३६ ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं
 व्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
 किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो
 रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥
 नोद्धे न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
 न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषोर्गतिः ।
 सूच्यग्रभेदैः पृतनारजस्यै-
 राच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥
 दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभि-
 र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
 अनेकवाद्यध्वनितैरनारतै-
 र्जगज्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

विलोकेति । धूलीपटलैः रजःसहातैः भृशम् अत्यर्थं भृतं पूरितं व्यावा-
 पृथिव्यीः महत् अन्तरम् अभ्यन्तरम् विलोक्य जनैः लोके रजः अलम् अतिशयेन
 ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशात् अधः अधोदेशे किम् ? वा अधस्तः अधोदेशात् ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशे
 किम् ? अभ्युपैति अभिगच्छतीति अतर्क्यत तर्कितम् ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वमिति । सर्वतः समन्तात् सूच्यग्रभेदैः पृतनानां सेनानां रजसां अर्थैः
 सहातैः आच्छादिता प्राणिगणस्य चक्षुषोर्गतिः ऊर्ध्वं न, अधश्च न, पुरः अग्रतः न,
 पृष्ठतः न, पार्श्वतश्च न खलु अभूत् । सूच्यग्रभेदैरित्यत्र सूच्यग्रभिर्नैरिति पृतनारज-
 स्यैरित्यत्र पृतनारजोभरैरिति आच्छादितेत्यत्र सुनिर्भरमिति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

दिगन्तेति । नभस्तलम् आकाशं दिगन्तदन्त्यावलीनां दिव्यजानां दानहारिभिः
 मद्गोचकैः विमानरन्ध्रेषु दिवयानविवरेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मन्दुरैः पुरितै-
 रिति भावः । अनारतैः अनवरतैः गुरुभिर्महद्भिः अनेकवाद्यानां विविधवादिवाद्याणां
 ध्वनितैः निर्घोषैः गाढम् अत्यर्थं जगज्ज दध्वा न । दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभि-
 रित्यत्र दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिरिति अनेकवाद्यध्वनितैरित्यत्र अनेकवाद्यध्वनितै-
 रिति नभस्तलमित्यत्र नभःस्तलमिति च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः
 कचिन्न मान्तौ महतीं दिवं खलु ।
 सुसङ्गलायामपि तत्र निर्भरात्
 किं कान्दिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ४० ॥
 उद्दामदानद्विपहृन्दहं हितै-
 र्नितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।
 चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनै-
 रभून्निरुच्छाममिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥
 महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितै-
 र्विलोलघण्टारणितै रणोत्खणैः ।

भवनिति । महाचमूः महती मेना भुवं पृथिवीं विगाह्य मङ्गलीकृत्येत्यर्थः ।
 काचदपि न मान्तौ खलु न पर्याप्नुवती वेत्यर्थः । खलु उत्प्रेचयाम् । महतीम्
 अतिविशालां मानचमामिति भावः दिवं स्वर्गं प्रययौ प्रचक्षाल । तदापि दिव्यपि
 निर्भरात् सङ्घर्षातिरेकादिति भावः सुसङ्गलायां सुसङ्गीर्णायां सत्याम् आकुला
 कथमत्र एव सङ्घर्षतायां स्थातव्यमिति व्याकुला सती किं कान्दिशीकत्वं भव-
 द्रुतत्वं कान्दिशीकी भयद्रुत इत्यमरः । किं न अवाप न प्राप अपि तु प्रापैव
 क्लेशभयन द्रवणच्छां चकार व्याप्तिः प्रतिबाधकत्वेन द्रवणासम्भवादिति भावः ।
 उत्प्रेचालङ्कारः ॥ ४० ॥

उद्दामेति । जगत् उद्दामदानानाम् उत्तुङ्गलानां द्विपहृन्दानां गजसमूहानां
 वृद्धितैः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां तुरङ्गाणाम् अश्वानां हेषितैः हेषारवैः तथा चलता
 घनानामिव मेघानामिव स्यन्दनानां रथानां नेमिनिस्वनैः चक्रप्रान्तनिर्घातैः नितान्त-
 तम् अतीव निरुच्छासमिव निरुद्धप्राणमिव आकुलम् अभूत् । उद्दामदानद्विप-
 हृन्दहं हितैरित्यत्र उद्दामदानद्विपवृद्धितैः शतैरिति । चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनै-
 रित्यत्र चलदध्वजस्यन्दननेमिनिस्वनैरिति निरुच्छासमिवाकुलमित्यत्र निरुच्छासमया-
 कुलमिति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

महागजानामिति । महागजानां गुरुभिर्महद्भिः गर्जितैः तथा विलीलानां
 चञ्चलानां घण्टानां रणितैः रणेषु उत्खणैः उत्कटैः प्रमदानां हर्षाणां श्रुतजयस्येति

वीरप्रणादैः प्रमदप्रभेदुरै-
 र्वाचालतामादधिरतरां दिशः ॥ ४२ ॥
 दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः
 सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।
 धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतेर्भृता
 याः पङ्कतामित्थ रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥
 निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागम-
 निन्मत्त्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।
 तुरङ्गमाणां व्रजतां खुरैः क्षता
 रथगेजन्दैः परितः समीकृताः ॥ ४४ ॥

भावः । प्रभेदुरैः प्रणाशिभिः वीराणां भटानां प्रणादैः कोलाहलैः दिशः वाचालता
 मुखरताम् आदधिरतरां अतिशयेन दधुरित्यर्थः । रथीन्मत्त्वैरित्यत्र रथोञ्जलैरिति
 वीरप्रणादैरित्यत्र वीरप्रभेदैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राणां दानद्रवाः मदस्तत्र एव वारीणि तेषां वीचिभि-
 र्मरङ्गैः नद्यः सद्यस्तत्क्षणात् बहुधा विविधप्रकारेण पुपूरिरे प्ररिताः । याः
 प्ररिता नद्यः तुरगैरथैः क्षतैः उत्थापितैरित्यर्थः । धारारजोभिः प्रान्तरेणभिः
 श्रुताः व्याप्ताः सत्यः पङ्कतां पङ्कीभावम् एव प्राप्य रथैः स्थलीकृताः स्थलतामुपा-
 दिताः । प्रथमं मदवारिभिः पूरणं ततो रजसां चयैर्व्याप्तत्वेन पङ्कीभावप्रापनं ततो
 रथैस्तदुपरिगमनात् स्थलतापादनमिति हृत्पथश्रयानामतीतसङ्कालमिति भावः ।
 दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिरित्यत्र दन्तीन्द्रदानास्तु धिवारिवीचिभिरिति बहुष्वत्यत्र
 वङ्गता इति क्षतेर्भृता इत्यत्र क्षतिर्भृतेति च पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

निम्ना इति । व्रजतां चलतां तुरङ्गमाणां खुरैः क्षताः कुट्टिताः तथा रथैः
 गजेन्दैश्च परितः समन्तात् समीकृताः समतामापादिताः निम्नाः प्रदेशाः स्थलतां
 समभूमित्वं तथा सर्वतः उच्चैरपि उन्नता अपि ते प्रदेशाः निम्नत्वम् उपागमन्
 प्रायः । निम्नाः प्रदेशा इत्यत्र निम्नप्रदेशा इति सर्वतश्च ते इत्यत्र सर्वतः स्थलमिति
 क्षतेत्यत्र क्षितौ इति च पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-
 र्महामहीभृत्तटदारणोत्सवैः ।
 पयोधिनिर्धू नमकेलिभिर्जगद्
 वभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥
 इतस्ततो वातविधूतचञ्चलै-
 र्नीरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
 लक्षैः क्षणत्वाच्चनकिङ्किणीकुलै-
 रमस्त्रि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥
 घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं
 विस्तृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।
 मत्तद्विपानां प्रथयाम्बभूविरै
 न वाह्निनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४७ ॥

नभ इति । नभसि आकाशे दिगन्तेषु च प्रतिघोषेण प्रतिध्वनिना भीषणैः
 महान्तः ये महीभृतः पर्वताः तेषां तटदारणे तटविदारणे उत्सवैः उद्घटैः समर्थै-
 रिति यावत् पयोधीनां समुद्राणां निर्धूननं कम्पनं केलिः क्रीडा येषां तैः सागर-
 कम्पनकरैरिति यावत् भेरीध्वनितैः वाद्यशब्दैः जगत् समाकुलं सम्पूरितमिति भावः
 वभूव । भेरीध्वनितैरित्यत्र भेरीस्त्वितैरिति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् वातेन विधूतानि कम्पितानि अतएव
 चञ्चलानि तैः नीरन्ध्रितं सान्द्रं यथा तथा आशासु दिक्षु गमनं सञ्चारो येषां तैः
 क्षणानि श्वाशमानानि काचनकिङ्किणीनां सौवर्ण्यघण्टिकानां कुलानि लङ्घिताः
 तेषां तथोक्तैः लक्षैः लक्षपरिमणैः असंठारिति भावः । ध्वजांशुकैः नभोगते
 आकाशसञ्चारिणि धूलीजलधौ रजःसमुद्रे अमस्त्रि निमग्नम् अलक्षितमिति भावः ।
 नीरन्ध्रिताशागमनैरित्यत्राधिताशागमनैरिति लक्षैरित्यत्र लघ्विति नभोगते इत्यत्र
 नभोगतैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

घण्टारवैरिति । वाह्निनीनां सैन्यानां पटहस्य वाद्यमेदस्य निःस्वनाः किर्वाणाः
 मत्तद्विपानां मदस्त्राविषां गजानां रौद्रतरैः अतिभीषणैः घण्टारवैः तथा निरन्तरम्
 अनारतं विस्तृत्वैः व्याघ्रवह्निः सुभैरवैः अतिभीषणैः गर्जरवैः हंसैरित्यर्थः । स

करालवाचालमुखाश्चमूखनै-

ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोवभूवे गह्वनैर्दिनेश्वरो

रजोऽन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-

र्दिगङ्गना व्योम रजोऽभिदूषिता ।

भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनै-

र्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

प्रथमाश्चमूखिरे न प्रकटीचक्रिरे श्रोत्रपथं न प्रापिता इति भावः । निरन्तरमित्यत्र निरन्तरैरिति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

करालेति । असौ दिनेश्वरः सूर्यः चमूनां सेनानां खनैः कोलाहलैः करणानि भीषणानि अदर्शनीयानीति भावः । वाचालानि ध्वनितानि मुखानि अन्ता यासां तान् ध्वनं रजसापूरितमिति भावः । अम्बरम् आकाशं वस्त्विति ध्वनिः यासां तथाविधाः रजस्वलाः रेणुपुष्पाः ऋतुमतोश्चेति ध्वनिः दिशः वीक्ष्य दृष्टा परितः समन्तात् गह्वनैर्निविडैः रजोऽसि एव अन्धकाराः तैः कुतोऽपि तिरोवभूवे अलङ्घितः अदृश्यो बभूवति यावत् । रजस्वलाया नाय्या दर्शनस्याशान्वीयत्वात् देशाद्दर्शनेऽपि तत्त्वणात् तिरोधानमुचितं सत्पुरुषाणामिति सूर्ये सत्पुरुषव्यवहारसमारीपात् समानोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । समासीक्तिः समर्थैव कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारीपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । करालवाचालमुखा इत्यत्र करालं वाचालरवैरिति चमूखनैरित्यत्र अमूरवैरिति ध्वस्ताम्बरा इत्यत्र सस्ताम्बरा इति गह्वनैरित्यत्र गह्वने रजोऽन्धकारैरित्यत्र रजोऽन्धकारे इति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

आक्रान्तेति । सैनिकैः रभसेन वेशेन बलादिति यावत् रभसोवेगवृद्धयोऽप्यस्य-सरः आक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता धर्षिता व्योमरजोभिः अम्बररश्मिभिरभिदूषिता दिगेव अङ्गना स्त्री घनैः गह्वरैः भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैः प्रतिनादैः घनमत्सरादिव अतिक्रीधादिव गाढम् अत्यन्तं जगर्जं गर्जितवती । दिगङ्गनेति रूपकेऽप्येत्यापिता जन-मत्सरादिवैत्युत्प्रेक्षा । घनमत्सरादिवैत्यत्र शुद्धमत्सरादिवैति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा

इव गजा गगनं विजगाह्वरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा रथा

भुवमितीह विवर्त्त इवाभवत् ॥ ५० ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले

निरवधय इवाश्वोराशयो घोरघोषाः ।

गुरुतरपरिमज्जभूतो देवसेना

वहधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

गुर्विति । गजा हस्तिनः गुरुणा महता समीरेण वायुना समीरिताः सञ्चालिता भूधरा इव पर्वता इव गगनं तथा रथा गुरुतरा अतिमहान्तः वारिधराः मेघा इव भवं पृथिवीं विजगाह्वरे अवगाहितवन्तः इति इत्यम् इह प्रयाणं विवर्त्त इव विपर्ययस इव अभवत् । उत्प्रेलालङ्कारः । इव वारिधरा रथा इत्यत्र बहुवारिभवाद घना इति भुवमितीह विवर्त्त इवाभवदित्यत्र भुवमतीव नमन्त इवाभवन्निति च पाठान्तरम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तं द्रुतविलम्बितमाह न भीभराविति तल्लक्षणात् ॥५०॥

बलवदिति । बलवताम् असुरलोकानाम् अनल्पे महति कल्पान्तकाले प्रलयसमये निरवधयः अशेषाः अपारा इत्यर्थः । घोरघोषा विकटस्वनाः गुरुतरा अतिमहान्तः परिमज्जन्तः भूभूतः पर्वता येषु तथाभूताः अश्वोराशय इव समुद्रा इव देवसेनाः व्योमभूम्यन्तराले आकाशपृथिवीमध्यभागे सुपूर्णाः प्रभूता अपि वहधुरपि हर्षं जन्मुः । उपमालङ्कारः । बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले इत्यत्र वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले इति वहधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले इत्यत्र वहधुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तराला इति पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तं न न म यययुतेयं मालिनी भोगिलीकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकहिषो
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शाश्वतः ।
सैन्यैरुपैतौति सुरहिषां पुरो-
ऽभूत्किं वदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥
चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजम्
विजित्वरौभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणां घृतनाभिरागतम्
चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥

सेनापतिमिति । बलस्य असुरभेदस्य शाश्वतः निहन्ता शत्रुरेव शाश्वतः प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थे अण् । इन्द्रः अन्धकहिषः हरस्य नन्दनं कुमारं सेनापतिं पुरस्कृत्य
युधं युद्धार्थं सैन्यैः सह उपैति उपागच्छति इति हृदयप्रकम्पिनी किंवदन्ती जनश्रुतिः
सुरहिषां असुराणां पुरः अगतः अभूत् चचारित्यर्थः । युधे इत्यत्र युधे इति हृदय-
प्रकम्पिनीत्यत्र हृदयस्य कम्पिनीति पाठान्तरम् । सर्गेऽस्मिन् इन्द्रवंशा वंशस्थविलयो
रुपजाति इति तच्चन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुराविति वदन्ति वंशस्थसुदीरितं जराविति
च तत्तत्त्वणम् ॥ १ ॥

चमूप्रभुमिति । महासुराः मन्मथमर्दनस्य हरस्य आत्मजं कुमारं चमूना
सेनानां प्रभुम् अधिपं विजित्वरौभिः विशेषेण जयशालिनीभिः सुराणां घृतनाभिर्देव-
सेनाभिः सह विजयश्रिया जयलक्ष्म्या युतम् आगतं श्रुत्वा चित्ते मनसि
चिरं चुक्षुभिरे क्षीभं प्राप्ताः भयमाजन्मुरिति यावत् । विजित्वरौभिरित्यत्र विजि-
त्वाभिरितिति युतमित्यत्र श्रितमिति चित्ते इत्यत्र चित्तेरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

समेत्येति । ते महासुराः समेत्य समागत्य दैत्याधिपतेसारकस्य पुरः अगतः
स्थिताः किरौटिषु बह्ना अञ्जलयः यैः तयामृताः सन्तः प्रणम्य युयुत्सुना युद्धार्थिना
मन्मथशत्रोः शत्रोः सूनूना कुमारेण सङ्गातं अन्धजितम् इन्द्रं नवैदयन् व्यशा-
पयन् । पुरः इत्यत्र पुरे इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरः स्थिताः
 किरीटवज्राञ्जलयः प्रणम्य ते ।
 न्यवेदयन्मन्त्रशतसूनुना
 युयुत्सुना जम्भजितं सहागतम् ॥ ३ ॥
 दासीकृताशेषजगन्त्रयं न माम्
 जिगाय युद्धे कतिशः शचौपतिः ।
 गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतम्
 ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥ ४ ॥
 ततः क्रुधा विस्फुरिताधराधरः
 स तारको दर्पितदोर्वलोद्धतान् ।
 युधे त्रिलोकौजयकेलिलालसः
 सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥
 महाचमूनामधिपाः समन्ततः
 सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

दासीकृतेति । स तारकः शचौपतिरिन्द्रः कतिशः बहुनीत्यर्थः । युद्धे दासी
 कृताशेषजगन्त्रयं किङ्करीकृतविभुवनं मां न जिगाय न जितवान्, साम्प्रतं गिरीश
 पुत्रस्य कुमारस्य बलेन ध्रुवं नियतं विजेता विजेयते इति काकुतः काका भिन्न-
 कण्ठध्वनिविशेषेत्यर्थः । भिन्नकण्ठध्वनिर्धौरेः काकुरित्यभिधीयते इति दर्पणः ।
 अहसत् हास्यं चकार नैव विजेतेति भङ्गा उक्तवानिति भावः । नेत्यत्र तु इति ।
 सकाकुतोऽहसदित्यत्र सकाकु सोऽहसदिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं त्रिलोकौ जयक्रीडायां जयय्यारारं इत्यर्थः ।
 लालसः लुब्धः जितविभुवन इति भावः स तारकः क्रुधा क्रोधेन विस्फुरितः
 विकम्पितः अधराधरः निम्नाधरः यस्य तथाभूतः सन् युधे युद्धार्ये दर्पितेन दासा
 बाह्वना बलेन उद्धतान् सेनापतीन् सन्नहनार्थं सन्नद्धीभवनार्थं समुदयोपार्थमाति
 यावत् आदिशत् आज्ञापयामास । दर्पितदोर्वतदोर्वलोद्धतानित्यत्र दर्पितं दोर्वलो
 वलादिति युधे इत्यत्र युद्धे इति च पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

महाचमूनामिति । महाचमूनां महतीनां सेनानाम् अधिपाः सद्यः तत्क्षणम्

तस्युर्विनम्रचितिपालसकुले
तदङ्गनहारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
स हारपालेन पुरः प्रदर्शितान्
कृतानतीन् बाहुवरानधिष्ठितान् ।
महाह्वान्मोधिविधूननोद्धतान्-
ददर्श राजा घृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
बली बलाराति बलातिशातनम्
दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराभोधिनवारितक्रमम्
ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

आदेशमार्गेणेति भावः । समन्ततः सर्वतः सन्नस्य सन्नहा भूत्वा सुतराम् अत्यर्थम् उदायुधाः उद्धृतशस्त्राः सन्तः विनम्रैः विनम्रैः चितिपालैः पराजितनृपतिभिरित्यर्थः । सकुले सङ्कीर्णं तस्य तारकस्य अङ्गनहारं चत्वरप्रवेशद्वारं तस्य वरं श्रेष्ठं प्रकोष्ठके अवकाशे तस्युः प्रभुप्रतीचया स्थितवन् इत्यर्थः । तदङ्गनहारवर-प्रकोष्ठके इत्यत्र तदङ्गनवारि बहिःप्रकोष्ठके इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

स इति । स राजा तारकः हारपालेन पुरः अथतः प्रदर्शितान् अयमयमिति प्रत्येकं दर्शितान् कृतानतीन् दर्शनमात्रेण कृतप्रणामान् बाहुवरान् महाबाहून् श्रेष्ठ-बाहुबलानिति भावः । महाह्वयः महासंशयम् एव अभोधि, तस्मिन् विधूननेन विली-ङ्गनेन उद्धतान् प्राप्तगवान् महायुद्धजयेन दर्पितानिति भावः । बहून् घृतनापतीन् सेननायकान् अधिष्ठितान् दृष्टायमानान् ददर्श । बाहुवरानित्यत्र बाहुवरानिति पाठे श्रेष्ठतमानि हस्त्यादीनि अधिष्ठितान् आकृष्टानित्यर्थः । ददर्श राजेत्यत्र मनन्द पश्यन्निति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बलीति । अध्यानन्तरं बली महाबलः स तारकः बलारातिः बलामुरनिमृदनस्य इन्द्रस्य बलातिशातनं बलनाशनं दिग्दन्तिनाम् ऐरावतानां नादस्य हङ्कणस्य इवस्य मदसावस्य च नाशनः स्वनः निर्वोचः यस्य तथाभूतं महीधरैः परितः अभोधिभिः सागरैश्च न वारितः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । क्रमः गतिर्यस्य तादृशं घोरं भौषणं रथम् अधिरुह्य ययौ अचाल । दिग्दन्तिनादद्रवनाशनमित्यत्र दिग्-

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वना-

खलत्पताकाकुलवारितातपाः ।

धरारजोयस्तदिगन्तभास्कराः

पतिं प्रयास्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ८ ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनाम्

महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रताम्

कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥

महोभृतां कन्दरदारणोत्खणै-

स्तद्वाहिनीनां पटङ्गस्वनैर्घनैः ।

उहेलितायुक्षुभिरे महार्णवा

नभःस्रवन्ती सहसाभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

दन्तिदानद्रवताननिस्वनमिति । महोधराभ्यो विनिवारितक्रममिति च पाठे दिग-
दन्तिनां दानद्रवस्य मदस्रुतेः तानः विस्तारकः बर्द्धक इत्यर्थः । निस्वनी यस्मिन्
तथोक्तमित्यर्थः । महोधराणाम् अभ्योघीनाश्च निवारितः क्रमः सामर्थ्यं गतिप्रति-
रोध इति भावः येन तथाभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युगेति । पृतनाः असुरसेनाः युगक्षये कल्पान्ते क्षुब्धः विचलितः यः पर्याधि-
समुद्रः तद्वत् निस्वनः निर्घोषो यासां तथोक्ताः खलन्तीभिः पताकाभिः आकुलं यथा
तथा वारिता आतपाः सौरमयूषा याभिः तथाभूताः तथा धरारजोभिः पाथि-
र्रेणुभिः यस्ता आकादिता दिगन्ता दिगवकाशा भास्करश्च येः तादृश्यः सत्यः प्रयात-
पतिं तं तारकम् अन्वयुः अनुजग्मुः । पतिं प्रयातमित्यत्र प्रतिप्रयातुमिति पाठा-
न्तरम् ॥ ८ ॥

चमूरज इति । अभिसुरं सुरान् अभि देवान् प्रतीत्यर्थः । प्रसर्पिणः प्रया-
कुर्वतः महासुरस्य तारकस्य चमूरं सेनानां रजः धूलिः दिगन्तदन्तिनाम् ऐरावतानां
सितेषु शुभेषु दन्तप्रकाण्डेषु दशनशाखासु शुभ्रतां तृणा दानाम्बुघनेषु मदजन-
सान्द्रेषु कुम्भेषु पङ्कतां कर्दमले प्राप ॥ १० ॥

महोभृतामिति । महोभृतां पर्वतानां कन्दरदारणा गुह्याविदारिणः अतर-

सुरारिनाथस्य महाचमूखने-
 विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
 अभ्युक्षितैरुर्मिश्रितैः सवारिजै-
 रक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् ॥ १२ ॥
 अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनाम्
 द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।
 अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनम्
 वभूव चीत्पातपरम्परा वत ॥ १३ ॥
 आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
 कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।

उल्लङ्घाः उल्लङ्घः तैः तडाहिनीनां तस्य तारकस्य बाहिनीनां सेनानां घनेः गम्भीरं
 गटहस्वनैः वाद्यध्वनिभिः महार्णवाः महासमुद्राः उद्धेलिताः वेलाभतिक्रान्ताः सन्तः
 दनुभिरेक्षीभं गताः मञ्जुलिरित्यर्थः । नभःखवली आकाशगङ्गा च सहसा अभ्य-
 उदतं वृद्धिं प्राप ॥ ११ ॥

मुरारीति । सुरारिनाथस्य तारकस्य तुमुलैः महाचमूनां स्वनैः विगाह्यमाना
 मच्चाह्यमाना सुरापगा स्वर्गेनदी सवारिजैः सपद्मैः अभ्युक्षितैः उत्पतितैः वेला-
 मिति शेषः । ऊर्भीणां तरङ्गाणां श्रुतैः नाकनिकेतनावलीं स्वर्गभवनार्थं णोम् अत्रा-
 लयन् खलितवतो । सवारिजैरित्यत्र अवारितैरिति नाकनिकेतनावलीमित्यत्र
 नाकनिकेतनावलीरिति च पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

अथेति । अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य युद्धार्थं प्रस्थितस्य नाकिनां देवानां
 इषत्तारकस्य पुरस्तात् अशुभोपदेशिनी असङ्कलशंसिनी अगाधदुःखाम्बुधौ अतल-
 पर्शदुःखसमुद्रे मज्जनं मज्जनकारणम् उत्पातपरम्परा उत्पातश्रेणी वभूव च ।
 तेति खेदतूचकमव्ययम् । अशुभोपदेशिनीत्यत्राशुभोपदायिनीति अगाधदुःखा-
 धिमध्यमज्जनं वभूव चीत्पातपरम्परा वतेत्यत्र सुहृन्कारिष्टपरम्परा परा परापतन्-
 णोम् महापताकिनीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

आगामीति । घोरतरा अतिभीषणा कुपक्षिणां परम्परा श्रेणी आगामिनः
 विद्यतः दैत्यानाम् अशनकेलेः मांसभोजनव्यापारस्य काङ्क्षिणी अभिलाषिणी सुरा-

दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी-

रुपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

सुहृर्विभक्तातपवारणध्वज-

चलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।

धूताश्वमातङ्गमहारथाकरा

नवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो

सुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।

पुरः पथोऽतीत्य महाभुजङ्गमा

भयङ्कराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥

मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणम्

प्रभुर्दिनालां परिवेषमादधौ ।

रीणां दैत्यानां वाहिनीः सेनाः उपरि उपरि एव आगत्य निवारितः आतपः यया तादृशी मती व्योम्नि आकाशे पदं दधौ चचारित्यर्थः । आगामिदैत्याशनकेलि-
काङ्क्षिणी कुपक्षिणामित्यत्र भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी द्युपक्षिणामिति पाठा-
न्तरम् ॥ १४ ॥

सुहृरिति । प्रभञ्जनः वायुः प्रसभं सहसा विभग्ना विशेषेण भग्ना आतपवारणा
आतपवाः ध्वजाश्च येन तथोक्तः चलद्विधराधूलिकुलैः पार्थिवरजश्चयैः आकुलानि
रैच्छणानि नेवाणि येन तयाभूतः तथा धूतस्य कम्पितस्य अश्वानां मातङ्गानां सङ्घा-
तयानाम् आकरस्य ननवेक्षणः अदर्शनः अदर्शनकर इत्यर्थः अभूत् । विभग्नेत्यत्र
विभिन्नेति धूताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षण इत्यत्र जनाश्च मातङ्गमहारथजन-
वेक्षण इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

सद्य इति । विभिन्नं मर्दितं यत् अञ्जनपुञ्जं तद्वत् तेजो येषां ते सुखैः उच्चकैः
महान्तं विषाग्निं विषरूपमनलं विकिरन्तः उच्चमलः भयङ्कराकारभृतः भीषण
भीमिनः महाभुजङ्गमाः पुरः अयतः पथः मार्गान् अतीत्य अतिक्रम्य भृशं त्वरितं ययुः
गच्छन्ति स्म । विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजस इत्यत्र विभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा इति पथोऽती-
त्येवमपरीत्यातेति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरा-
 दिवान्तमासूचयितुं भयङ्करः ॥ १७ ॥
 त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलम्
 शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।
 सुरारिराजस्य रणान्तश्शोणितम्
 प्रसङ्गं पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
 दिवापि तारास्तरलास्तरस्त्रिनीः
 परापतन्तोः परितोऽथ वाहिनीः ।
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
 प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥
 ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरै-
 रुद्भासिताशेषदिगन्तरास्वरम् ।

मिलदिति । दिनानां प्रभुः दिनेश्वरः द्विषतः शत्रोर्महासुरस्य अतिमत्सरादिव
 अतिविद्वेषादिव अन्तं विनाशम् आसूचयितुं प्रकटयितुं भयङ्करः सन् मिलन्
 सङ्गमानः कुण्डलीभवन् महाभीमः यः भुजङ्गः तद्वत् भीषणः तं परिवेषं परिधिम्
 आदधौ दधार ॥ १७ ॥

त्विषामिति । त्विषाम् अधीशस्य तेजीनिषेः सूर्यस्य पुरः अग्रतः अधिमण्डलं
 मण्डलाकारेण समेताः मिलिताः शिवाः शम्भवाः सुरारिराजस्य तारकस्य रणान्त-
 शोणितं संग्रामान्ते रुधिरं प्रसङ्गं बलात् पातुं द्रुतम् उत्सुका इव त्वरावन् इव
 परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चुक्रुः । अधिमण्डलमित्यत्राभिमण्डलमिति
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दिवेति । अध्यानन्तरं लोकः दिवापि तरलाः चपलाः तरस्त्रिनीः वेगवतीः
 ताराः नक्षत्राणि वाहिनीः सेनाः परितः सेनानां समन्तात् परापतन्तोः सम्यतन्तोः
 विलोक्य दृष्ट्वा मनसा सुरद्विषः तारकस्य प्राणव्ययान्तं विनाशायसानं व्यसनम्
 सप्तमं व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् । तरस्त्रिनीरित्यत्र तदानींशमिति अथ
 वाहिनीरित्यत्र अभिवाहिनीरिति प्राणव्ययान्तमित्यत्र प्राणव्ययान्तमिति च पाठा-
 न्तरम् ॥ १९ ॥

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणम्

पपात वज्रं नभसो निरम्बदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्गिरिङ्गारचयैर्नभस्तलम्

ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।

धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखे रजो

दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

निर्घातघोषो गिरिभृङ्गशातनो

घनोऽम्बराशः कुहरोदरम्भरिः ।

वभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः

प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

ज्वलद्गिरिति । अभितः समन्तात् उच्चैः अतिशयेन ज्वलद्गिरिः प्रभाभरैः तेजः-
पटलैः उद्भासितम् उद्दीपितम् अशेषं समस्तं दिगन्तरं दिशामवसरः अम्बरमाकाशश्च
इत्थं तथोक्तं तथा रौद्रेण दाहयेन रवेण हृदन्तदारणं हृदयविदारणं वज्रं निर-
म्बदात् मेघशब्दात् नभसः आकाशात् पपात । ज्वलद्गिरित्यत चलद्गिरिति पाठा-
न्तरम् ॥ २० ॥

ज्वलद्गिरिति । नभस्तलम् अन्तरीचं शोणितास्थिभिः रुधिरैः कङ्कालैश्च तथा
ज्वलद्गिरिः अङ्गारचयैः सह गाढं दध्या तथा ववर्ष रक्तास्थिसिन्धुमङ्गारचयम् अवर्ष-
दित्यर्थः । तथा दिशः ज्वलन्त्यः सत्यः मुखैः धूमं व्यसृजन् तथा रासभस्य कण्ठवत्
धूसरं धूसरवर्णं इजः रेणुं दधुः ॥ २१ ॥

निर्घातिति । निर्घातः अन्तरीक्षात् पतन् शब्दविशेषः तथाचोक्तं यदन्तरीक्षे
क्लत्रान् सारती मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घाती जायते वायुसम्भव इति ।
तद्वत् घोषो यस्य तथाभूतः गिरिभृङ्गशातनः पर्वतभृङ्गभेदी अन्तरिक्ष आकाशस्य
आशानां दिशं कुहुरं रन्ध्रमेव उदरं विभर्षीति पूरयतीति तथोक्तः आकाशदिश-
स्त्रलब्ध्वापीत्यर्थः । घनः मेघः भूम्ना बाहुल्येन श्रुतिः कर्णश्रुत्वा एव भित्तिः कुञ्चं
तदभेदनः तद्विदारणः प्रकोपिषा अतिक्रुद्धेन कालेन यमेन अर्जिषा क्रता या गर्जि-
वर्जनं प्रकोपनिनाद इत्यर्थः । तं तर्जयति भर्तृसयति जयतीत्यर्थः, तथाभूतः वभूव
हृदिदयाय । गिरिभृङ्गशातन इत्यत्र गिरिभृङ्गघातन इति घनोऽम्बराशः कुहरोद-

चञ्चलमङ्गुलिं प्रपतत्तुरङ्गमम्
 परस्परान्निष्ठजनं समन्ततः ।
 प्रक्षुब्धदम्भोषिविभिन्नभूधरा-
 दलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २१ ॥
 ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः
 समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।
 श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना
 मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥
 अपीति पश्यन् परिणामदारुणाम्
 महत्तमां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।

रश्मिरित्यत्र भ्रामराशकुहरोदरश्मिरिति प्रकीपिकालार्जितगर्जतर्जन इत्यत्र
 प्रकीपिकालार्जितगर्जितस्वन इति च पाठान्तरम् । अथवा मिरिग्रहश्चातनः घनः
 निविडः अन्धराशकुहरोदरश्मरिः भूवा श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकीपिकालार्जित-
 गर्जितर्जनः निघ्रात एव घोषः वभूवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

स्तलदिति । प्रक्षुब्धन् प्रकर्षेण क्षोभं सञ्चालनं गच्छन् अक्षीधिः समुद्रः तथा
 विभिन्नः विद्विष्टः भूधरः पर्वतः यस्मात् तथाविधात् अवनिप्रकम्पात् भूकम्पदपा-
 दपातात् द्विषः शत्रोस्वारकस्य बलं सैन्यं स्तलनः पतनः मर्दभाः मङ्गाशजा यस्य
 तद्योक्तं प्रपतनः तुरङ्गमा अथा यस्य तादृशं तथा समन्ततः सर्वतः परस्परम् आग्निष्ट
 उपपद्यं परिपतिता इति भावः । जनाः पदातय इति यावत् यस्य तथाभूतम्
 अभूत् । चञ्चलमङ्गुलिं प्रपतत्तुरङ्गमं परस्परान्निष्ठजनं समन्ततः । संक्षुब्धदम्भोषि
 विभिन्नभूधरं पुरीद्विषोऽभूदवनिप्रकम्पनमिति पाठे द्विषः शत्रोः पुरः अवनिप्रकम्पनम्
 अभूत् । अक्षमङ्गुलिभित्तिद्विषः तद्विशेषणं बोध्यम् ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या इति । सुरविद्विषः तारकस्य पुरः सर्वे बहव इति यावत् श्वानः
 कुहुराः समेत्य मिलित्वा ऊर्ध्वीकृतानि उन्नमितानि आस्थानि मुखानि यैः तद्योक्ताः
 रवी तूयै तदभिमुखमिति भावः । दत्ता अप्रियता दृष्टिर्यैः प्रयाभूताः तथा करुणं
 कातरं अतएव श्रवणान्तशातिना श्रुतिकटुनेति भावः । स्वरेण मिथः परस्परं
 रुदन्तः क्रीडन्तः सन्तः निर्ययुः गच्छन्ति अत्र ॥ २४ ॥

दुर्देवदष्टो न खलु न्यवर्त्तत
 क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥
 अरिष्टमाशङ्क विपाकदारुणम्
 निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।
 पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवे-
 दसद्ग्रहान्धस्य ह्मितीपदेशनम् ॥ २६ ॥
 क्षिती निरस्तं प्रतिकूलवायुना
 तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
 रराज मृत्पोरिव पारणाविधौ
 प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥

अपीति । दुर्देवेन प्रतिकूलदेवेन दष्टः कबलित इति यावत् असुरः तारकः
 इति उक्तरूपां परिणामदारुणाम् अत्यन्तभीषणां महत्तमाम् अतिमहतीम् अरिष्टसन्-
 तिम् अशुभपरम्पराम् अरिष्टन्तु शुभाशुभे इत्यमरः । गाढम् अत्यर्थं पश्यन्नपि क्रुधा
 कोपेन हेतुना प्रयाणव्यवसायतः युद्धयातोद्यमात् न खलु नैव न्यवर्त्तत निवृत्तो-
 ऽभूत् । अपीति पश्यन्नित्येव इति प्रपश्यन्निति महत्तमामित्येव महत्तरामिति खल्लि-
 त्येव इति न्यवर्त्ततेत्येव निवर्त्तते इति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

अरिष्टमिति । विपाकदारुणं परिणामभीषणम् अरिष्टम् असङ्गलम् आशङ्क
 मत्वा बुधैर्विद्विर्मन्त्रिभिरिति शेषः । निवार्यमाणोऽपि प्रयातुमिति शेषः । महा-
 सुरः तारकः पुरः अग्रतः शूलूणामिति भावः । नगराहा प्रतस्थे प्रचक्षाल ।
 असद्ग्रहेण दुर्यहेण अन्धस्य कार्याकार्यमजानत इति भावः । जनस्य महतां
 ह्मितीपदेशनं शुभपरामर्शदानं वृथा भवेत् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः । निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर इत्येव निवार्यमाणो विविधैर्महासुरैरिति
 ह्मितीपदेशनमित्येव ह्मितीपदेशनेति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

पुनश्च महीत्यातान् वर्णयति क्षितावित्यादिना । प्रतिकूलवायुना प्रतीप-
 पवनेन क्षिती भूमौ निरस्तं निपातितं तस्य इदं तदीयं तारकौयं चामीकरघर्म
 वारणं काक्षनातपत्रं मृत्पोः यमस्य पारणाविधौ अभ्यवहारव्यापारे प्रकल्पितं

विज्ञानता भावि शिरोनिक्कन्तनम्
 प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
 मुहुर्गलञ्जिस्तरलैरलन्तरा-
 मरोदि मुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥
 निवार्य माणैरभितोऽनुयायिभि-
 र्ग्रहोतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
 अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलै-
 र्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९ ॥
 सद्योनिक्कत्ताञ्जनसोदरद्युतिम्
 फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।

स्थापितं महत् हाटकभाजनमिव सौवर्णपात्रमिव रराज यशमे । उपमालङ्कारः ।

हाटकभाजनं महदित्यत्र राजतपात्रभाजनमिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विज्ञानंति । भावि भविष्यत् शिरोनिक्कन्तनं शीर्षच्छेदनं विज्ञानता विशेष-
 जनाता निश्चिन्तित्यर्थः । अतएव प्रज्ञेन प्रकटज्ञानवता तस्य तारकस्य मौलिना
 किरीटेन मौलिः किरीटधम्मिल्लावित्यमरः । शोकादिव तरलैः प्रयाणवेगान्
 चञ्चलैः अतएव मुहुः गलङ्गिः खलद्वभिः मुक्ताफलान्येव वाष्पविन्दवः अश्रुलक्ष्णाः
 तैः तदव्याजेनेति भावः । अलन्तराम् अतिशयेन अरोदि रुदितम् । रूपकानुप्राणि-
 तोत्प्रेचालङ्कारः । शिरोनिक्कन्तनमित्यत्र शिरोविकर्त्तनमिति प्रश्नेनेत्यत्र सस्येनेति
 च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

निवार्यमाणैरिति । आकुलैः सम्भ्रान्तैः अनुयायिभिः अनुचरैः असुरराजस्येति
 शेषः अभितः सर्वतः निवार्यमाणैरपि तादृशमानैरपि गृध्रैः पक्षिविशेषैः भविष्यत्
 एतस्य तारकस्य मरणम् उपदिशन्ति शंसन्तीति तथाभूतैः सदृभिः तं तारकं यच्चैतुं
 धर्तुम् आहारार्थमिति भावः । कामो येषां तादृशैरिव मौलिं किरीटम् अभि जप-
 रौत्वर्थः । अपाति पातितम् अभिमौलिमाकुलैरित्यत्राभिमौलिचाकुलैरिति भवि-
 ष्यदेतन्मरणोपदेशिभिरित्यत्र तस्याननूत्यानविनाशदर्शिमिरिति च पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

सद्य इति । जनी लोकः तस्य तारकस्य ज्ञेयः सद्यः तत्क्षणं निक्कत्तं रुदितं
 यत् अञ्जनं कञ्चलं तस्य सोदरा सदृशी द्युनिर्घस्य तथोक्तं फणामणौ फणरत्ने

निर्यद्विषोत्कानलगर्भफुत्कृतम्
 ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥
 रथाश्वकेशावलिकर्णचामरम्
 ददाह्वा वाणासनवाणवाणधीन् ।
 अकाण्डतस्रण्डतरो हुताशन
 स्तस्यातनुस्यन्दनधुर्य गोचरः ॥ ३१ ॥
 इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभि-
 विह्वलमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
 यदा मदाम्बो न गताश्ववर्त्तता-
 श्वरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

प्रज्वलत् प्रस्फुरत् अंशुमण्डलं मयूखचयः यस्य तादृशं निर्यन् निर्गच्छन् विषमेव
 उत्कानलः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशं फुत्कृतं फुत्कारः निश्वास इत्यर्थः । यस्य
 तथाभूतं महाहिं महाभुजङ्गम् ऐक्षत दृष्टवान् । सद्योनिक्कसाञ्जनसोदरद्युमित्यत्र
 सद्योनिक्कसाञ्जनसोदरं कचिदिति निर्यद्विषोत्कानलगर्भफुत्कृतमित्यत्र निर्यद्विषो-
 क्काततगर्भफुत्कृतमिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

रथाश्वेति । अकाण्डतः सहसा तस्य तारकस्य अतनुमंहान् यः स्यन्दनः रथः
 तस्य धुर्यः अग्रभागः तदगोचरः तत्र लग्न इति भावः । चण्डितरः अतिभीषण
 हुताशनः अग्निः रथस्य अश्वानां केशावलि कर्णचामरं लोमराजि कर्णस्थितचामरञ्च
 तथा वाणासनवाणवाणधीन् धनुर्वाणतूषान् ददाह्वा भस्मीचकार । रथाश्वेत्यत्र रथ-
 स्येति केशावलि कर्णचामरमित्यत्र केशावलि कर्णचामरानिति वाणासनवाणवाण-
 धौनित्यत्र वाणासनवालवालधीनिति अकाण्डत इत्यत्राण्डत इति धुर्यगोचर
 इत्यत्र धुर्यगोहृत इति च पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्यादिभिः अशुभोपदेशिभिः असङ्कलशंसिभिः अरिष्टैः उत्प्रातः
 पुनः पुनः विह्वलमानः प्रतिषिध्यमानोऽपि असुरः यदा मदेन अहङ्कारेण अश्वः
 हताहितविवेकशून्यः सन् गतात् प्रयाणात् न न्यवर्त्तत न परावृत्ते, तदा अश्वरात्
 आकाशात् मरुतां देवानां मरुद्वी पवनामराविलमरः । सरस्वती आकाशवार्ष

मदान्ध ! मा गा भुजदण्डचण्डि मा-
 न्दलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
 सुरैः सनाथेन पुरन्दरादिभिः
 समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥
 गुह्योऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको
 निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
 विषह्यते नाभिमुखो हि सङ्करे
 कुतस्त्वया तस्य समं विरोधिता ॥ ३४ ॥
 अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो
 दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
 क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे
 येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥ ३५ ॥

त्यर्थः । अभत् उच्चचार । इत्याद्यरिष्टैरित्यत्र इत्याद्यनिष्टैरिति न गताश्चवर्तते-
 त्यत्र न च विन्यवर्ततेति अस्वरादित्यवास्वरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

मदान्धेति । रे मदान्ध ! ऐश्वर्यमदमत्त ! भुजदण्डयोः बाहुदण्डयोर्घाण्डमा
 प्रचण्डत्वं तेन यः अवलेपः गर्वः तस्मात् हृतीः समन्तात् सर्वतः विजित्वरैः
 विजयिभिः पुरन्दरादिभिः इन्द्रादिभिः सुरैः देवैः सनाथेन सहायेन मन्म-
 थहन्तुः शङ्करस्य मनुना कुमारेण समं सह समरं संग्रामं मा गाः न गच्छ । मन्मथ-
 हन्तृमनुनेत्यत्र मन्मथशत्रुमनुनेति सनाथेनेत्यत्र सनाथैरिति पुरन्दरादिभिरित्यत्र
 विदिवेश्वरादिभिरिति समरमित्यत्र समरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

गुह्य इति । षड्दिनजातमात्रकः गुह्यः कुमारः पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनागौरग्रि-
 मर्गह् इत्यमरः । सङ्करे गुह्ये अभिमुखः निशातमोभरैः रजनीतिभिरनियर्थः
 निदाघधामेव उदारगिरिव असुरैः न हि नैव विषह्यते सीढुं शक्यते । त्वया समं
 सह तस्य गुह्यस्य विरोधिता कुतः कथं नैव विरोधः सम्भवेदित्यर्थः । गुह्योऽसुरै-
 रित्यत्र महासुरैरिति विषह्यते नाभिमुखोहि इत्यत्र विमुह्यते सीऽभिमुखं नेति
 कुतस्त्वया तस्यैव कुतस्त्रियं तेनेति पाठान्तरम् । उपमासङ्कारः ॥ ३४ ॥

अभ्रंलिहैरिति । येन गुह्येन अभ्रंलिहैः गगनस्यग्निभिः शृङ्गशतैः शिखरनि-

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविधिष-
 स्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
 कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः
 स्वक्रोधवज्रिं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥
 न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
 स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।
 येन त्रिलोकीसुभटेन तेन ते
 कुतोऽवकाशः सद्य विग्रहयद्दे ॥ ३७ ॥
 त्यजाशु गर्वं मदमूढ ! मा स्म गाः
 स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।

अयेः तथा दिशां चक्रवालैः मण्डलैः समन्ततः सर्वतः स्थगितस्य आच्छादितस्य
 आच्छादितदिग्गण्डलस्येति भावः । क्रौञ्चस्य तथा तदाव्यस्य भूधतः पर्वतस्य
 रन्ध्रं छिद्रं विशिखेन एकेन शरेणेत्यर्थः । निर्ममे चक्रे त्वया सद्य तस्य गुह्यस्य
 आहवः संयामः कुतः ? न सम्भवतीति भावः । दिक्चक्रवालैः स्थगितस्येत्यव
 दिक्चक्रवालस्थगितस्येति विशिखेन निर्ममे इत्यव स्वशरैर्विनिर्ममे इति तस्य सद्य
 त्वया कुत इत्यव तेन कुतः समी भवानिति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

अथ युष्मेनाह । लब्ध्वेति यः अनङ्गविधिषः कामशरीः सकाशात् धनुर्वेदं
 युद्धविद्यामित्यर्थः । लब्ध्वा प्राप्य त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं समरे युद्धे महीभुजां
 रात्रां घनैः रुधिराम्बुभिः शीणितजलैः अभिषेकं स्नानम् उपलक्षणमेतत् पितृतर्पण-
 ञ्चेति भावः कृत्वा स्वस्य आत्मनः क्रोधवज्रिं पितृनिधनजनितं कीपानलं शमया-
 म्बभूव निर्वापयामास । कृत्वाभिषेकमित्यव कृताभिषेक इति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

नेति । क्षत्रियाणां क्षयकालरात्रिकृत् प्रलयकर इत्यर्थः । स जामदग्न्यः
 परशुरामः येन कुमारेण सद्य समराय संयामाय न वल्गति न चलति न स्मरार्थं
 भवतीत्यर्थः । त्रिलोकीसुभटेन विभुवनैकवीरेण तेन गुह्येन सद्य ते तव विग्रह-
 यद्दे संयामनिर्बन्धे अवकाशः उद्योगः कुतः ? नैव सम्भवतीति भावः । त्रिलोकी-
 सुभटेनेत्यव त्रिलोकीतिलकेनेति कुतोऽवकाशः सद्य विग्रहयद्दे इत्यव कुतोऽवकेशी
 सद्य विग्रहयद्दे इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

त्यजति । रे मदमूढ ! आशु शीघ्रं गर्बम् अहङ्कारं त्यज स्मरारेः कामशरीः

तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना
जगत्सु वीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥
श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीम्
क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्
अकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधाञ्च सः ॥ ३९ ॥
किं ब्रूय रे व्योमचरा ! महासुराः !
अरारिसूनुप्रतिपक्षवर्त्तिनः ।
मदीयवाणव्रणवेदना हि सा-
धुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥

हरस्य सूनीः पुत्रस्य वरा महती या शक्तिः तदङ्गीचरं तस्या विषयं सा अस्मा गाः न
गच्छ, अधुना तमेव जगत्सु वीरं भुवनैकवीरं नूनं निश्चितं शरणं ब्रज, तत् तदा
स तस्य शरणागतत्वं चिराय जीव चिरजीवी भव । जगत्सु वीरमस्यैव
जगत्प्रवीरमिति स चिराद्येत्यत्र सुचिरायति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

श्रुत्वेति । अहङ्कारपरः दर्पोद्धतः स महासुरः तारकः इति पूर्वोक्ता वियतः
आकाशस्य गरीयसीं महतीं वाचं श्रुत्वा प्रकम्पितम् अशेषं समयं जगतां स्वयं यन्
तथाभूतोऽपि सन् क्रोधात् अकम्पत कम्पितवान् दिवमाकाशम् उच्चैः अभ्यधाञ्च
अत्रवौच । सन्नकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधाञ्च स इत्यत्र स नाकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधात्त इति
पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

किमिति । रे व्योमचरा अन्तरीक्षचारिणः ! किं ब्रूय वदस्व महासुराः
महान्तः असुराः अरारिसूनीः गुह्यस्य प्रतिपक्षवर्त्तिनः विरोधिनः वर्त्तन्ते इति शेषः ।
एतान् अरारिसूतो नैव विषद्विष्यते इति भावः । अथवा रे अरारिसूनीः प्रतिपक्ष-
वर्त्तिनः आनुकूल्यकारिण इत्यर्थः । व्योमचरा महासुरा, महान्तः सुराः देवाः ।
किं ब्रूयेत्यन्वयः । अधुना साम्प्रतं सा अभिक्रमः अनुभूतेति भावः । मदीयवाण-
व्रणवेदना मच्छरक्षताज्वाला कथं हि विस्मृतिगोचरीकृता विस्मृतेत्यर्थः युष्माभिरिति
शेषः । रे इत्यत्र हि इति अरारीत्यत्र मरारीति मदीयवाणवेदना हि साधुना कथं
विस्मृतगोचरीकृतेत्यत्र मदीयवाणव्रणवेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गताः स्मृष्टत इति

कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः ।
 शिशोर्बलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।
 खानः प्रमत्ता इव कार्तिके निशि
 स्त्रैरं वनान्ते मृगधूर्त्तका इव ॥ ४१ ॥
 सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशु-
 र्भ्रातृक एषोऽन्तमवाप्नोति ध्रुवम् ।
 अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥
 इतोरयत्युत्तरं महासुरे
 महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा ।
 परस्वरोत्पीडितजानवी भयात्
 नभश्चरा दूरतरं विदुद्भुः ॥ ४३ ॥

च पाठे मदीयवाक्त्रणवेदनां विस्मृत्य अधुना एव स्वपृष्ठतः मताः यूयमिति शेषः ।
 अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

कटुस्वरैरिति । रे अम्बरस्थिताः । आकाशचारिणः । कार्तिके मासि प्रमत्ताः
 मदीयताः शम्भ इव कुक्कुटा इव शुनां कार्तिके मासि मदीयत्वं प्रमिद्वत् । तथा
 निशि रात्रौ वनान्ते अरण्यसीमायां मृगधूर्त्तका इव प्रगाला इव खूर्यं षड्दिन
 जातकस्य शिशोः कुमारस्य बलात् बलमाश्रित्येत्यर्थः यवर्धे पञ्चमी । किं कथं
 कटुस्वरैः कठोरनादैः प्रालपथ प्रलापं कुर्वथ ? । प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः ।
 प्रालपयित्वा ईरयति कार्तिके निशीत्यत्र कार्तिके निशीति च पाठात्परम् ॥ ४१ ॥

सङ्गेनेति । भर्गतपस्विनः तपस्विनो भर्गोऽस्य इत्यत्र एव भ्रातृकः निर्दोष इत्यर्थः ।
 शिशुः तस्कराणां चौराणां सङ्गतः संसर्गात् अतस्करः अचौरः साधुरित्यर्थः । यथा
 वः युष्माकं दुर्जनानामिति भावः । सङ्गेन ध्रुवं निश्चितम् अलं नाशम् अवा-
 प्नोति प्राप्नोति । तेन वस्त्रात् प्रथमम् आदौ वः युष्मान्, ततः युष्मन्निधनानन्तरं
 मित्यर्थः असुमपि शिशुमपि निहन्मि नाशयामि । ततोऽप्यसुमित्यत्र ततस्त्वमुमिति
 पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

इतीति । महासुरे तारके इति इत्यम् ईरयति कथयति तथा उत्तरम् अति

ततोऽवलेपाद्विकटं विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिसुत्तमं वहिः ।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकम्
मन्त्रित्वबोधमिजसारथिं रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयङ्कराकारमपारमघतः ॥ ४५ ॥

पुरः सुराणां घृतनां प्रथीयसीम्
विलोक्य वीरः पुष्कलं प्रमोदजम् ।
बभार भूम्नाथ स बाहुदण्डयोः
प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥

तौवण महाकृपायं महान्तमसिं क्रुधा कोपेन अलमत्यर्थं कलयति गृह्णति सति
भयराः आकाशचारिणः देवाः परस्परम् उत्पीडिता उद्दिष्टा जानवः ऊह-
वाणि यैः तथोक्ताः उक्ताः प्रमृता जानूपर्वाणोवदस्त्रियामिहमरः । सन्तः
रथात् दूरतरम् अतिदूरम् विदुद्रुवः पलायाच्चकिरे । कुपेत्य च ध्रुवमिति
पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं रथी रथादुदः स तारकः अवलेपात् गवांस् विकटं
इति तथा विहस्य उच्चैर्हासं कृत्यत्यर्थः । उत्तमं महान्तम् अतिं कोशात् आव-
णविशेषात् वहिः व्यधत्त कृतवान् । ननु भीः द्रुतं शीघ्रं रथं वासवस्य इन्द्रस्य
भनिकं समीपं प्रापय इति मिजसारथिं स्वमतम् अवोचत् उक्तवान् । व्यधत्त
कोशादसिसुत्तमं वहिरित्यत्राभिकोशमाषादसिसंशुभासुरमिति मन्त्रित्वबोधमिज-
सारथिं रथीत्युक्तं वतस्त्ववोचत् प्रति सारथिं द्रुतमिति च पाठान्तरम् । अंशुभिः
भाभिः सासुरं समुत्पलम् अस्मिन् अभिकीयं कोशे विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।
माषात् निहितवाग्निमिति विशेषः ॥ ४४ ॥

मन इति । ततः अनन्तरं मनोऽतिवेगेन मनसाऽपि अधिकजवेन सारथिना
प्रोदितेन चालितेन रथेन प्रचलन् महासुरः अयतः अपारम् अशेषं भयङ्कराकारं
रसैन्यसागरं प्रपेदे प्राप ॥ ४५ ॥

पुर इति । अथ सुरसैन्यसागरप्राप्त्यनन्तरं स वीरः तारकः पुरः सम्प्लुष्टतः

ततो महेन्द्रस्य चराचमूचरा
 रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
 पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो
 युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥
 पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा
 बलहिषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।
 भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनो-
 ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥
 पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

प्रथीयसीम् अतिमहतीं सुराणां प्रतनां सेनां विलोक्य दृष्ट्वा सङ्गरः संशाम एव केलिः
 क्रीडा तत्र कौतुकी उल्लासी सन् प्रमोदजम् आनन्दजं प्रचण्डयोः बाहुदण्डयोः
 पुलकं लोमहर्षं भस्मा अतिशयेन बभार दधार । भूसाथ स बाहुदण्डयोरित्यत्र
 भस्मा बहुबाहुदण्डयोरिति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं महेन्द्रस्य देवराजस्य चमूषु चरन्तीति चमूचराः
 सैन्यवर्तिनः मनसः अतिवेगिनः अतिवेगवन्तः अतिद्रुतगामिन इत्यर्थः । चराः स्पर्शाः
 अपसर्पश्चरः स्पर्श इत्यमरः । भूयसा समधिकेन रणान्तलीलारभसेन सङ्गरसीमां
 विलासदृष्टेण रभसी वेगदृष्टेयोरित्यमरः । पुरः अगतः प्रचेलुः प्रचलन्ति अ ।
 तथाहि समरे युयुत्सुभिः योद्गुमिच्छुभिः किं विलम्ब्यते ? विलम्बः क्रियते ? नैवे-
 द्यर्थः । ततो महेन्द्रस्य चरा इत्यत्र ततोऽसुरेन्द्रानुचरा इति पाठे असुरेन्द्रस्य तार-
 कस्य अनुचरा अनुगामिनः चमूचराः सैनिका इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुर इति । देवरिपोः देवानां शत्रोः तारकस्य चमूचराः सैनिकाः पुरः अगतः
 स्थितं बलहिषः इन्द्रस्य सैन्यसमुद्रम् अभ्ययुः अभिगच्छन्ति अ । तथा अभितः
 समन्तात् भुजं बाहुं समुत्क्षिप्य समुद्रस्य परेभ्यः शत्रुभ्यः आत्मनः स्वस्य अभिधानं
 नासधेयम् अद्यमहसुयधन्वेत्येवंविधमिति भावः । उच्चैर्यथास्यात्तथा न्यवेदयन्
 व्यज्ञापयन् । पुरःस्थितमित्यत्र पुरःसरा इति बलहिष इत्यत्र सुरहिष इति परेभ्य
 इत्यत्र सहेलमिति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

पुरीयतमिति । महान्तः सुरा देवाः पुरीगतं सञ्चुखवर्तिनं दैत्यचमूमहार्णवं

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके मसुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥

द्विषद्वलवासविभीषितासमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनात्

मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।

अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्

न कस्य वीर्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥

असुरसैन्यागरे' दृष्टा परम् अत्यर्थं चुचुभिरे चकम्पिरे । तस्य पुरारिसूनीः कुमा-
रस्य रणे संग्रामे अवहेलया अवलौलया विसारिते इति शेषः । नयनस्य एककोणके
एकस्मिन् अंशे इत्यर्थः । भटाः असुरवीरा इत्यर्थः । मसुः सान्ति स्य अवकाशं
प्राप्तित्वर्थः । कुमारस्तान् न गणयामासेति भावः । दृष्टा परं चुचुभिरे महासुरा
इत्यत्र दृष्टाभित्यक्तुभिरेऽखिलाः सुरा इति मसुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलयेत्यत्र समौ
परोभावि रौणे हि हेलेयेति च पाठान्तरे समौ दैत्यचमूमाह्वयः इति कर्तृपदे
नान्वयः ॥ ४९ ॥

द्विषदिति । अन्धकशत्रुनन्दनः कुमारः महारणोत्सवम् उद्दिश्य लक्षयित्वा
प्रसादः अनुग्रह एव पीयूषं अमृतं तस्य धरतीति धरः तेन प्रसादामृतवर्षित्वर्थः ।
चक्षुषा द्विषतां शत्रूणां बलीभ्यः सैन्येभ्यः यस्तासः तेन विभीषिताः विशेषेण भयं
प्राप्ताः दिवीकसां देवानां चमूः सेनाः अपश्यत् अवलोकयामास तासु कृपादृष्टि
मकरोदिति भावः । द्विषद्वलवासविभीषितासमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनां
चमूमिति महारणोत्सवमित्यत्र महाहवे बलमिति च पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

उत्साहिता इति । शक्तिधरस्य कुमारस्य मृधे युद्धे दर्शनात् कृपावलीकनात्
उत्साहिता सञ्जातीत्याहः महेन्द्रप्रमुखाः इत्यादयः मखाशनाः यज्ञभोजिनः देवा
इत्यर्थः । अहं मृधे युद्धे अरौन् शत्रून् जेतुम् अलमिति शेषः । इत्येवम् अरौ-
रमन् परस्परं संहंसा रसन्ते इत्यर्थः । वरस्य अङ्गस्य सङ्गतिः समागमः साहाय्य-
मिति भावः । कस्य जनस्य वीर्याय पराक्रमाय न ? अपितु सर्वभ्यैव वीर्याय भवतो-
त्यर्थः । बहुकहयः कार्यानां चीदीयानपि गच्छतीति भावः । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपीऽर्थान्तरव्यासः । मखाशना इत्यत्र सुधाशिन इति अहं मृधे इत्यत्र

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।
 वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजटैषिणो रणे ॥५२॥
 सङ्ग्रामं प्रलयाय सन्निपततो वेलामतिक्रामतो
 वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्ध्यापिनः ।
 कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोशनः
 शैलोत्तालतटौविघटनपटुर्ब्रह्माण्डकुलिश्वरिः ॥ ५३ ॥
 इति योक्तालिदामकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
 सुरासुरसैन्यसङ्घट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

अहङ्ग इति च पाठान्तरे सुधाशिन अमृतभोजिनः देवा इति तथैवार्थः । अह-
 ङ्गः अहमित्यव्ययम् अहमहमिकामित्यर्थं जुगुप्सुन्ति सेवन्ते आश्रयन्तीत्यर्थः ।
 तथोक्ताः सन्तः अरीन् जेतुम् अरीरमन् उद्यमं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

परस्परमिति । वज्रधरस्य इन्द्रस्य द्विषोऽपि शत्रोरपि तारकस्त्वैवेत्यर्थः ।
 सैनिकाः स्वकरैः निजबाहुभिः उद्धृतानि आयुधानि अस्त्राणि यैः तथाभूताः
 विजयधेयिणः विजयगोषवः सन्तः परस्परम् अन्येन योद्धुं वैतालिकैः स्तुतिपाठकैः
 आवितं तारस्य महतः विक्रमस्य पराक्रमस्य अभिधानं कौर्चनं यस्मिन् तद् यथा
 तथा रणे संयामभूमौ ईयुः समाजग्मुः । स्वकरोद्धृतायुधा इत्येव प्रवरोद्धृतायुधा
 इति वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमित्यत्र वैमानिकैः आवितमानसत्क्रमाभि-
 धानमिति च पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

संयाममिति । प्रलयाय विध्वंसाय संयामं सन्निपततः समागच्छतः वेलाम्
 मर्यादां सदाचारमतिक्रामतः अशेषदिग्ध्यापिनः कालस्य यमस्य आतिथ्यम् अतिधि-
 सत्कारं भुङ्क्ते इति तथोक्तस्य श्रमनसदनीयतयेति भावः । वृन्दारासुरसैन्य-
 सागरयुगस्य देवासुरसैन्यसमुद्गडयस्य बहलः महान् क्रोशनः अव्यक्तशब्दमयः शैलानां
 पर्वतानाम् उल्लास उन्नता या तव्यः प्रदेशः तासां विघटने विश्लेषणे विदारणे वा
 पटुः समर्थः ब्रह्माण्डस्य जगतः कुलिश्वरिः उदरपूरकः कोलाहलः कलरवः बभूव ।
 संयामं प्रलययेत्यत्र संयामप्रलयायेति अशेषदिग्ध्यापिन इत्यत्रोद्धृदिग्ध्यापिन
 इति कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोशन इत्यत्र कालातिथ्यपृथुप्रदान-

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्तशस्त्रजालैर्भयङ्करैः ।
युद्धमासीत् सुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥
पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥
युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।
वैतालिकाः कुलाघोशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥
पठतां वन्दिवन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम् ।

बहलः कोलाहलः क्रोधिन् इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्वेयं
नः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

इति षष्ठदशः सर्गः ।

अथेति । अथानन्तरं सुनासीर इन्द्रः सुरारिमारकः तयोर्बलयोः सैन्ययोः
अन्योन्यं परस्परं भयङ्करैः विमुक्तैः विचित्रैः अस्त्राणां शराणां शस्त्राणां तलवारा-
दीनां जालैः समूहैः महत् अन्त्यन्तं युद्धमासीत् । महदित्यत्र द्वयोरिति पाठा-
न्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तमस्मिन् सर्गे ॥ १ ॥

पत्तिरिति । रणाय संग्रामाय पत्तिः पदातिः पत्तिं पादचारिणं रथी रथा-
वटः रथिनं तुरङ्गस्थः अश्वारूढः तुरङ्गस्थं दन्तिनि हस्तिनि स्थितः दन्तिस्थं हन्या-
वटम् अभीयाय अभ्यधावत् ॥ २ ॥

युद्धायेति । कुलाघोशाः कुलाचार्याः कुलभिन्ना इति यावत् वैतालिकाः
तृतिपाठकाः इतरेतरं परस्परं युद्धाय धीरं सावष्टम्भमित्यर्थः । धावतां अभि-
व्रवतां वीराणां नामानि अयममुकनामा वीरी धावतीत्येवंरूपाणि अलम् अति-
शयेन उदाहरन् समकौत्सयन् ॥ ३ ॥

पठतामिति । बुद्धीश्रुताः रथतत्पराः प्रवीराः महाभटाः विक्रमावलिं परा-
क्रमपरम्पराम् असुकीडसुकथुलं जितवान् असुकेनायं पराजित इत्येवंरूपामिति
भावः । पठतां स्तुवतां वन्दिवन्दानां वैतालिकगणानां पुरः श्रयतः वर्णं किञ्चित्

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥
 सङ्क्रामानन्दवर्हिणीं विग्रहे पुलकाक्षिते ।
 आसीत् कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥
 निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।
 आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥
 खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
 इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

कालं विलम्ब्य युत्तव्यापारे मनोनिवेशात् तदयुद्धसमाधानकालमतीत्येति यावत्
 चित्तानि मनांसि तेषां विक्रमावलिपाठश्रवणे इति शेषः । ददुः दत्तवन्तः । पठतां
 बन्दिहन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीमित्यत्र पठिता बन्दिहन्देन प्रवीरवीरुदावलीति पुर
 इत्यत्र अपीति च पाठान्तरम् । बन्दिहन्देन प्रवीराणां वीरुदावली स्त्रीवावली
 पठिता । अतः युद्धोत्सुका अपि वीरा इति शेषः । क्षणं विलम्ब्य तच्छ्रवणोत्सुक-
 तथा किञ्चित्कालम् अतीत्य चित्तानि मनांसि युद्धे इति शेषः ददुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

सङ्क्रामेति । संग्रामे य आनन्दः उत्साहः तेन वर्हिणीं वर्हेनश्रीलं स्कीतवती-
 त्यर्थः । पुलकाक्षिते रोमहर्षसमन्विते मिथः अन्योन्य मिलतां सङ्क्राममानानां युद्ध-
 मानानामित्यर्थः । वीराणां विग्रहे शरीरे कवचविच्छेदः वर्मविरहः आसीत् परस्परं
 वर्मच्छेदः कृत इति भावः । पुलकाक्षिते इत्यत्र पुलकाङ्गि इति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

निर्दयमिति । व्योमदिशः आकाशं दिशयेत्यर्थः । निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा
 खड्गैः भिन्नेभ्यः क्रिन्नेभ्यः कवचेभ्यः वर्मभ्यः समुत्थितैः समुद्धौनैः तूलैः कापानैः
 पलितैरिव जराजनितशोकाैरिव पाण्डुराः धवला आसन् समुत्थितैरित्यत्र सम-
 क्रितैरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

खड्गा इति । वीराणां खड्गाः असयः रुधिरैः रक्तैः संलिप्ताः अतएव इतस्ततः
 चण्डांशैः सूर्यस्य करा इव किरणा इव भासुराः दीप्तिमन्तः अथवा इतस्ततः
 चण्डांशैः सूर्यस्य करैः भासुराः दीप्यमाना इत्यर्थः । विद्युतां वैभवं प्रभावं
 सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः । अवासम्भवदवस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं
 दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धीऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र विष्णानुविम्बलं
 बोधयेत् सा निदर्शनेति । विद्युतामित्यत्र वैद्युतमिति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

विस्मज्जन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजङ्गमाः ।

विस्मृष्टाः सुभटेरुष्टैर्व्योम व्यानशिरै शराः ॥ ८ ॥

वाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाश्रुगाः ॥ ९ ॥

निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराश्रुगाः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

ज्वलदग्निमुखैर्ज्वाणेर्नौरभ्यै रितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कौर्णै दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

विभिन्नं धन्विनां वाणैर्व्यथार्त्तमिव विह्वलम् ।

रराम विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

विस्मज्जन्त इति । रुष्टैः क्रुद्धैः सुभटैः सुवीरैः विस्मृष्टाः विमुक्ताः शराः भीमा भयङ्करा भुजङ्गमा इव मुखैः अग्रभागैः वदनैश्च ज्वालाः अग्निशिखाः विस्मज्जन्तः विलिपन्तः सन्तः व्योम आकाशं व्यानशिरै व्यापुः आच्छादयामासुरित्यर्थः । रुष्टैरित्यत्र तृष्टं रिति पाठान्तरम् । उपमानद्वारः ॥ ८ ॥

वाढमिति । मिथः अन्योन्यं निघ्नतां विध्यतां धन्विनां धनुर्धराणाम् आश्रुगाः शराः वपुषि शरीरे वाढं दृढम् इत्यर्थः निर्भिद्य अशोणितमुखा शोणितान्निभायाः सन्तः वेगातिशयादिति भावः । भूमिं पृथिवीं दूरम् अत्यर्थं प्राविशन् । वाढमित्यत्र वाढमिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

निर्भिद्यति । आहवः युद्धमेव उत्सवः तस्मिन् प्रीतानां प्रवरयोधानां सप्ता-
वीराणाम् आश्रुगाः शराः पूर्वं प्राक् निर्भिद्य विहा दन्तिनः गजान् पातयामासुः
पेतुः पश्यात् स्वयमिति शेषः ॥ १० ॥

ज्वलदिति । इतरेतरम् अन्योन्यं ज्वलन् अग्निर्मुखे शेषां तादृशैः नौरभ्यैः घनैः
वाणैः शरैः उच्चैरतिशयेन व्योम्नि आकाशे कौर्णै आच्छादितं सति वैमानिकाः
विमानेन व्योमचारिण इत्यर्थः । दूरम् अपासरन् पलायाचकिरि इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विभिन्नमिति । धन्विनां धातुष्काणां वाणैः शरैः विभिन्नम् आहतमित्यर्थः ।
व्योम आकाशं व्यथार्त्तमिव वेदनादितमिव विह्वलं कातरं सत् श्येनानां पक्षि-
विशेषाणां प्रतिरवच्छलात् निर्घोषमिषेण विरसं कटुं यथा तथा ररास दध्मान् ।

चापैराकर्णमाकृष्टे विमुक्ता दूरमाश्रयाः ।

अधावन् रुधिरास्त्रादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् सम्मदादिव ॥ १४ ॥

खड्गाः शोणितसन्दिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रजोघने रणेऽनन्ते विद्युता वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

कुन्ताश्चकाशिरै चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

अपङ्गुतिप्राणितोत्प्रेक्षालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । प्रकृतं प्रतिविधायन्यस्यापनं
स्यादपङ्गुतिरिति ॥ १२ ॥

चापैरिति । आकर्ण्य कर्णपर्यन्तम् आकृष्टेः चापैः अनुभिः दूरं विमुक्ताः
विलिप्ताः आश्रयाः शराः रणैषिणां धोङ्गणां रुधिरस्य रक्तस्य आस्त्रादं लुब्धा इव
अधावन् अभ्यद्रवन् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १३ ॥

गृहीता इति । आजौ युद्धे समित्याजिसमिदयुध इत्यमरः । वीरैः पाणिभिः
गृहीताः विकोशाः कोशात् स्वाधारविशेषात् निष्काशिता इत्यर्थः । खड्गराजयः
असिनिचयाः कान्तिजालच्छलात् प्रभासमूह-राजात् सम्मदादिव हर्षादिव व्यहसन्
विशेषेण हसन्ति अ विक्रासं प्राप्नुवित्यर्थः । अपङ्गुतोत्प्रेक्षा । कान्तिजालच्छला-
दाजौ विलयनं कान्त्याननच्छलादाजैरिति सम्मदादिवेत्यत्र समदा इवेति च पाठा-
न्तरम् ॥ १४ ॥

खड्गा इति । रजोभिः रेणुभिः घने सान्द्रं अनन्ते अपारं रणे संयामे वीराणां
पाणिषु भुजेषु नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः शोणितसन्दिग्धाः रक्तलिप्ताः खड्गाः विद्युता
वैभवं प्रभावं सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः । रजोघने रणे इत्यत्र रजोघनरणे इति
वैभवमित्यत्र विभवमिति च पाठान्तरम् । अत्र एकस्य धर्मे कथमन्यो लभत इति
तदसम्भवं विन्मप्रतिविन्मभावबोधनात् निदर्शनालङ्कारः ॥ १५ ॥

कुन्ता इति । रणार्थिनां युयुक्तानाम् उल्लसन्तः उदभासमानाः कुन्ताः अस्त्र-
विशेषाः रणाङ्गणे संयामचेते यमस्य लेलिहानाः पुनः पुनर्लसन्तः जिह्वाभीम

प्रज्वलत्कान्तचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणस्थोमनि बभ्रुमुः ॥ १७ ॥

केचिद्धौरेः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।

परावृत्य गते क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

बहुभिः सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्क्षणाः ।

उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥

अभितोऽभ्यागतान् योहुः वीरान् रणमदोद्धतान् ।

रसनाविलारा इव चण्डम् उत्कटं यथा तथा चकाशिरं शुशुभिरं । रणाङ्गणं
इत्यत्र रणक्षये इति पाठान्तरम् उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६ ॥

प्रज्वलदिति । वरचक्रिणां चक्राण्यधारिणां वीराणां प्रज्वलन्ति कान्तचक्राणि
प्रभापुष्पानि येषां तथोक्तानि अतएव चण्डांशुमण्डलस्थे व सृष्टमण्डलस्थे व श्रीः
शोभा येषां तयामृतानि सन्ति रणस्थानानि संग्रामगगने बभ्रुमुः भ्रमन्ति अ ।
उपमासङ्कारः ॥ १७ ॥

केचिदिति । केचित् वीराः अभ्युपेयुषाम् अभिधावतां वीराणां धीरैः गर्भोरैः
प्रणादैः सिद्धानादैः क्षोभतः सन्नासात् वाहात् वाहनात् निपेतुः । अपरे वीराः
मदात् मद्यपानजनितात् विकारात् मुमुहुः । धौरेरित्यत्र धौरेरिति पाठा-
न्तरम् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति । आहवप्रियः युद्धदुर्मदः कश्चित् वीरः जिघांसौ हनुमिच्छौ वीरे
अभ्यागते अभिधावति सति मुदं हर्षम् आदधौ प्राप । किन्तु क्षुब्धे अशक्ते अतएव
परावृत्य गते सति विषसाद विषयी बभ्रुव ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । केऽपि रणोत्क्षणा युद्धदुर्मदाः वीराः बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य
वा यं रणे पूर्वं वृत्ताः येः सह पूर्वमयोधीति भावः । तानेव उद्दिश्य नासा आहव-
त्वर्थः उपेयुः उपगच्छन्ति अ । सह युद्धा वेत्यत्र सहयुष्मान् इति उद्दिश्य तानि-
त्यत्र नामयाहमिति रणे इत्यत्र वयमिति च पाठान्तरम् ॥ २० ॥

प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः ।

अध्याह्नवक्षेत्तमुत्तमकौर्त्तिवौजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि चासाङ्गे जुधूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

रणे वाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममज्जुर्मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥

अभित इति । भुजादण्डेषु बाहुदण्डेषु रोमोद्गमभृतः रोमाच्छधारिणः भटाः वीराः अभितः समक्षम् अभ्यागतान् उपस्थितान् रणमदेन उद्धतान् वीरान् प्रत्यनन्दन् । अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदीकृतान् । प्रत्यनन्दन् भुजादण्ड-रोमोद्गमभृतो भटा इत्यत्र अभितोऽभ्यागतान् वीरान् योधौ रणमदीकृतान् । प्रत्य-न्नन् तदभुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदादिति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

शस्त्रेति । अध्याह्नवक्षेत् रणक्षेत्रेषु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शस्त्रैर्भिन्नेभ्यः विदीर्णेभ्यः इभकुम्भेभ्यः हन्तिकुम्भेभ्यः च्युतानि पतितानि मौक्तिकानि उन्नानि कृतवपनानि यानि कौर्त्तिवौजानि तेषाम् अङ्कुराः प्ररीहाः तेषां श्रीः श्रीभा ताम् अधुः प्रापुः । अध्याह्नवक्षेत्तमुत्तमकौर्त्तिवौजाङ्कुरश्रियमित्यत्राह्नवक्षेत्तमभ्युत्तमकौर्त्ति-वौजोत्करश्रियमिति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

वीराणामिति । रणे संयामि वीराणां विषमैः विकटैः घोषैः नादैः विद्रुताः पलायिताः वारणा मजाः शास्यमाना अपि निवायेमाणा अपि हस्तिपकैरिति शेषः । भूतानि निरस्तानि अङ्कुशानि येः तयोक्ताः अङ्कुशाघातमगणयन्त इति भावः । चासात् भयान् दिशः भेजुः पलायिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रणे इति । रणे वाणगणैः शरनिचयैः भिन्ना विक्षताः तथा भिन्ना विहा योधिनः स्वपृष्ठस्थाः वीराः येषां तथाभूताः महागजाः भ्रमन्तः घूर्णमानाः सन्तः मिलन्त्यः सङ्गच्छमाना या रक्तनिम्नगाः शोणितनद्यः तासु निममज्जुः निपेतुः । मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजा इत्यत्र गलद्रक्तनिम्नगाः सुमहागजा इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषुचैस्तरैष्वपि ।
 'रथिनोऽभिरिपुं' क्रुद्धा हुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥
 खङ्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।
 प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥
 वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।
 अधावन् दन्तदष्टोष्ठभौमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥
 शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
 आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरि नभः ॥ २८ ॥
 क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

अपारे इति । रथिनः उच्चैस्तरेषु सनुवनेषु अपि रथेषु अपारे अजाधि असृक्-
 सरित्पूरे रक्तनदीस्रोतसि निमग्नैरिति शेषः । रिपुं शत्रुम् अभि अभिलक्ष्यत्यर्थः
 क्रुद्धाः सन्तः हुङ्कृतैः हुङ्कारध्वनिभिः सहति शेषः । शरान् व्यसृजन् अमुञ्चन्
 अपारेऽसृक्सरित्पूरे इत्यत्रापारेऽस्त्रसरित्पूरे इति पाठे स एवायः । अभिरिपु-
 मित्यत्र अभिक्रुधिति क्रुद्धा हुङ्कृतैरित्यत्र क्रुद्धहुङ्कृतैरिति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

खङ्गेति । खङ्गेन निर्लूनाङ्किन्ना सूत्रानः येषां तथोक्ताः व्यपतन्तः विशिषेण
 आसय्यक् पतन्तः अपि वाजिनः अश्वाः प्रथमं प्राक् अभिना दारितान् किन्नान्
 अरीन् स्पर्शस्थानिति शेषः । पातयामासः पश्चात् स्वयं पेतुरिति प्रथममिति पदेन
 शील्यते । व्यापतन्तोऽपीत्यत्र निपतन्तोऽपीति पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

वीराणामिति । वीराणां शस्त्रैर्भिन्नानि दन्तैः दष्टा ओष्ठा येषां ताडशानि
 यतएव भौमानि मध्यहाराणि शिरांसि निपतन्ति अपि क्रुद्धा रिपुं शत्रुम् अभि प्रति
 प्रधावन् अभिशङ्कन्ति अथ । दन्तदष्टोष्ठभौमान्यभिरिपुमित्यत्र दन्तदष्टोष्ठभौपणा-
 न्तरिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

शिरांसीति । वरयोधानां महावीराणाम् अलं सम्यक् अर्धचन्द्रैः शरविशैः
 हतानि किन्नानि शिरांसि पादैश्चरणैः आदधानाः गृह्णन्तः श्येनाः पक्षिविशेषाः
 नभः आकाशं भृशम् अतिशयेन व्यानशिरि व्यापुः । अर्धचन्द्रहृतान्यलमित्यत्रार्धचन्द्र-
 हृतान्यपीति आदधाना इत्यत्रादधाना इति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्राप्तेरपाहरन् ॥ २८ ॥

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अगृह्णन् युद्धमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥

रुषा मिथो मिलदन्तिदन्तसङ्घर्षजोऽनलः ।

योधान् शस्त्रहतप्राणानदहत् सहसारिभिः ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।

तदसूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

क्रोधादिति । अभ्यापततां सन्मुखमागच्छतां दन्तिनां हस्तिनां दन्तान् आकृता पदातयः अश्वारोहाश्च क्रोधात् प्राप्तेरपाहरन् रस्त्रविशेषैः गजारोहार्थां हस्तिपकान् प्राणान् अपाहरन् व्यनाशयन् । पदातय इत्यत्र नृवाजिष्विति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

शस्त्रेति । शस्त्रैः किन्ना गजारोहाः हस्तिपका येषां तथाभूताः गजाः इतस्ततः विभ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः युगान्ते प्रलयकाले वातैः चलिताः शैला इव पर्वता इव वभुः राजन्ति च ॥ ३० ॥

मिलितेष्विति । मिथः परस्परं योद्धुं मिलितेषु सङ्घच्छमानेषु दन्तिषु गजैः भटाः वीराः प्रसभं बलात् युध्यमानाः सन्तः परस्परं प्राणान् अगृह्णन् व्यनाशयन् युध्यमानाथेत्यत्र सङ्घयुध्वान इति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

रुषेति । रुषा क्रोधेन मिथः अन्योन्यं मिलितां सङ्घच्छमानानां दन्तिनां दन्तानां सङ्घर्षेण जायत इति तथोक्तः अनलः अरिभिः शत्रुभिः शस्त्रैः हृताः प्राणा येषां तथाविधान् योधान् अदहत् भक्षोपकारः । रुषा मिथ इत्यत्र गजारूढानिति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता इति । कोपनैः क्रुद्धैः दन्तीन्द्रैः गजपतिभिः परम् अत्यर्थम् आक्षिप्ता आक्रान्ता अपि पत्तयः पादवारिणो भटाः स्वस्य निजस्य प्रभोर्हस्तिपकस्येति यावत् पुरः अगतः खड्गघातैः असिप्रहारैः तेषां दन्तीन्द्राणाम् अमून् प्राणान् अहरन् अनाशयन् । उद्दिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः । तद्विप्लवम्

उत्क्षिप्य कपिभिर्दूराभ्युक्तानां योधिनां दिवि ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्महौ ॥ ३४ ॥

खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

आक्षिप्याभिर्दिवं नीताः पक्षयः करिभिः करैः ।

दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥

इति पातेः स्वस्य पुरः प्रभोरिति पाठे कोपनेः हस्तोद्धेः करैः शुष्कादखेः उत्-
वता उद्धृता अपि पक्षयः पदातयः स्वस्य प्रभोः पुरः अयतः तद्विपुलं तस्य प्रभोः
रपुनं शतान् अहरन्नित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उत्क्षिप्येति । करिभिः गजः उत्क्षिप्य शुष्कैर्बहुल्य दूरान् सुक्तानां विवि-
धानां योधिनां भटानां जीवात्मभिः दिवि स्वर्गे दिव्या गतिः प्रापि प्राप्ता, विग्रहेः
गरीरैः मही वा पृथिवी एव प्रापीत्यनेनान्वयः । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गेमिति भग-
वद्भोतायामर्जुनं प्रति युद्धहतस्य स्वर्गगतिलाभकथनादिति भावः । दिवीत्यत्र दिव
इति दिव्या गतिं वा विग्रहैर्महीत्यत्र दिव्याङ्गनाकण्डपरिग्रह इति पाठान्तरम् अर्थम्
मुगम पवेति ॥ ३४ ॥

खड्गैरिति । भटाः योधाः धवलधारालैः तीक्ष्णधारैरिति भावः । खड्गैः
भुवा पृथिव्या समं सह विद्वान् प्रहृतान् करिणां हस्तिनां करान् शुष्कादखान्
निहत्यापि पातयित्वापि तैः तत्कार्यकरणैरिति भावः । सन्तोषं दत्तं न ययु न
ययुः अन्येषामपि घातनं प्रवृत्तिसङ्गावादिति भावः । तैर्भुवापि समं विद्वान्
सन्तोषं न भटा ययुरित्यत्र तैर्भुवापि समं ब्रह्मं शस्त्रा तान् पक्षयोऽहरन्निति
आन्तरम् ॥ ३५ ॥

आक्षिप्येति । करिभिर्हस्तिभिः करैः शुष्कादखैराक्षिप्य आक्षिप्य अभिर्दिवं
अग्नेमभि नीताः प्रापिताः पक्षयः पदातयः दिव्याङ्गनाभिः रक्ताभिरनुरागिणीभिः
तीक्ष्णैः द्रुतं शीघ्रम् आदातुं यहीतुम् आघातौकर्तुमिति यावत् ईषिरे अभिलषिताः ।
आक्षिप्याभिर्दिवमित्यत्र उत्क्षिप्याभिर्दिवमिति द्रुतमीषिरे इत्यत्र प्रतप्तस्वरमिति
पाठे नीता इति समापिका क्रिया । ततश्च रक्ताभिरनुरागिणीर्दिव्याङ्गनाभि-
रदातुं तान् पक्षीमिति शेषः अन्तरम् अन्तरीक्षं इतं व्याप्तं भावे कृतप्रत्ययः ॥ ३६ ॥

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः क्षतान्
 प्रत्येच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
 क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिष्टक्षोरसिना करम् ।
 निर्भियं दन्तमुषलावारोह जिष्टक्षया ॥ ३८ ॥
 खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।
 प्रातिपत्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
 करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
 अस्मिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥
 तुरङ्गी तुरगारूढं प्राप्तेनाहत्य वक्षसि ।

धन्विन इति । तुरगारूढा धन्विनः धनुर्धराः शरैः क्षतान् प्रहृतान् अतएव
 मूर्च्छितान् मोहं गतान् भूयः पुनः चिरं दीर्घकालात् परमिति यावत् योद्धुम्
 आश्वसतः जीवतः अभिलषत इति भावः । प्रत्येच्छन् प्रतीक्षाश्चक्रे । प्रत्येच्छ-
 न्नित्यत्र प्रत्यै क्षप्रिति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

क्रुद्धस्येति । पत्तिः पादचारी भटः क्रुद्धस्य कोपनस्य जिष्टक्षीः यद्गीतुमिच्छी-
 दन्तिनः हस्तिनः करं शुण्डम् अस्मिना खड्गेन निर्भियं लब्ध्वा जिष्टक्षया यद्गीतु-
 मिच्छया दन्तौ मुषलाविव तौ मुषलाकारदशनौ आरोह । दन्तमुषलावित्यत्र दन्त-
 मुषलानिति पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

खड्गेनेति । प्रातिपत्ये विपक्षसैन्यमध्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारी भटः
 खड्गेन दन्तिनः विपक्षोद्यगजस्य रदनद्वयं दन्तयुगलं मूलतः मूलात् हत्वा विपाद्य
 द्रुतं शीघ्रं निरगात् निश्चक्राम शत्रुसैन्यादिति शेषः । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य पुनः प्रत्या
 वर्त्तनमसम्भवमिति अपिशब्देन द्योत्यते । खड्गेन मूलत इत्यत्र खड्गेनामूलत
 इति रदनद्वयमित्यत्राङ्गुचतुष्टयमिति प्रातिपत्ये इत्यत्र प्रपत्तिशीरिति च पाठा-
 न्तरम् ॥ ३९ ॥

करेणेति । वीरः कश्चिदिति शेषः कोपिना क्रुद्धेन करिणा हस्तिना करेण
 शुण्डादृष्टेन सुगृहीतोऽपि समाक्रान्तोऽपि स्वयमक्षतः सन् अस्मिना तलवारैश्च
 तस्यैव करिणः अमृन् प्राणान् आशु शीघ्रं जहारा ॥ ४० ॥

तुरङ्गीति । तुरङ्गी अश्वारीही तुरगारूढं प्रतिवीरं वक्षसि प्राप्तेन अस्त्रविशेषेण

पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥

हिषा प्रासङ्गतप्राणो वाजिपृष्ठद्वेष्टासनः ।

हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निवाभ्रमत ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनं शस्त्रहृतप्राणं गतं भुवि ।

अवहोऽपि महावाजी न साशुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

भङ्गेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्रयः ।

नामूर्च्छत् कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

मिथः प्रासाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।

शक्त्या युयुधतुः कौचित् केशकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

आहत्य प्रहृत्य पततः तस्य प्रासाघातेनेति शेषः । स्वके हृदि आत्महृदये प्रासघातं प्रासास्त्रप्रहारं न अज्ञासीत् ॥ ४१ ॥

हिषेति । हिषा शत्रुणा प्रासेन हृताः प्राणा यस्य तथाविधः अपिरवाध्याह्वयः । वाजिनः अश्वस्य पृष्ठे दृढं निश्चलम् आसनम् अवस्थानं यस्य तथोक्तः तथा हस्तेन उद्धृत उन्नमितः महान् प्रासो येन तथामृतः सन् जीवन्निव भुवि रणाङ्गणे इति यावत् अभ्रमत विचचार । अश्वभ्रमणवशात् धमन् शवीऽपि अश्व इव लल्यते क्वेति भावः । भुवौलव भट इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनमिति । अवहः अशङ्कलसंयत अपि महावाजी महान् अश्वः साशुनयनः सज्जलनेवः सन् प्रभुस्त्रिहादिति भावः । शस्त्रैः हृताः प्राणाः यस्य तथोक्तम् अतएव भुवि गतं पतितं तुरङ्गसादिनं स्वारीहिनमिति यावत् न अत्यजत् न त्यक्ता यथावित्थयः । अवहोऽपीत्यत्र अन्वाह्य इति न साशुनयन इत्यत्र नावलनयन इति पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

भङ्गेनेति । अश्रयः अश्वारीहो रिपुणा शत्रुणा शितधारेण तौलधारेण भङ्गेन तदास्थेनास्त्रेण भिन्नः विह्वः अतएव प्रपतन् अपि न अमूर्च्छत् न मोहमापेदे प्रपतन् कोपतः कोपात् हन्तुं शत्रुमिति शेषः । इयेष आचकाह । भङ्गेनेत्यत्र खङ्गेनेति प्रपतन्नपीत्यत्र स प्रपतन्नपीति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

मिथ इति । कौचित् वीरौ मिथः अन्योन्यं प्रासेन आघतौ प्रहृतौ ततः वाजिच्युतौ अश्वात् भट्टौ अतएव भूमिगतौ मृतलक्ष्यौ सन्तौ रुषा कौपिन शक्त्या यथाशक्ति

रथिनो रथिभिर्वाणै र्हतप्राणा दृढासनाः ।
 क्षतकार्मुकसन्धानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥
 न रथी रथिनं भूयः प्राहुरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।
 प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठदयुधि लोभतः ॥ ४७ ॥
 अन्योन्यं रथिनौ कौचिहृतप्राणौ दिवं गतौ ।
 एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
 मिथोऽर्धचन्द्रनिलूनमूर्धानौ रथिनो रुचा ।
 खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकवन्भावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

केशाग्नेश्च केशेषु केशेषु च समाकृत्य यद्वृत्तं तत् तथा भुजाभुजि भुजाभ्यां भुजाभ्यां
 ग्रहन्त्य यद्वृत्तं तत् यथा तथा युयुधतुः युद्धं चक्रतुः । मिथः प्रासादताविल्यत मिथः
 प्रहारत इति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

. रथिन इति । रथिनः रथिभिः वाणैः हता प्राणा येषां तथाभ्रताः अतएव
 चतं विनष्टं कार्मुकसन्धानं अनुयोजनं येषां तथोक्ता अपि दृढं निश्चलम् आसनम्
 अवस्थानम् येषां तादृशाः रथादपतिता इति भावः । अतएव सप्राणा इव जीविता
 इव मेनिरे अमन्यन्त लोकेरिति शेषः । क्षन्त्यत कृतंति पाठे कृतं कार्मुकसन्धानं
 अनुवि शरयोजनं यैः तथोक्ताः तादृशपूर्वभावे स्थिता इति भावः ॥ ४६ ॥

नेति । रथी शस्त्रैः शस्त्रप्रहारैरित्यर्थः मूर्च्छित रथिनं भूयः पुनः न प्राहुरत् ।
 प्रत्याश्वसन्तं प्रत्युज्जीवन्तम् अन्विच्छन् आकाङ्क्षन् लोभतः तादृशवीरेण युद्धलोभात्
 युधि अतिष्ठत् तस्थौ प्रतीक्षाचक्रे इति यावत् । अन्विच्छन्नित्यत्र सत्वेनमिति
 अतिष्ठद् युधि लोभत इत्यत्र नागमद् युद्धलोभत इति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

अन्योन्यमिति । कौचित् वरायुधौ श्रेष्ठशस्त्रधारिणौ रथिनौ अन्योन्यं हताः
 प्राणा याभ्यां तथोक्ता अतएव दिवं स्वर्गं गतौ सन्तौ अपिरवाध्याहार्यः । एकाम्
 अप्सरसं सुरसुन्दरीं प्राप्य युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ ॥ ४८ ॥

मिथ इति । कौचित् रथिनौ मिथः परस्परम् अर्धचन्द्रेण निलूनः क्षिप्रः
 मूर्धा यथोक्तयाभूतौ अतएव खेचरी देवत्वं प्राप्तौ रुचा कान्त्या समन्वितौ चेति
 शेषः । भुवि रणभूमौ नृत्यन्तौ स्वकवन्तौ निजौ अपमूर्खखेचरौ अपश्यतां दृष्ट-
 वन्तौ । रथिनौ रुचैत्यत्र रुषितौ रुषेति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथञ्चिन्नृतं धृतायुधाः ।

नदस्सु तुर्येषु परेतयोषितां गणेषु गायस्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥

इति सुरुरिपुर्हं ते युद्धे सुरासुरसैन्ययोः

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाद्भीमभ्रमङ्गकुटीमुखः

सपदि ककुभाभीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम

षोडशः सर्गः ।

रणाङ्गणे इति । शोणितपङ्केन सरत्तजर्दनेन पिच्छिले मद्यणे रणाङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ तुर्येषु रणवाद्यभेदेषु नदस्सु ध्वनस्सु तथा परेतयोषितां प्रेतनारीणां गणेषु गायस्सु च धृतायुधाः शस्त्रपाणयः कबन्धराजयः कबन्धनिचयाः कथं कथञ्चिन् अतिकष्टेन मरुतुः नृत्यं चक्रुः । वंशस्थविलं वृत्तं वदन्ति वंशस्थमुदोरितं जरारितं लक्षणात् ॥ ५० ॥

इतीति । इतीत्यं सुरासुरसैन्ययोः युद्धे वृत्ते चलिने रुधिरसरितां रक्तनदीनां तटेषु अलं सम्यक् मज्जन्तः दन्तिव्रजाः हलिसमूहाः येषु तादृशेषु सक्तं स सुरुरिपु-
त्तारकः क्रोधात् अरुणे रक्ते नयने यस्य तथोक्तः तथा भीमं यथा तथा भ्रमन्ती भूकुटी भूकौटिल्यं यस्य तादृशं मुखं यस्य तादृशः सन् सपदि सद्यः युयुत्सया योद्धुमिच्छया ककुभां दिशाम् ईशान् दिक्पालान् इन्द्रादीन् अभ्यागमत् अभि-
दुद्राव । क्रोधाद्भीमेत्यत्र क्रोधापीनेति पाठान्तरम् । हरिणौ वृत्तं न स मर-
सलानः षड्वेदैर्हरिणौ मतेति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-
 त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।
 योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
 वाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥
 देवद्विषां परिहृदो विकटं विहस्य
 वाणावलीभिरमरान् विकटान् ववर्ष ।
 शैलानि वप्रवारिधरो गरिष्ठा-
 नङ्गिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥
 जम्भद्विषप्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
 वाणाः शिता दनुजनायकवाणसङ्घान् ।

दृष्टेति । अथ असुरपतेः सङ्ग्रामखागमनामन्तरं ककुभां दिशामधीशाः दिक्-
 पाला इत्यादयः संग्रामे केलिकुतुकेन रणक्रीडाकुतूहलेन घनः सान्द्रः प्रमोदः हर्षः
 यस्य तथोक्तं वाणैः शरैः अन्धकारितः आच्छादितः दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य
 गर्भः उदरम् अन्धकाश इत्यर्थः । येन तथाभूतं दैत्यपतिम् असुरेश्वरं तारकं पुरस्तात्
 अगतः अभ्युपेतम् उपस्थितं दृष्ट्वा एव आगत्य मदेन हर्षेण योद्धुं मिमिलुः समवेताः
 वभूवुः । वसन्ततिलकं वृक्षमस्मिन् सर्गे तदुक्तं अयं वसन्ततिलकं तमजा जगौग
 इति । दैत्यपतिमित्यत्र तच्च पतिमिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

देवद्विषामिति । अथानन्तरं देवद्विषाम् असुराणां परिहृदः प्रभुः तारकः विकटं
 विहस्य सञ्च ईसिलेत्यर्थः प्रवारिधरः महामेघः पराभिः अत्यन्ताभिः अनारताभिः
 अनवरताभिः अङ्गिः जलैः गरिष्ठान् अतिशययुक्तान् शैलानि वपर्वतानि वाणा-
 वलीभिः शरनिकरैः विकटान् प्रबलान् अमरान् गाढं दृढं यथा तथा ववर्ष क्रादया-
 मास । उपमालङ्कारः । अमरान् विकटानित्यत्राभितः कुपित इति प्रवारिधर
 इत्यत्र प्रबलवारिधर इति अङ्गिः पराभिरित्यत्राश्वत्थतिभिरिति च पाठान्तरम् ॥ २ ॥

जम्भेति । रणान्ते रणसीमायां जम्भद्विषन् जम्भारातिरिन्द्रः प्रभृतिः प्रमुष्णः
 येषां तथोक्ता ये दिक्पतयः दिक्पालाः तेषां चापैर्धनुर्भिर्मुक्ताः बिचिताः शिताः

अज्ञाय तार्क्ष्यं निवह्वा इव नागपूगान्
 सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥
 तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-
 नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।
 आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह-
 श्चिच्छेद सोऽपि सुरसेन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥
 दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
 सद्यो सुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलः ।
 ते प्रापुरुद्भटभुजङ्गमभीमभावम्
 गाढं बबभुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

लीलाः वाणाः शराः तार्क्ष्यं निवह्वाः गरुडव्रजाः सद्यः भटिति नागपूगान् भुजङ्ग-
 सङ्गानिव अज्ञाय भटिति अलम् अतिशयेन दनुजनायकस्य दैत्यपतेस्तारकस्य वाण-
 सङ्गान् शरनिकरान् कणशः विचिच्छिदुः सधूर्णयामासुरित्यर्थः । उपमालङ्कारः ।
 दनुजनायकेत्यवामुरराजकृति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तानिति । आच्छादितः सुराणां शरजालैरिति शेषः । सोऽपि असुरराजः
 हव्यवाहः अग्निः तृणचयानिव तृणराशीनिव प्रज्वलत् फलं फलकं मुखे येषां तैः
 विषमैः दारुणैः सुरारिस्तारकः तस्य नामाङ्कितैः नामचिह्नितैः पिहितम् आच्छादितं
 दिग्गगनस्थं च अन्तरालं यैः तथाभूतैः शरौघैः शरनिबद्धैः तान् सुरसेन्यानां
 शरान् चिच्छेद भस्मसाक्षकारित्यर्थः । उपमालङ्कारः । तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः
 सुरारौघैः तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिमिति आच्छादितस्तृणचयानिव
 हव्यवाह इत्यत्र प्राक्कादयन्स्तृणचयैरिव हव्यवाहमिति च पाठान्तरं प्रज्वलत्फल-
 मुखैः नामाङ्कितैः स्वस्वनामचिह्नितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः तैः विशिखैः शरैः
 तृणचयैर्हव्यवाहमग्निमिव सुरारिं तारकं प्राक्कादयन् सुरा इति शेषः । सोऽपि
 शरौघैः सुरसेन्यशरान् चिच्छेद इति योजना ॥ ४ ॥

दैत्येश्वर इति । ज्वलितेन दीपितेन रोषेण विशेषभीमः अतिभयङ्करः सहेलः
 हेलया अवशया सङ्घं वर्त्तमानः देवानगणयन्नेवेत्यर्थः । सद्यः भटिति युधि यान्

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
 श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
 दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
 सूनोः समीपमगमन् विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥
 दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो-
 स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
 इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
 सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

विशिखान् शरान् समीच तत्पाज ते विशिखाः उड्डटा विकटा ये भुजङ्गमाः तेषां
 भीमभावं भीषणत्वं प्रापुः उड्डटभुजङ्गमा इव भीषणा वभूवुरित्यर्थः । अत एकस्य
 धर्मं कथमन्यो लभते इति विशिखभुजङ्गमयोर्विस्वप्रतिविस्वप्रत्यायनात् निदर्शना-
 तङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भदन् वभूवन्स्वर्माऽसम्भदन् वापि कुवचित् । यत्
 विस्वान्निस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । तान् विदग्धेन्द्रमुख्यान् देवप्रवरान्
 इन्द्रादीन् गाढं मुड्ढं यथा तथा बध्नन् अपि बद्धान् चक्रुरपि नागपाशस्वरूपेणेति
 भावः । सहेल इत्यत्र सहेलमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

ते इति । असुरेण तारकेण नागपाशविशिखैः बद्धाः संयताः बलरिपुरिन्द्रः
 प्रमुखा येषां तथोक्ताः ते दिङ्नायकाः दिशामधीशाः श्वासानिलान् निश्वासावायुना
 आकुलानि मुखानि येषां तथाभूताः दीर्घं निश्चरन् इत्यर्थः । अतएव रणस्य विमुखाः
 रणपराङ्मुखा इत्यर्थः । रणस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । विपदन्तहेतोः विपद्ना-
 शार्थं स्मरारिसूनोः कुमारस्य समीपम् अगमन् । श्वासानिलाकुलमुखा इत्यत्र श्वासा-
 कुलाकुलमुखा इति रणस्यैवैव रणान्तादिति च पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

दृष्टीति । ते इन्द्रादयः देवाः पुरारिसूनोः कुमारस्य दृष्टिप्रपातवशतः अपि
 दृष्टिपातमात्रेण एव नागपाशैः घनः निविडः यः बन्धः स एव विपत्तिः विपत्तया
 यत् दुःखं तस्मात् मुमुचिरे मुक्ता बभूवुः । ततश्च स्वयम् अस्य महाजिगीषोः
 कुमारस्य निकटम् एव आगत्य सेवां क्षुतिमिति यावात् व्यधुः चक्रुः । व्यधुर्नि-
 कटमेत्येत्यत्र पुनरेत्येति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदहनीय सुरेन्द्रशत्रु-
 रङ्गाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
 बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रमद्ध
 बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥
 मुक्ता वभूवुरधुना तदिमान् विहाय
 कर्त्तास्म्यसुं समरभूमिपशूपहारम् ।
 तत्स्यन्दनं सपदि वाह्य शम्भुसूनुम्
 द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥
 तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसम्पण्णः
 प्रक्षुब्धवारिधरधौरगभीरघोषः ।
 चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
 मांमास्थिशोणितविपङ्गविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

अथ युष्मेनाह । उद्दीप्तेत्यादि । अथ सुराणां नागपाशविमोचनानन्तरं
 चण्डबाहुः उग्रभुजबल इत्यर्थः । सुरेन्द्राणां शत्रुः तारकः उद्दीप्तः कोपद-
 हनः क्रोधाग्निर्यस्य तथाभूतः सन् अङ्गाय भटिति सारथिम् अवोचत अवबोत् मया
 प्रसक्त बलात् बद्धाः नागपाशेनेति शेषः । सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयः देवाः बालस्य
 शिशोः धूर्जटिसुतस्य हर्षणीः निरीक्षणेन कृपावलीकनेन मुक्ता वभूवुः, तत
 तस्मात् अधुना साम्प्रतम् इमान् देवान् विहाय त्यक्त्वा अमुं कुमारं समरभूमौ यं
 पशवः शृगालादयः तेषाम् उपहार्यन्ते उपहारोक्रियत इति उपहारः उपटौकनं
 कर्त्तास्मि एवं विनाश्य पशुभ्यः भक्षणोपलब्धेन दास्यामीति यावत् । तत् तस्मात्
 सपदि शीघ्रं स्यन्दनं रथं वाह्य, दर्पितभुजाबलं भुजबलदर्पितमित्यर्थः । शम्भु-
 सुनुम् आहवाय संग्रामाय द्रष्टास्मि द्रष्ट्यामि । उद्दीप्तकोपदहन इत्यत्र उद्यत-
 प्रकोपदहन इति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदिति । सारथिना समाद तत्क्षणम् सम्पण्णः स बालितः प्रक्षुब्धस्य प्रकर्षेण
 शालितस्य वारिधरस्यैव मघस्यैव धोरः घनः गभीरः घोषो घर्घरध्वनिर्वस्य तथा-
 तः चण्डः भीषणः दलितानां निहतानाम् अखिलानाम् अशेषाणां शत्रुसैन्यानां
 मांमास्थिशोणितैः यः विपङ्गः पङ्क्तिशेषः तेन विलुप्तानि नष्टानि गृह्णीत्यर्थः ।

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरोन्द्र-
 कल्पं दलद्वलविरावविशेषरौद्रम् ।
 अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसेन्यम्
 क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥
 प्रक्षुब्धमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यम्
 शम्भोः सुतं कलङ्ककलिकुतूहल्लोकम् ।
 उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
 प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्त्तिकेयम् ॥ १२ ॥
 रे शम्भुतापसशिरो ! वत सुञ्च सुञ्च
 दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

अकार्षि यस्य तर्थाक्तः तस्य तारकस्य स्वन्दनः रथः चचाल । प्रक्षुब्धत्वात् प्रार-
 ष्तेति चण्ड इत्यत्र चण्डमिति विपङ्गविलुप्तचक्र इत्यत्र सुपङ्गविलुप्तवेग इति च
 पाठान्तरम् ॥ १० ॥

दृष्टेति । सुरराजसेन्यं देवेन्द्रसेना प्रलये कल्पान्ते यः वातः वायुः तेन चलन्
 यः गिरीन्द्रः पर्वतराजः तस्मादीषद्गुणः तं दलतां वेगवशेन चूर्णीभवतां बलानां
 सैन्यानां विराविष्य आर्त्तमादेन विशेषरौद्रम् अतिभीषणम् अभ्यागतं समागतं सुर-
 रिपोः तारकस्य रथं दृष्ट्वा भयेन वेपमानं कम्पमानं सत् परमं क्षोभम् उद्दामं
 अघैर्यमित्यर्थः जगाम प्राप । विरावेत्यत्र विरामेति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुब्धमाणमिति । उद्दामाभ्यां दीर्घां बाहुभ्यां कलितेन धृतेन कार्मुकदण्डेन
 चण्डः भीषणः स तारकः प्रक्षुब्धमाणं भयविचलितं दिगीशानां दिक्पालानां सैन्यम्
 अवलोक्य कलङ्ककलीं रणक्रीडायां यत् कुतूहलम् आनन्दः तेन उक्तः उक्तुः तं
 शम्भोः सुतं कार्त्तिकेयम् उपगम्य वाचं प्रोवाच ॥ १२ ॥

रे इति । रे इति अवज्ञान्त्रकं सम्बोधनम् । शम्भुतापसशिरो ! तपसिश-
 रतनय ! वतति खेदमुचकमव्ययं क्षुद्रं कथं मया व्यापाद्यसे इति भावः । अत्र मयि
 दोर्दर्पं बाहुबलगर्वं सुञ्च सुञ्च त्यज त्यज, त्रिदिवेन्द्रकार्यात् देवेन्द्रसाक्षात् विरम
 निवर्त्तस्व । भवतः अतीव अगुचितैः अयोग्यैः बालत्वेन कीमलधोर्भुजयोः अतुल-
 भारभूतैः अत्यन्तभारवहिरित्यर्थः । शम्भोः अत्र संयामि किम् ? न किमपि प्रयोजन-

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव
 बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥
 एवं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्योः
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरै र्मे ।
 संश्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-
 स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्गतलं विधेहि ॥ १४ ॥
 सम्यक् स्वयं किल विसृज्य गिरीशपुत्र !
 जम्भद्विषोऽस्य जह्निहि प्रतिपक्षमाशु ।
 एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहो
 पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

मन्वीत्यर्थः । त्वं शिशुः विशेषेण तापससुतः तत्र शस्त्रधारणमनुचितम् अशक्यञ्चेति
 निष्कर्षः । शम्भुतापसेत्यत्र शम्भुतान्नवेति दोर्दर्पमित्यत्र दोहं दामिति विदिवन्दे-
 यत्र विदिवेति शस्त्रं रित्यत्र शब्ददिति अनुचितैरतीवेत्यवार्ताचितैश्चरिवैरिति बाल-
 त्वकोमलभुजातुलभारभूतैरित्यत्र बालाजकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैरिति च पाठान्तरम् ।
 ॥ १३ ॥

एवमिति । एवं मया सह योद्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । त्वं गिरीशगौर्योः तनयः
 यसि भवसि एव सत्यमित्यर्थः । अपरस्य एतादृशसाहसकार्यं प्रवृत्तसम्भवादिति
 भावः । तथापि बालत्वं मे मम विषमैः दारुणैः शरैः किं कथं कालविषय
 एतन्सदनं यासि गच्छसि । अतः संश्रामतः रणात् अपसर पलायस्व जीव
 गच्छिहि, तूर्णं शीघ्रं पितुः जनन्याः मातुश्च प्रविश्य समीपं गत्यर्थः । अङ्गतलं
 दोहं वरम् उत्कृष्टम् उज्ज्वलमित्यर्थः विधेहि कुरु । एवं त्वमेवेत्यत्र एकस्मिन्-
 नेति संश्रामत इत्यत्र तत्त्वासत इति तूर्णमित्यत्र पूर्णमिति च पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

सम्यगिति । हि गिरीशपुत्र ! त्वं स्वयं सम्यक् विसृज्य विविच्य अथ जम्भ-
 द्विषः इन्द्रस्य प्रतिपक्षं शत्रुं मामिति शेषः । आशु शीघ्रं जह्निहि परित्यज किल
 नष्टितं शीघ्रं मम साम्मुख्यं त्यक्त्वा पलायस्विति भावः । एषः जम्भरिपुः स्वयं
 दुर्विगाहो अगाधे इति यावत् पयसि पाषाणनौरिव शिलातरिरिव मज्जति निमग्नो
 भवति त्वां चकारोऽत्राध्याहार्यः पुरा निमज्जयते निमज्जयिष्यतीत्यर्थः । निकटा

इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
 कम्पाधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
 क्षोभाक्षिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
 प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
 दैत्याधिराज ! भवता यदवादि गर्वात्
 तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किन्तु ।
 द्रष्टास्मि तु प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
 शस्त्रं गृह्णाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥
 इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रम्
 दैत्यः क्रुधोष्ठमधरं किल निर्विभिद्य ।
 युद्धार्थमुद्भटभुजाबलदर्पितोऽसि
 वाणान् सहस्र मम सादितशतपृष्ठान् ॥ १८ ॥

गामिनि पुरेख्यमरः । अत्र पुराणीये भविष्यति सट् । दुर्विगाहो इत्यत्र दुर्वि
 गाह इति पाठान्तरम् । उत्प्रेचालङ्कारः ॥ १५ ॥

इत्यमिति । विलोचनसुतः हरकुमारः युधि युद्धे तारकस्य इत्यम् एव
 अकारं सगर्वमिति भावः । वचनं निशम्य युत्वा क्षोभात् मनोविचलनात् कम्पा-
 धरः कम्पिताधरोष्ठः तथा विकचे विकसिते कोकनदे रक्तोत्पले इव अरुणे रक्ते
 अक्षिणी यस्य तथाभूतः धनुरीक्षमाणः पश्यन् शक्तिं तदाख्यमस्त्रं परिमृश्य सप्त
 उचिताम् अनुसूतां वाचं प्रोवाच उक्तवान् । क्षोभादित्यत्र कोपादिति परिमृश्ये
 त्यत्र परिमृज्येति च पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

दैत्याधिराजिति । हे दैत्याधिराज ! भवता गर्वात् अहङ्कारात् यत् अवादि
 उक्तं तत् सर्वम् अपि तवैव नान्यस्येति एवकारार्थः । उचितमेव योग्यमेव किन्तु ते
 तव वरिष्ठं श्रेष्ठं प्रवरम् उत्कृष्टं बाहुबलं द्रष्टास्मि द्रष्ट्यामि, शस्त्रं गृह्णा-
 कार्मुकं धनुः आतता विस्तता ज्या यव तथाभूतम् अधिज्यमित्यर्थः कुरु ॥ १७ ॥

इतीति । दैत्यः तारकः इति उक्तवन् त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं क्रुधा क्रोधे
 ओष्ठम् अधरं च निर्विभिद्य दहेव अवदत् । रे शिशो ! इति अष्टाद्वार्ये युद्धे

दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्
 सद्यो विधाय विषमान् विशिखाग्रधत्त ।
 स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापम्
 चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १८ ॥
 कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृथ्यमाणम्
 कीदण्डमेतदभितः सुषुवे शरीवान् ।
 व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहैः
 सान्द्रैरशेषककुभां पलितं करिणून् ॥ २० ॥
 वाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-
 निर्घोषभौषितभटो लसदंशुजालैः ।

१ उड्डेन उल्कटेन भुजयोर्वलेन दर्पितः गर्वितः असि, ततः सादितानि खण्डि-
 नि शृण्णां पृष्ठानि यैः तादृशान् सम वाणान् शरान् सङ्गृह्य । सादितशत्रुपृष्ठा-
 न्त्यव शीघ्रतरक्तपृष्ठानिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दुष्प्रेक्षणीयेति । सः सारकः सद्यः तत्क्षणात् अरिभिः शत्रुभिः दुष्प्रेक्षणीयं
 दंशनीयं धनुः आततज्यम् अस्मिन्वीकं विधाय कृत्वा ज्यया सङ्गम्येत्यर्थः ।
 धेन भीमः भौषणः यः भुजगेन्द्रः नागराजः तन्निभं तत्सदृशं चण्डम् उग्रं
 चापं स्वधनुः जैत्रशरैः जयसाधनैः वाणैः प्रपञ्चयति योजयति कुमारे विषमान्
 शरान् विशिखान् शरान् न्यधत्त निहितवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । स क्रोधभीम
 गेन्द्रनिभमित्यव सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभमिति पाठे सक्रोधेत्यादि समस्तं पदम् ।
 चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे इत्यव चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमार इति
 कुमार इति पाठस्तु असङ्गत एवेति चिन्त्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

कर्णान्तमिति । दितिजेन तारकेण विकृथ्यमाणम् एतत् कीदण्डं धनुः कर्णा-
 न्त्यव आगत्य आकर्णकृतं सदित्यर्थः । अभितः सर्वतः सान्द्रैः घनैः किरणानां
 खानां प्ररोहैः अङ्कुरैः व्योमाङ्गणे गगनचलरे लिपिकरान् चित्रकर्मकरानित्यर्थः ।
 ॥ अशेषककुभां सर्वदिशां पलितं जराजनितां शौक्लां करिणून् प्रतीयमानान्-
 ॥ शरीवान् शरसमूहान् सुषुवे जनयामास ॥ २० ॥

वाणैरिति । ईशस्य शम्भोः सृजः तनयः सुरारिसारकस्य धनुषः प्रसृतैः निःसृतैः

अभ्योक्तताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-

सूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

वाणानसूत निशितान् युधि यान् सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारैः ॥ २२ ॥

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते

सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतौ ।

देवः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः

प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥

लसन्ति स्फुरन्ति अंशुजालानि मयूखनिवहा येषां तथाभूतैः अननैः अशेषैः असंख्यै-
रित्यर्थः । वाणैः शरैः निर्घोषिण रवेण वाणानामिति भावः । भीषिता भय-
प्रापिता भटाः शोधा यस्य तथाभूतः तथा अभ्योक्तानि आक्कादितानि अखिलानि
समयाणि सुरेश्वरसैन्यानि यस्य तादृशः सन् कुतोऽपि दृष्टेः विषयं न जगाम शरा-
च्छत्रदेहतया अदर्शनोऽभूदित्यर्थः । निर्घोषभीषितभट इत्यत्र निर्घोषभीषितभटै-
रिति सुरेश्वरसैन्य ईश इत्यत्र सुरेश्वरसैन्यकोऽसाविति सूनुः कुतोऽपीत्यत्र कदाकृति-
स इति च पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

देवेनेति । मन्मथरिपोः हरस्य तनयेन कुमारेण देवेन गाढं दृढं यथातथा
आकर्णकृष्टम् आततज्यं विमृष्टमौर्वीकं धनुः युधि युद्धे अभितः समन्तात् यान्
निशितान् वाणान् शरान् अतत जप्यादयामास तैः सुरारैः तारकस्य सुजैत्राः अति-
जयसाधनानि सायकाः शराः सहसा सद्यः विभिदिरे खण्डिताः । निशितानिभ्य-
विविधानिति सुजैत्रा इत्यत्र विजैत्रैरिति च पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

रेजे इति । निखिलानां सकलानां खेचराणां व्योमविहारिणां खेदहे-
तौ शकारणे सुरारिशरकस्य शरदुर्दिनके शरवर्षणे इति यावत् निरस्ते विध्वंसि-
सति सद्यस्तरां भटिति देवः स्मरशत्रुसूनुः कुमारः प्रभाप्रभुरिव सूर्य इव प्रकर्ष-
द्योतते दीप्यते इति तथोक्तः तथा सुघनानां सान्द्राणां दुर्धराणां दुःसहानामित्यर्थः

तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
 धामाधिकं दधति धीरतरं कुमारे ।
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
 मायाप्रचारचतुरो रचयाञ्चकार ॥ २४ ॥
 अङ्गाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
 व्यथां समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।
 जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलम्
 वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥
 सन्धानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-
 भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।
 उद्धृतधूलिपटलैः पिङ्गिताम्बराशः
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीरः ॥ २६ ॥

धानां तेजसां धाम स्थानम् आश्रयः सन्नित्यर्थः । रेजे शुशुभे । सद्यस्तरानित्यतः
 सद्यः स्वयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथानन्तरं तत्र समरे संयामि कुमारे कार्तिकेये दुःसहतरम् अति-
 दुःसहं घोरतरम् अत्ययम् अधिकं महत् धाम तेजः दधति आश्रयति सति तरस्वो
 महाबलः महासुरेन्द्रस्तरकः आशु शीघ्रं मायाप्रचारे चतुरः सत्वरः सन् मायामयं
 कपटमयं समरं युद्धं रचयाञ्चकार कल्पयामास । मायाप्रचारचतुर इत्यत्र माया-
 प्रपञ्चचतुर इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अङ्गायेति । जगतां विजयेन दुर्ललितः दुर्विनीतः जिष्णुः विजयी सः असुरः
 अङ्गाय सद्यः कोपेन कलुषः मलिनात्मा सन् कुमारे वरशस्त्रयुधं प्रवरास्त्रयुद्धं व्यथां
 विफलाम् अकिञ्चित्करीमित्यर्थः । समर्थं सन्भाव्य विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः ।
 सहेलं सावज्ञं धनुषि वायव्यं वायुदैवतम् अस्त्रं न्यधत् निहितवान् युयोज्ञेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सन्धानमात्रमिति । यस्य अस्त्रस्य सन्धानमात्रमपि धनुषि संयोगमात्रेणै-
 वेत्यर्थः । परुषः श्रुतिकटुः भीषणः भयङ्करः घोरः गम्भीरः घोषः नादः यस्य तथा-
 भूतः उद्धृतैः उत्क्षिप्तैः धूलिपटलैः रजसां चयैः पिङ्गिता आकाशदिता अम्बर-
 माकाशम् आशा दिग्दश येन तथोक्तः अतएव प्रच्छन्नः समावृतः चण्डकिरणैः सूर्या

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
 धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
 उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि
 मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रससुः ॥ २७ ॥
 विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
 नीता नभःखलमलं नवमङ्गिकाभाः ।
 स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलौलाम्
 व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥
 धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानाम्
 सद्यः शतानि विधुराणि दलत्कथानि ।

यंन तथाभूतः समौरः वायुः युगान्तकालस्य प्रलयकालस्य भूतः सञ्जातः भग्नः
 आनिर्यस्मिन् तद् यथा तथा व्यसरत् वहति च । सन्धानमात्रमपि यस्थेत्यत्र
 सन्धानमात्रमसमस्येति उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि कुलसदृशानि सनि
 राश इत्यत्र पिङ्गिताम्बरान् इति व्यंसरदित्यत्र व्यवहृदिति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

कुन्दोज्ज्वलानीति । सुरसैनिकानां कुन्दवत् कुन्दपुष्पवत् उज्ज्वलानि अतानि
 सकलानि आतपवारणानि आतपवराणि तेन मरुता वायुना धूतानि कम्पितानि
 अतएव उड्डीयमानानाम् उत्यततां कलहंसानां कुलोपमानि कुलसदृशानि सनि
 मेघाभैः मेघमलिनैरिति भावः । धूलिभिः रजोभिः मलिने नभसि आकाशे प्रससुः
 प्रसृतानि बभूवुः क्षिप्रानि जातानौति भावः । कलहंसेत्यत्र वरहसिति मेघामेत्यत्र
 संगमसिति च पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विध्वस्येति । नवमङ्गिकाभाः नूतनमङ्गिकासदृशः सुरसैन्यानां मरुतः पताकाः
 वैजयन्त्यः तेन वायुना अलम् अतिशयेन विध्वस्य खण्डयित्वा नभःखलम् अनरीच
 नीताः सद्यः दिवि आकाशे सिताम्बरकैतवेन येतवस्त्रच्छलेन स्वर्गापगाया मन्दा-
 किन्याः जलस्य ये मङ्गलान् भीषाः प्रवाहाः तेषां सहस्रस्य लोला विलासं व्याते-
 निरे विस्तारयामासुः प्रापुरित्यर्थः । अत्र कथमेकस्य लीलामपरी वहतिविति विष्णु-
 विम्बप्रत्यायनात् निदर्शनालङ्कारः । नभःखलमित्यत्र नक्षत्रलमिति दिवि सिता-
 म्बरकैतवेनेत्यत्र दिविचरौ चिरविश्रमेयेति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

शतानौति । सुरसैन्येषु ये मङ्गलान् गजाक्षेपां शतानि तेन वायुना धूतानि

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २८ ॥
 तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमाद्य ।
 विस्सस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्
 व्याहृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनौनाम् ॥ ३० ॥
 हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरङ्गवाहा
 वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुर्ध्वाम्
 स्त्रीयेषु वाहनवरेषु पतन्त्यु सन्त्यु ॥ ३१ ॥

कम्पितानि विधुराणि कातराणि दलन्त्येवं गच्छन् कुयः पृष्ठासारथकम्पलविशेषः
 येषां तथामृतानि अतएव कुपितस्य वासवस्य इन्द्रस्य वज्रेण कुक्षिदेशे लूनाम्हिनाः
 पक्षा यस्य तादृशस्य भूधरकुलस्य पर्वतवन्दस्य तुलां साहस्यं वहन्ति दधानानि सन्ति
 क्षितौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति अ । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

ता इति । सुरवाहिनौ देववसूनां ताः ताः रथानां राजयः सङ्गाः खरेण
 उद्येण मरुता वायुना दीधूयमानाः पुनः पुनः कम्पमानाः अतएव निपतिष्णवः
 निपतनीकुशाः तुरङ्गमा अथा यासां तथोक्ताः तथा विस्सताः विष्णुताः सारथि-
 कुलप्रवराः सारथिश्रेष्ठा यासां तथाविधाः सन्त्युः समन्तात् व्याहृत्य विपथ्यन्ता
 भूत्वैत्यर्थः । अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति अ । तास्ता इत्यत्र अष्टा इति दीधूय-
 माननिपतिष्णुतुरङ्गमाशेत्यत्र दीधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये इति विस्सस्तसारथि-
 प्रवरा इत्यत्र विस्सस्तसारथिवरप्रवरा इति व्याहृत्य पेतुरित्यत्र व्याहृतिमापुरिति च
 पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

हित्वेति । सुरसैन्येषु तुरङ्गवाहा अश्वारीहिणः तेन वातेन विधुराः व्याकुलाः
 सन्तः सुरसैन्यानां मध्ये आयुधानि अस्त्राणि हित्वा त्यक्त्वा शस्त्राभिघातं शस्त्रप्रहारम्
 अनवाप्य अप्राप्य अपिरवाध्याहार्यः । स्त्रीयेषु निमेषु वाहनवरेषु अथश्रेष्ठेषु
 पतन्त्यु सन्त्यु उर्ध्वा पृथिव्यां निपेतुः निपतन्ति अ । सुरसैन्यतुरङ्गवाहा इत्यत्र सुर-
 सैन्यतुरङ्गधारा इति वातेन तेन विधुरा इत्यत्र वेगेन तेन विधुता इति च पाठा-
 न्तरम् ॥ ३१ ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
 सस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
 वात्याविवर्त्तदलवद् भ्रममेत्य दूरम्
 निष्पे तुरम्बतलाहसुधातलेऽस्मिन् ॥ ३३ ॥
 तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यम्
 स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वासृजदहनदेवतमस्त्रमिह-
 मुद्गीपकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
 वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
 गाढान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।

तेनेति । तेन वायुना आहताः ताडिताः त्रिदशसैन्येषु पदातयः अपि सुविधुरा
 अतिव्याकुलाः सस्तानि हस्तेभ्यः श्रुतानि आयुधानि येषां तथाभूताः तथा परुषं
 कठीनं रसन्तः मदन्तः सन्तः । वात्याया विवर्त्तेन विघूर्णनेन दलवत् पत्रवत् दूरम्
 अत्यर्थं भ्रमं घूर्णनं एव प्राप्य अस्मिन् वसुधातले रणक्षेत्रे अस्वरतलात् आकाशात्
 निष्पे तुः निपतन्ति स्म । वात्याविवर्त्तदलवद्भ्रममेत्येतत् वायोर्द्विदलद्वन्द्वमित्ये-
 त्येति वसुधातलेऽस्मिन्नित्यत्र वसुधातलेऽपि ते इति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

इत्यमिति । अथो देवसैन्यपतनानन्तरं स्वर्लोकनाथस्य सुरपतेः कमलायाः
 श्रियाः कुशलस्य मङ्गलस्य स्थापनस्येति भावः । एकः अद्वितीयः हेतुः कारणम्
 अतनुः महान् स देवः कुमारः इत्यम् अनेन प्रकारेण दैत्येश्वरेण तारकेण अस्त्र-
 योगात् वायव्यास्त्रप्रभावात् अशेषं समस्तं सुरसैन्यं विधुरीकृतं विपर्यस्तं विलीक्य
 दिव्यं प्रभावम् अतनीत् विस्तारयामास । अथो अशेषमित्यत्राशेषमेवेति कुशलैक-
 हेतुरित्यत्र कलनैकहेतुमिति अतनुरित्यत्रातनुमिति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

तेनेति । तेन वायव्यास्त्रेण उज्झितं विद्युत् दिव्यप्रभावादिति भावः । सकल-
 मेव सुरेन्द्रसैन्यं स्वास्थ्यं पूर्वावस्थामित्यर्थः । प्रपद्य प्राप्य पुनरेव युधि युध्ने प्रवृत्तं
 समुद्यतं दृष्ट्वा सुरारिः तारकः सहसा उद्गीपकोपदहनः उज्ज्वलितकीपाग्निः सन्
 इहं दीप्तं दहनदेवतम् आग्रेयमित्यर्थः । अस्त्रम् असृजत् तत्पात्रम् । तेनोज्झित-
 मित्यत्र तेनान्वितमिति युधीत्यत्र युध्ने इति उद्गीपकोपदहन इत्यत्र उच्चैः प्रकीप-
 दहन इति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥

सद्यः प्रससुरसितोत्पलदामभासो
दृगोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥
दिक्चक्रबालगिलनैर्मलिनैस्तमोभि-
लितं नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
आशामुखानि विमलान्यखिलानि कौला-
जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

वर्षति । वर्षासु अतिकाला अतिकृष्णा ये जलदा मघाः तेषां द्युतिरिव
द्युतिर्येषां तथाभूताः गाढं यथा तथा अन्वकारिता आच्छादिता दिशो यैः तादृशाः
तथा असितोत्पलानां नीलीपलानां दामानि माल्यानि तेषामिव भासः प्रभाः येषां
तथाभूताः घनाः सान्द्राः धूमसङ्घाः धूमराजयः अखिलं समस्तं जगत् दृशां दृष्टीनां
गोचरत्वं विषयत्वं नहि सन्नयन्तः नैव प्रापयन्तः दर्शनशक्तिं नाशयन्त इत्यर्थः ।
नभोऽन्ते गगनावकाशे सद्यः तत्क्षणात् आग्नेयास्त्रसन्धानमात्रेणैवेत्यर्थः । प्रसक्तः
विस्तारं जम्मुः । वर्षातिकालं तत्कालजातं गाढान्वकारितादिश इत्यन-
तवान्वकारितादिश इति नहि सन्नयन्त इत्यत्र द्युसदां दहन इति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

दिक्चक्रेति । दिशां चक्रबालं मण्डलं गिलन्ति यस्मिन् आच्छादयन्तीति
तथोक्तैः घनानां मघानां वृन्दानोव सान्द्राः घनाः तैः तमोभिः तिमिररूपैः मलिनैः
धूमैः नभःस्थलम् अलम् अत्यर्थं लितम् आहतं विलोक्य खलु दृष्ट्वा मुदिताः
राजहंसाः सपदि सद्यः मानसं सरः गन्तुम् उच्चैरत्यर्थम् उड्डुः इच्छन्ति स्म दिक्-
चक्रबालगिलनैरित्यत्र दिक्चक्रबालमिलितैरिति नभःस्थलमित्यत्र नभमलमिति
मुदिता इत्यत्र पिहित्वा इति च पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

जज्वालति । सुरसैनिकेषु देवसेनासु कल्पान्ते प्रलये यः कालदहनः कालाग्निः
तत्प्रतिमः तन्निभः अतुलः असमः महान् वह्निः कौलाजालैः शिख्यासमूहैः वज्रैर्द्वी-
ज्वाञ्चकौलावचिह्नेति शिखा स्त्रियमित्यमरः । विमलानि निर्मलानि अखिलानि आश-
मुखानि दिङ्मुखानि तथा सकलं नभोऽपि अन्तरौघञ्च अलम् अतिशयेन कपिलयन्

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
 कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसङ्घै-
 र्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
 गाढाङ्गयाद्वियति विद्रुतखेचरेण
 दौष्टेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
 दन्दद्व्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-
 मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥
 इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतम्
 तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
 सम्प्रेरवक्त्रकमलोऽम्भकशतसूनु-
 र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

पिञ्जरीकुर्वन् समन्तात् ज्वाला दिदीपे । आशामुखानि विमलान्यखिलानीत्यवा-
 शामुखान्यपिदर्शयन्नखिलानीति पाठात्करम् ॥ ३७ ॥

उज्जागरस्येति । पयोदानां मेषानां निवहैरिव धूमसङ्घैः धूमनिचयैः कीर्णं
 व्याप्तं नभः आकाशम् उज्जागरस्य उद्दीप्तस्य निरर्गलस्य निर्वाधस्य दहनस्य अग्नेः
 अतुलाभिः असमाभिः अनारताभिः सन्तताभिः ज्वालावलीभिः शिखाराजिभिः
 उच्चैः महद्भिः तडितां वियुतां कुलैरिव अभ्यलक्ष्यत अदृश्यत । उत्प्रेक्षाल-
 क्षारः ॥ ३८ ॥

गाढादिति । गाढात् अचलात् भयात् वियति आकाशे विद्रुताः पलायिताः
 दाहभयादिति भावः । खेचराः व्योमचारिणः यस्मात् तादृशेन दौष्टेन सुदुःसहेन
 तेन दहनेन अग्निना दन्दद्व्यमानं पुनः पुनरतिशयेन वा दह्यमानम् अखिलं समस्तं
 सुरराजस्य सैन्यम् अतिशयेन आकुलं सन् शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं आप आज-
 गाम । गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण दौष्टेनेत्यत्र तत्प्रान्ततो वियति चाद-
 भुतसञ्चरेण दीर्घैरिति पाठात्करम् ॥ ३९ ॥

इतीति । ततः अनन्तरम् इति एवम्यकारेण घनतरेण प्रबलतरेण अग्निना
 अभिभूतम् अतएव विकलम् अखिलं तत् देवसैन्यं विलोक्य सः अम्भकशतसूनुः

घोरात्स्वकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
 कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।
 गर्जारवैर्विघटयन्नवनोधराणाम्
 शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
 विद्युज्जता वियति वारिदहृन्दमध्ये
 गम्भीरभौषणरवैः कपिशौकताशा ।
 घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्कराद्य
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनी विरुचि विषकण्ठिकाभि-
 रुत्तालकालरजनौजलदावलीभिः ।
 व्योम्नाच्चकैरचिररुक्परिदोषिताशा-
 दृष्टिच्छेदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥

कुमारः सखेर वक्रकमलं वदनपद्मं यस्य तथाभूतः सन् वाणासनेन धनुषा वारु-
 णास्त्रं समधत्त संहितवान् । वाणासनेनेत्यत्र वाणासनेऽप्येति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

घोरिति । नभोऽन्ते गगनावकाशे घोरं निविडं यत् अन्धकारं तत्प्रतिमः
 अतएव कालानलस्य प्रलयार्थः प्रबलः उत्कटः यः धूमः तन्निभः तत्सदृशः मेघ-
 निवहः जलदानचयः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः अवनीधराणां परेतानां शृङ्गाणि
 विघटयन् विघ्नं ध्वजं सन् घनं सान्द्रं यथा तथा उज्जगाम उदियाद्य । विघटय-
 न्नित्यत्र विषमयन्निति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

विद्युज्जतंति । अथ मेघोदयानन्तरं वियति आकाशे वारिदानां मेघानां
 हृन्दस्य समूहस्य मध्ये गम्भीरभौषणरवैः घोरा भौषणाः कपिशौकताः पिञ्जरीकृता
 आशा यथा तथोक्ता विद्युज्जता युगान्ते प्रलयकाले चलितस्य जगदशासोद्यतस्येत्यर्थः ।
 कालस्य भयङ्करा लोला चञ्चला रसनेव जिह्वेव चमच्चकार विषयं जनयामास ।
 वारिदहृन्दमध्ये इत्यत्र वारिदहृन्दवर्गे इति भयङ्कराथेत्यत्र भयङ्करस्येति पाठ-
 न्तरम् ॥ ४२ ॥

कादम्बिनीति । विषाणि जलानि कण्ठे यासां ताभिः विषं तुङ्गवली तीर्थे इति
 विशः । उत्पलामिह्रताभिः कालरजन्याः प्रलयरात्रेः जलदात्मिभिः मेघराजिभिः

व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
 गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।
 अभ्यभूतामतिरामनणोयसौभि-
 धारावलीभिरभितो वहषे समूहैः ॥ ४४ ॥
 घोराभकारपटलैः पिष्टिताम्बराणाम्
 गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
 वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्तजानाम्
 विश्वोदरभरिरपि प्रशशाम वक्त्रिः ॥ ४५ ॥
 दैव्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
 राकर्णकष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
 तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
 गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

दृष्टिः कदा दृष्टिप्रावरणी तथा अचिररुग्मिः विद्युद्भिः परिदूषिता आशा दिशः
 यथा तादृशी विषमेष चापिण गर्जनेन त्रिभोषणा विशेषेण मयप्रदर्शिनो च काद-
 स्विनी मालारचनाविशेषः उवक्त्रैः सहति व्योम्नि आकाशे विरुक्ते विदियते ।
 यद्यपि कादस्विनोश्चन्द्रः कादस्विनी मेषमालित्यमराभिधानात् मेषमालावाचक-
 तथाप्यत्र केवलमालामभिधत्ते उक्तञ्च विशिष्टवाचकानां पदानां सति हि पृथग्
 विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरतेति ॥ ४३ ॥

व्योम्न इति । व्योम्नः आकाशस्य तलं ककुभां दिशां मुखानि च पिदधताम्
 आच्छादयताम् अविरतैः अनवरतैः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः मनांसि तुदतां व्य-
 यताम् अभ्यभूतां पयोदानां समूहैः अनणोयसौभिरतिसहस्रैः धारावलीभि-
 रतितराम् अतिशयेन अभितः समतात् वहषे वृष्टम् ॥ ४४ ॥

क्षीरंति । क्षीरैः सान्द्रैः अम्बकारपटलैः तिमिरचयैः पिष्टितम् आहतम् अम्बरम्
 आकाशं धैः तथोक्तानां गम्भीरगर्जनरवैः व्यथिता असुराः ये तादृशानां वरुणा-
 नानां जलमुचां मेषानां तथा वृष्ट्या विश्वस्य जगतः उदरभरिः कुलिभरिरपि
 जगदव्यापकोऽपीत्यर्थः । वक्त्रिः प्रशशाम शान्तिं प्राप ॥ ४५ ॥

दैव्य इति । स दैव्योऽपि रोषेण क्रोधेन कलुषः मलिनः तथा तेभ्यः क्षुरप्रैः

देवोऽपि देवविशिखप्रकरं सचापम्
 वाणैश्चकर्त्त कणशो रणकेलिकारी ।
 योगीव योगविधिशुष्कमना यमाद्यैः
 सांसारिकं विषयसङ्गममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥
 भूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्त्ती
 सन्दौमकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
 क्रोड़त्करालकरबालकरोऽसुरेन्द्रः
 स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिस्तनुम् ॥ ४८ ॥
 अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्रो
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।

या भीति भयं तेन विद्रुतं पलायितं समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं यस्य तथाभूतः सन् निश्चितै
 तीक्ष्णैः अतएव भीमैः भयङ्करैः आकर्णकृष्टात् धनुषः उत्पतितैः क्षुरप्रैः तदाढ्यैः
 अस्त्रविशेषैः मकरध्वजशब्दोः हरस्य स्तुं कुमारं गाढं दृढं यथा तथा जघान
 विव्याध । तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्य इत्येव तदभीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यै रिति
 पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

देव इति । रणकेलिकारी संशामविहारी देवः कुमारोऽपि योगविधिना समा-
 धिनियमनं शुष्कं निर्मलं मनो यस्य तादृशः योगी यमाद्यैः यमनियमप्रभृतिभिः
 सांसारिकं विषयसङ्गमिव वाणैः अमोघवीर्यम् अव्यर्थबलं सचापं सकासुर्कं देवस्य
 विशिखप्रकरं शरसमूहं कणशः चकर्त्त चूणयामासेत्यर्थः । रणकेलिकारीत्येव रण-
 केलिकार इति योगविधिशुष्कमना इत्येव योगविनिष्कमना इति विषयसङ्गमित्येव
 अथयवर्गेमिति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

भूभङ्गेति । अधानन्तरं भूवीर्भङ्गेन भीषणं मुखं यस्य तथोक्तः सन्दौमः समु-
 त्थलितः कोपदहनः क्रोधानलः यस्य तादृशः तथा क्रोड़न् स्फुरन् करालः भीमः
 करवालः खड्गः करे यस्य तथाभूतः असुरचक्रवर्त्ती असुरेन्द्रः तारकः रथं विहाय
 विपुरारिस्तुं कुमारम् अभितः प्रति प्रत्यधावत् अभिदुद्गाव । असुरेन्द्र इत्येव
 श्वान इति तं प्रत्यधावदित्येव अर्माभ्यधावदिति च पाठान्तरे अर्मं दधान इत्यन्वयः
 ४८ ॥

अभ्यापतन्तमिति । प्रसीदेन हर्षेण विकसत् प्रसादं गच्छत् वदनारविम्

दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां सुमोच
 शक्तिं प्रमोदविकसद्दहनारविन्दः ॥ ४८ ॥
 उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
 शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
 हर्षाश्रुभिः सह समस्तदिगोश्वराणाम्
 शोकोष्णवाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥
 शक्त्या हृतासुप्तसुरेश्वरमापतन्तम्
 कल्पान्तवातहतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
 दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाञ्चितचारुदेहा
 देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥
 यत्पापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
 संवत्तकालनिपतच्छिखरोन्द्रतुल्यः ।

सुखकमलं यस्य तथाभूतः ईशस्य शम्भाः पुत्रः सुराणां सैनिकैः दुर्वारः निवारयितु-
 मशक्तः बाह्योर्विभवः सामर्थ्यं यस्य तादृशं तम् असुराधिपं तारकम् ॥ ४८ ॥
 अभिभावकं दृष्ट्वा युगान्ते प्रलयकाले यः दहनः अपिः तत्प्रतिमां शक्तिं तदाव्य-
 मन्त्वं सुमोच तस्याज । असुराधिपमित्यवासुरेश्वरमिति तमित्यत्र तैरिति च पाठा-
 न्तरम् ॥ ४८ ॥

उद्योतितीति । शक्तिः अंशजालैः प्रभासमूहैः उद्योतितम् उद्भासितम्
 अम्बरम् आकाशं दिगन्तरं दिशमवकाशश्च यस्मिन् तद् यथा तथा तस्य महासुरस्य
 तारकस्य हृदि वससि समस्तदिगोश्वराणां सर्वेषां दिक्पालानां हर्षाश्रुभिः आनन्द-
 वायुः सह तथा दानवानां शोकोष्णवाष्पसलिलैः शोकोष्णाश्रुभिः सह पपात ।
 शोकोष्णेत्यत्र शोकोत्येति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

शक्त्येति । त्रिदशेन्द्रमुख्याः इन्द्रादयः देवाः आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुरेश-
 शक्त्या हृता नाशिता असवः प्राणा यस्य तथोक्तम् अतएव कल्पान्तवातेन प्रलयपर-
 जेन हृतं तादृशम् अतएव भिन्नं भेदं गतम् अद्रिश्चक्रेण पर्वतशिखरमिव दृष्ट्वा
 प्ररूढेन सज्जातेन पुलकेन रोमाञ्चेन चारवः मनोज्ञाः देवाः येषां तथाभूताः स-
 प्रमोदं हर्षम् अभयम् प्रापुः । शक्त्या हृतासुमित्यत्र शक्ताश्च तारमिति त्रिदशेन्द्रमुख्य-
 शब्देन त्रिदिवेशमुख्या इति च पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

तत्रादधात् कृष्णपतिर्धरणीं कृष्णाभि-
 स्तद्भूरिभारविधुराभिरघो ब्रजस्तीम् ॥ ५२ ॥
 स्वर्गापगासलिलश्रीकरिणी समस्तात्-
 सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।
 कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
 शब्धोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशब्धोः ॥ ५३ ॥
 पुलकभरविभिन्नवारवाणा
 भुजविभवं बहु तारकस्य शब्धोः ।
 सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः
 प्रमदमुखच्छ्विसम्पदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥

यवेति । स दनुजानां दैत्यानामधिपतिः परासुः प्राप्तपञ्चत्वः अतएव संवत्त-
 काले प्रलयकाले निपतन् यः शिखरीन्द्रः शैलेन्द्रः तेन तुल्यः सन् यत्र अपतत् पपात,
 तत्र कृष्णपतिः शेषः तस्य तारकस्य भूरिभारेण प्रभूतगौरवेण विधुराभिः कातराभिः
 कृष्णाभिः अघो ब्रजस्तीं रसातलगामिनीं धरणीम् अदधात् यवेन दधारेति यावत् ॥ ५२ ॥
 संवत्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्य इत्यत्र संवत्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्प इति
 पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

स्वरेति । स्वर्गापगाया मन्दाकिन्याः सलिलश्रीकरिणी जलकणशालिनी सम-
 तात् सर्वतः सौरभ्येण सौगन्ध्येन लुब्धाभिमधुपावलिभिः अमरराजिभिः सेव्यमाना
 लुगन्ममाना नभस्तः आकाशात् कल्पद्रुमाणां प्रसववृष्टिः पुष्पवृष्टिः त्रिदशारेः
 शब्धोः तारकस्य शब्धोः शब्धोः सुतस्य कुमारस्य शिरसि अभूत् पपातेति यावत् ॥ ५३ ॥
 पुलकति । महेन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तद्योक्ताः सकलसुरगणाः सर्वे देवाः
 पुलकानां रोमाञ्चानां भरेणातिशयेन भिन्नानि भेदं गतानि कृत्वा तानौत्सृष्टः । वार-
 णाणि वर्माणि येषां तद्योक्ताः तथा प्रमदेन प्रकटद्वेषेण मुखानां क्ष्विसम्पत्
 लौक्यस्य स्रष्टव्येषां तादृशाः हर्षोत्फुल्लमुखा इत्यर्थः । तारकस्य शब्धोः कुमारस्य
 भुजविभवं बाहुवलयं षड् यथा तथा सगौरवमित्यर्थः । अभ्यनन्दन् प्रशंसन्सुखित्यर्थः ।
 पुलकभरविभिन्नवारवाणा इत्यत्र पुलकभरविभिन्नवारवाणा इति सकलसुरगणा
 येषां समुत्पन्नत्वा इति प्रमदमुखच्छ्विसम्पद इत्यत्र प्रमदमुखश्चित्सम्पद इति

इति विषमशरारिः स्रुतना जिष्णुनाजौ

विभुवनपरशस्ये प्रोद्धते दानवेन्द्रे ।

बलरिपुरस्य नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टायपादः ॥ ५६ ॥

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तारका-

सुरबधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

समाप्तम् ।

च पाठान्तरम् । पुष्पतायावत्तम् अयुजि नयुगरेफती यकारा युजितु नञ्
नरगाय पुष्पतायावत्तम् तल्लक्षणात् ॥ ५४ ॥

इतीति । इति विषमशरस्य कामस्य अरिः शत्रुः हरः तस्य मनुना
जिष्णुना विजयवता कुमारेण आजौ युद्धे विभुवनस्य वरं सहत् शल्यं तस्मिन्
महाशल्यभूते इत्यर्थः । दानवेन्द्रे तारके प्रकर्षेण सस्यक् उद्धृते उन्मूलिते सति
अथानन्तरं बलरिपुः इन्द्रः नाकस्य स्वर्गस्य आधिपत्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां देवानां
चूडारत्नैः शिरोमणिभिः घृष्टं अयपादौ पादायै यस्य तथाभूतः देववन्द्यः प्रणत
इत्यर्थः । व्यजयत विशेषेण जयति स्य सर्वोत्कर्षेण तस्यावित्यर्थः । विभुवनवरशल्यं
इत्यत्र विभुवनखल्लशक्ये इति प्रोद्धते इत्यत्र प्रेरिते इति च पाठे प्रेरिते शमनम-
दनं नीते इत्यर्थः । मालिनोद्धतं ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लच-
णात् ॥ ५५ ॥

इति सप्तदशः सर्गः ।

इति पण्डितकृतपतिना वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता कुमारसम्भवस्य उत्तरखण्डस्याख्या समाप्ता ।

